

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2018 ТОМ 21 № 2

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»

2018

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 21 №2 2018

Засновники
Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015 №
1328 журналу надано статус фахового
видання з історичних, філософських,
політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олесь Гончара
(протокол № 8 від 22.02.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
BASE
SIS Scientific Group

Видавець
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Святослава Хороброго, 25, оф.21
+38(056)744-42-39
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Індекс журналу в каталозі
передплатних видань України – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї
ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2018

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Колесников К.М.,
Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Випусковий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: ДЕРЕБЕРА А.В.
Коректор англійської мови: КОМЛЕВА Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д.соціол.н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнмаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Шудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

Соціологія

С. 6

Магазинщикова І. П., Лободинська О. М. Теоретичне підґрунтя соціологічного аналізу екологічних практик як засобу досягнення цілей сталого розвитку

С. 16

Шаповал І. Г., Яковенко Ю. І. Модернізація структури соціологічного знання та місце і роль соціологічної рефлексії транспорту в цьому контексті

С. 25

Святненко І. О. Маніпулятивна гендерна дресура в сценаріях сексуальної поведінки жінок

С. 32

Согорін А. А. Соціальне міфотворення як складова сучасної реклами

С. 37

Чумаченко Д. С. Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічного аналізу

С. 44

Матюхін Д. А. Ціннісний вимір стилю життя сучасної молоді в контексті релігійної приналежності: соціологічний аналіз

С. 52

Лепський М. А. Цілісність якісних методів дослідження майбутнього та метаобрази випереджального відображення

С. 60

Петінова О. Б. Економічна поведінка: до питання експлікації поняття

С. 66

Недобой С. Ю. Аналіз соціальних аспектів комунікації у нормативній базі відновної медицини

С. 75

Власова Н. Ф. Чинники підвищення ефективності системи управління сферою фізичної культури та спорту на регіональному рівні: соціологічний аналіз

Історія

С. 83

Пестрикова О. В. Доба хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі

С. 92

Богатікова О. В. Участь Григорія Павлуцького (1861-1924 рр.) у вітчизняних та міжнародних наукових форумах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

С. 99

Мамедов Я. Проблеми міграції в період раннього плейстоцена на Южном Кавказе

С. 107

Малютіна О. К. Харьковская кадетская периодика о еврейских погромах в Первой русской революции 1905-1907 гг.

С. 113

Колесник О. С. Генеалогія українських козацько-старшинських родів у висвітленні Г. О. Милорадовича

Політологія

С. 121

Джус О. А. Військово-політичне партнерство як інтегральний напрямок військового співробітництва

С. 128

Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України

С. 134

Шелемба М. М., Шелемба М. М. Проблеми міграції в період раннього плейстоцена на Южном Кавказе

С. 141

Павлов Д. М. Особливості технологій політичної пропаганди

Філософія

С. 150

Шевцов С. В. Філософія у вишах: питання праксису

С. 155

Форкош С. М. Соціокультурний вимір майбутнього (від людських якостей до соціальної джастифікації)

С. 161

Несправа М. В. Деструктивний характер релігійного вчення Саїда Кутба

Наукове життя

С. 168

Демичева А. В. Віктору Георгійовичу Городяненку – 80 років!

С. 169

Іваненко В. В. Історик-полоніст (професору Євгену Сінкевичу – 60!)

GRANI/

Scientific and theoretical almanac

21(2) 2018

Founders

Oles Honchar Dnipro national university
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІІР issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 8 dated 22.02.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
BASE
SIS Scientific Group

Publisher

Publishing house «Grani»
25, Svyatoslava Khorobroho St., office 21
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)744-42-39
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Publishing license: ДК № 2131 dated
23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2018

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V.,
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Wenger N.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vysotsky O.Yu.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kataev S.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kvitka S.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Kyrylyuk F.M.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Liseyenko O.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lobanova A.S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Loboda Y.O.	Assoc. Prof. Dr. (USA)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikilev A.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko V.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Pobochyj I.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Pronyakin V.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Svyatets' Yu.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Suimenko E.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tretyak O.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Tupytsya O.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Khyzhnyak L.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Hmil' V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shchudlo S.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Yurchenko S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sociology

P. 6

Magazyshchikova I. P., Lobodynska O. M. Theoretical basis of sociological analysis of environmental practices as a means to achieve sustainable development goals

P. 16

Shapoval I. G., Yakovenko Y. I. Modernization of the structure of sociological knowledge and the place and role of the sociological reflection of transport in this context

P. 25

Svyatnenko I. O. Manipulative gender training in women's sexual behavior scenarios

P. 32

Sogorin A. A. The social component as involving the formation of modern advertising

P. 37

Chumachenko D. S. Corruption as a social phenomenon in the measurement of sociological analysis

P. 44

Matyukhin D. A. Value measurement of the lifestyle of modern youth in the context of religious affiliation: a sociological analysis

P. 52

Lepskiy M. A. Integrity of qualitative methods for exploring the future and meta-images of advanced reflection

P. 60

Petinova O. B. Economic behavior: to the question of explication of the concept

P. 66

Nedoboi S. Y. Analysis of social aspects of communication in the regulatory framework of rehabilitation medicine

P. 75

Vlasova N. F. Factors for increasing the effectiveness of the management system of the sphere of physical culture and sports at the regional level: a sociological analysis

History

P. 83

Pestrykova O. V. Khmelnycki uprising in the interpretation of the polish historian Ludwik Kubala

P. 92

Bogatikova E. V. Participation of Gregory Pavlutskiy (1861-1924) in national and international scientific forums of the late 19th and early 20th centuries

P. 99

Mammadov Y. Problems of migration during the Early Pleistocene in the South Caucasus

P. 107

Maliutina O. K. Kharkiv kadet periodicals on persecution of jews during the First Russian Revolution 1905-1907

P. 113

Kolesnyk O. S. The genealogy of Ukrainian Cossack officers' families in illustration of G. O. Myloradovych

Political science

P. 121

Dzhus O. A. Military-political partnership as an integral component of military cooperation

P. 128

Gotsulyak V. M. Theoretical and methodological aspects of research of political reality of early modern Ukraine

P. 134

Shelemba M. M., Shelemba M. M. Party competition in the elections to the Transcarpathian Regional Council: an empirical analysis

P. 141

Pavlov D. M. Peculiarities of political propaganda technologies

Philosophy

P. 150

Shevtsov S. V. Philosophy in Universities: problems of praxis

P. 155

Forkosh S. M. Sociocultural dimension of the future (from human qualities to social justification)

P. 161

Nesprava M. V. The dangerous nature of Sayyid Qutb's religious doctrine

Scientific life

P. 168

Demicheva A. V. Viktor Georgyovych Gorodjanenko – 80 years old!

P. 169

Ivanenko V. V. Polonist historian (Professor Eugene Sinkevich – 60!)

DOI: 10.15421/171810

УДК: [316:303.833.5]:[504: 330.366]

Теоретичне підґрунтя соціологічного аналізу екологічних практик як засобу досягнення цілей сталого розвитку

Магазинщикова І. П., Лободинська О. М., Національний лісотехнічний університет України

У статті обґрунтовується актуальність соціологічного аналізу екологічних практик як засобу досягнення цілей сталого розвитку суспільства. Окреслюється місце проблеми дослідження у предметному полі соціології довкілля. Охарактеризовані теоретичні засади та головні напрямки досліджень динаміки змін поведінки людини на дружню до довкілля, аналізу використання екологічних практик. Визначені фактори, що обумовлюють зміни поведінки та забезпечують поширення екологічних практик. На основі узагальнення методологічних підходів до інтерпретації поняття екологічна практика та з урахуванням результатів конкретних соціологічних досліджень запропоноване уточнене визначення цього поняття. Окреслені можливості використання поняття екологічна практика у якості інструменту аналізу екологічної активності особистості та пошуку резервів її підвищення. Запропоновано підхід до структурного аналізу індивідуальних екологічних практик із розподілом їх за сферами життєдіяльності людини. Встановлено, що соціологічний аналіз екологічної активності особистості з використанням поняття екологічна практика передбачає діагностику усіх складових екологічної компетентності особистості: когнітивної, ціннісно-сислової, емоційно-вольової та діяльнісної. Визначені функції головних соціальних інститутів, що сприяють виникненню нових та поширенню існуючих екологічних практик. Окреслено практичну спрямованість соціологічного аналізу екологічних практик.

Ключові слова: екологізація освіти; екологічна активність; екологічна компетентність особистості; зміна поведінки; соціологія довкілля

Theoretical basis of sociological analysis of environmental practices as a means to achieve sustainable development goals

Magazyshchikova I. P., Lobodynska O. M., Ukrainian National Forestry University

The article substantiates the relevance of sociological analysis of environmental practices as a means of achieving the goals of sustainable development of society. Outlined is the place of the research issue in the subject field of environmental sociology. The problem is caused by the existing contradiction between the awareness of the need for concrete actions on the rescue of the natural environment and the inadequate level of environmental activity of actors at all levels of modern society. The theoretical principles and main areas of research on the dynamics of environmentally friendly human's behavior changes, as well as ecological practices are described. The factors are identified that contribute to behavioral changes and ensure dissemination of environmental practices. Based on the generalization of the methodological approaches to the interpretation of the concept of environmental practice and taking into account the results of specific sociological studies, a more precise definition has been provided for this concept. Environmental practice is proposed to be considered as a model of behavior, an example of purposeful activity of the individual, ensuring satisfaction of his needs without violating the principles of harmonious interaction with the natural environment. This is achieved through consistency of the purpose and result of human activities with the goals of sustainable development. The possibilities are outlined of using the concept of environmental practice as an instrument for analyzing the environmental activity of the individual and seeking reserves for its improvement. Proposed is the approach to the structural analysis of individual environmental practices with the distribution of them according to human life spheres - in work activities, family life, and leisure activities, as well as in the behavior of a person as a consumer, a citizen, a member of a territorial community, etc; in each of these areas, for analysis, groups of practices for saving natural resources, waste management and other practices of conservation and restoration of the natural environment are distinguished. It was established that sociological analysis of the environmental activity of the person using the concept of environmental practice involves the diagnosis of all components of the environmental competence of the individual: cognitive, value-semantic, emotional-volitional and activity. The functions of the main social institutions that promote the emergence of new ones and the dissemination of existing environmental practices are identified. Outlined is the practical orientation of sociological analysis of environmental practices.

Keywords: greening of education; environmental activity; environmental practice; person's environmental competence; behavior change; environmental sociology; sustainable development

Теоретические основы социологического анализа экологических практик как средства достижения целей устойчивого развития

Магазинщикова И. П., Лободинская О. М., Национальный лесотехнический университет Украины

В статье обосновывается актуальность социологического анализа экологических практик как средства достижения целей устойчивого развития общества. Определено место проблемы исследования в предметном поле социологии окружающей среды. Охарактеризованы теоретические основы и главные направления исследова-

ний динаміки змін поведінки людини на екологічно орієнтоване, аналіз екологічних практик. Визначено фактори впливу на зміну поведінки та використання екологічних практик. На основі узагальнення методологічних підходів до визначення поняття екологічної практики та з урахуванням результатів конкретних соціологічних досліджень пропонується уточнена інтерпретація цього поняття. Обґрунтовано можливість використання поняття екологічної практики як інструмента аналізу екологічної активності людини та пошуку резервів її підвищення. Представлено підхід до структурного аналізу індивідуальних екологічних практик. Встановлено, що соціологічний аналіз екологічної активності людини з використанням поняття екологічної практики передбачає діагностику всіх складових екологічної компетентності людини: когнітивної, ціннісно-смыслової, емоційно-вольової та діяльнісної. Визначено основні соціальні інститути, діяльність яких забезпечує виникнення нових та поширення існуючих екологічних практик. Визначено практичну спрямованість соціологічного аналізу екологічних практик.

Ключові слова: зміна поведінки; соціологія навколишнього середовища; екологізація освіти; екологічна активність; екологічна компетентність людини

В умовах граничного загострення глобальної екологічної кризи відповідальність кожної людини, громади, бізнесу, держави, усіх соціальних інститутів за екологічні наслідки їх діяльності набуває дедалі більшого значення. Головним виявом екологічної відповідальності є зміна у діяльності, трансформація моделей поведінки, що відбуваються внаслідок усвідомлення суб'єктом діяльності своєї причетності до виникнення екологічних загроз довкіллю. Реалізація зобов'язань щодо раціонального природокористування, узгодження мети діяльності з цілями сталого розвитку є необхідними в усіх сферах життєдіяльності сучасного соціуму. Саме на цьому наголошує прийнятий міжнародною спільнотою на Саміті ООН зі сталого розвитку (вересень 2015 р.) підсумковий документ «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Україна, як країна-член ООН, є повноправним учасником глобального процесу забезпечення сталого розвитку і несе відповідальність за досягнення окреслених у документі цілей та завдань сталого розвитку – соціальної справедливості, економічного зростання, раціонального природокористування та захисту природного довкілля. Однак, реальний стан справ із реалізації цих цілей вказує на те, що цей та інші важливі міжнародні документи, метою яких є активізація дій із порятунку довкілля, сприймаються багатьма суб'єктами діяльності здебільшого як декларації намірів, а не обов'язкові для виконання плани конкретних дій. Науковці, стурбовані невідворотністю екологічної катастрофи, у листопаді 2017 року звернулися до людства з черговим листом-попередженням, у якому закликають до рішучих дій, що забезпечать охорону природи, збереження та відновлення природних ресурсів, необхідних для життя нинішнього та майбутніх поколінь, спонукають до радикальної зміни стилю життя кожної людини на дружній до природного довкілля (лист підписали 15 тисяч учених зі 184 країн світу) [8]. Об'єднуючи зусилля задля порятунку планети, долаючи на засадах трансдисциплінарності бар'єри між науковими дисциплінами та напрямками досліджень, науковці вивчають проблему недостатньої екологічної відповідаль-

ності соціальних агентів, що виявляється як брак конкретних дій з порятунку природного довкілля, аналізують причини цього феномену та пропонують способи їх усунення.

Теоретичний та емпіричний потенціал соціології також використовується для розв'язання проблеми низької екологічної активності агентів сучасного суспільства. Ця проблема є однією з найбільш актуальних у предметному полі соціології довкілля, котра виступає єдиною ланкою між дисциплінарною комунікацією між соціогуманітарними і природничими науками для забезпечення ефективної взаємодії різних агентів модернізації суспільства на засадах сталого розвитку [11; 20; 23; 26].

Постановка проблеми.

Базові положення Концепції сталого розвитку містять вимогу: будь-які вияви активності людей повинні враховувати складні причинно-наслідкові зв'язки з природою, не порушувати її закони, забезпечувати дотримання принципів невиснажливого природокористування, збереження біорізноманіття, запобігати забрудненню води, повітря та ґрунтів, а також опустеленню, знелісненню та деградації родючих земель тощо. Отже, екологічно відповідальні суб'єкти діяльності повинні узгоджувати власну діяльність із принципами сталого природокористування та охорони природи. Саме така діяльність вважається виявом екологічної активності суб'єкта та описується поняттям екологічна практика. Протиріччя між усвідомленням на усіх рівнях сучасного соціуму необхідності конкретних дій з порятунку природного довкілля та недостатнім рівнем екологічної активності суб'єктів діяльності, насамперед активності особистості, спонукає до соціологічного аналізу екологічних практик як засобу досягнення цілей сталого розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій.

Вивчення присвячених окресленій проблемі публікацій засвідчує, що для аналізу екологічної активності суб'єктів найчастіше використовують підхід, який базується на теорії соціальної практики (Social Practice Theory) [22; 24; 25; 28; 29; 37; 40]. На позначення конкретних виявів екологічної активності суб'єкта в англійськомовних джерелах ви-

користують терміни *pro-environmental practice* та *sustainable practice*. При цьому більшість науковців, які вивчають екологічні практики, останнім часом суттєво розширюють підходи до традиційного вивчення практик як сукупності закріплених культурою усталених дій та досліджують практики як форму соціальної активності, діяльність перетворювального характеру, що спрямована на набуття соціального досвіду [1].

Базуючись на тлумаченні екологічної практики як доцільної діяльності, що спрямована на боротьбу з негативними змінами довкілля, дослідники приділяють найбільшу увагу проблемам використання екологічних практик у функціонуванні домогосподарств [21; 32; 38], вивченню соціальної динаміки змін поведінки – насамперед аналізу змін у поведінці споживачів унаслідок дії різних чинників: модернізації екологічної політики держави та місцевих органів влади, функціонування бізнесових структур, а також під впливом екологізації освіти, активізації громадських рухів та комунікаційних мереж [13; 19; 39]. Багато уваги приділяється дослідженням впливу таких регуляторів екологічної активності, як її потреби, інтереси та цінності особистості [16; 17; 22; 35; 36; 37; 40].

Методологічною основою аналізу змін поведінки особистості на дружню до довкілля у більшості досліджень є трьохкомпонентна модель екологічної практики, що пояснює її застосування дією трьох груп чинників [36, с.23]: наявністю матеріального забезпечення (*Materials*), до якого зараховують інфраструктуру, технології, нормативно-правове регулювання, плани та програми діяльності відповідних соціальних інститутів тощо; ціннісно-смісловим значенням (*Meaning*) – уявлення про важливість, значущість, цінності особистості, смисли, домовленості тощо; компетентністю особистості (*Competencies*) – знання, реальні навички, практичний досвід використання людиною екологічних практик.

Польськими дослідниками екологічна активність різних суб'єктів діяльності також вивчається з використанням поняття екологічна практика (*ekologiczni praktyky, dzialania proekologiczne*), ним позначають системи індивідуальних та колективних дій, спрямованих на забезпечення гармонійної взаємодії людини з природним довкіллям, та відстежують зміни у поширеності екологічних практик під впливом реалізації державних та регіональних програм, змін у законодавстві, екологізації навчального процесу та інших факторів [14; 15; 27].

В аналізі екологічних практик існує підхід, за яким будь-яка взаємодія людини (суспільства) з природним довкіллям, що має усталений характер, розглядається як екологічна практика, при цьому її інтерпретують як усталену взаємоорієнтовану та взаємопов'язану рольову поведінку індивідів, організацій та груп і зараховують до її різновидів

екологічну політику, екологічний менеджмент, «зелений» банкінг, екотуризм, екопоселення та інші [9]. В основі цього підходу – розгляд екологічної діяльності у широкому контексті вимог сталості, коли до неї зараховують усі види соціальної активності, що сприяють збереженню природного довкілля та соціальному прогресу.

Різноманітні вияви екологічної активності вивчаються й українськими дослідниками, зокрема, у їх обумовленості екологічною етикою (В. Борейко, А. Єрмоленко, С. Сидоренко). М. Алексієвич, О. Стегній, О. Якименко та інші досліджують екологічний рух в Україні, діяльність громад на захист своїх екологічних прав. За підтримки міжнародних організацій в Україні, так само, як і в багатьох європейських країнах, періодично проводиться соціологічний аналіз використання орієнтованих на збереження природних ресурсів споживчих практик [4]. Проте конкретні дослідження поширеності екологічних практик в українському соціумі не мають системного характеру, нам не відомі результати комплексних досліджень екологічної активності різних суб'єктів діяльності, малодослідженими вітчизняною соціологічною наукою є теоретичні та прикладні аспекти проблеми трансформації поведінки особистості в екологічно орієнтовану.

Мета дослідження.

На основі узагальнення результатів соціологічних досліджень та застосування теоретико-інтерпретативного підходу розглянути можливість використання поняття екологічна практика як інструменту для аналізу екологічної активності особистості, а також з'ясувати головні чинники активізації використання людиною екологічних практик як засобу реалізації цілей сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу.

Методологічною основою соціологічного аналізу соціальних практик загалом та екологічних практик як їх різновиду складають теоретичні напрацювання М. Вебера (вчення про соціальну дію, раціональну діяльність), ідеї Т. Парсонса щодо структури соціальної дії та Е. Гідденса щодо раціоналізації і мотивації дії, праці П.Бурд'є з мікросуб'єктивного аналізу взаємодії, його вчення про габітус, а також теорія комунікативної дії Ю. Габермаса.

Оксфордський соціологічний словник (*Oxford Dictionary of Sociology*) визначає соціальну практику як доцільну діяльність суб'єкта щодо зміни матеріального та соціального світу, включно зі змінами самого суб'єкта практики [33]. Спираючись на це визначення та з врахуванням вище перерахованих теоретичних надбань соціологічної науки, об'єктом соціальної практики можна вважати усі форми взаємодії людини з природним довкіллям та соціальним оточенням, усі способи життєдіяльності людини та соціуму. Соціальний характер практики визначається наявністю суб'єкта та метою практики – досягнення бажаних змін у соціальному світі і матеріальних умовах жит-

тедіяльності людини. Практика, як діяльність із перетворення реальності, відбувається у конкретному соціокультурному середовищі, яке й формує передбачення суб'єктом практики результату своєї діяльності. Аналізуючи практики як соціальне явище, дослідники виходять з того, що й інші структурні складові практики, а саме: спосіб реалізації (технології), засоби, що використовуються для реалізації мети, є соціально обумовленими та засновуються на здобутих суб'єктом практики знаннях, навиках та його переконаннях. Так в Oxford Dictionary of Human Geography дефініція практика тлумачиться як перетворення здобутого у процесі навчання знання у практичні дії [18].

Дослідники соціальних практик пропонують розглядати їх як органічний елемент існуючої системи соціальних відносин, який, з одного боку, узгоджується з нею, а з другого – є важливим чинником змін у суспільстві, його інституційній структурі, що відбуваються унаслідок поширення соціальних практик, перетворення їх на домінуючі [2; 12]. Важливо, що результатом опанування нових соціальних практик стають зміни й самого суб'єкту практик, його особистісних властивостей. З огляду на це, наголошується на необхідності соціологічного аналізу практик як власне діяльності (зовнішній аспект) та як вияву активності суб'єкта, в основі якої лежать потреби та цінності особистості, її знання, що формують мотивацію до використання практик (внутрішній аспект) [30; 31]. Наголошується також, що використання конкретних практик залежить від місця людини у статусно-рольовій структурі соціуму та здатне змінити його [3].

Окреслені положення створюють методологічну основу соціологічного аналізу екологічних практик, який у теоретичному та прикладному аспектах вимагає уточнення поняття екологічна практика та його структурування.

Згідно з визнанням академічною спільнотою тлумаченням П. Стерна, людина поводить екологічно, якщо вона застосовує сукупність практик, спрямованих на зниження негативного впливу людини на природне довкілля або покращення його стану [39]. Конкретизуючи це визначення з урахуванням викладених вище підходів до концептуалізації поняття екологічна практика, можна, на наш погляд, трактувати її наступним чином: це модель поведінки, зразок доцільної діяльності особистості, що забезпечує задоволення її потреб без порушення принципів гармонійної взаємодії людини з природним довкіллям завдяки узгодженості мети та результату цієї діяльності з цілями сталого розвитку.

Розподіл практик за сферами життєдіяльності людини і соціуму, що виокремлюються згідно з моделлю суспільства як соціальної системи Т. Парсонса, можна використати для цілей структурного аналізу екологічних практик. У кожній із тих сфер (економічній, політичній, соціокуль-

турній) існують позитивні та негативні соціальні практики. У процесі аналізу виявляють поширені (панівні, домінуючі) практики, їх поділяють на групові та індивідуальні. Стосовно останніх продуктивним видається підхід до класифікації практик, що базується на засадах теорії повсякденності (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман) та дозволяє виділити серед практик повсякденного існування людини ті, що пов'язані з її трудовою діяльністю, задоволенням духовних потреб, споживанням, дозвіллям та відпочинком, задоволенням побутових потреб, а також з індивідуальною творчою діяльністю. Як вже зазначалося, саме повсякденні практики викликають сьогодні найбільший дослідницький інтерес, а серед них – практики консюмеризму, релігійні та дозвільні практики, при цьому наголошується, що найчастіше екологічні практики використовуються вдома і найпоширенішими з них є практики економії природних ресурсів, відповідального поводження з відходами та відповідального споживання [15; 32]. Деякі дослідники вважають за необхідне окремо вивчати практики, що поширені на певних територіях (міські та сільські, глобальні та національні) і в різні історичні періоди [1, с. 74].

Останнім часом питання трансформації повсякденних соціальних практик в екологічно орієнтовані, узгоджені з вимогами сталого розвитку, знаходяться у фокусі досліджень. Згідно з феноменологічним баченням соціальної реальності, повсякденне життя для людини є її домінуючою частиною, воно виступає смислоутворюючим центром та критерієм оцінки інших сфер життєдіяльності, при цьому здоровий глузд (commonsense), на думку П. Бергера та Т. Лукмана, відіграє головну роль у виявах активності індивіда. Процес повсякденного життя постійно відтворюється, відбувається конструювання життєвої реальності у думках та діях індивіда, його взаємодії з іншими. Активізація творчого потенціалу людини відбувається у разі порушення звичного перебігу життя, під впливом будь-яких змін, що усвідомлюються людиною як загроза цьому перебігові. Отже, під впливом усвідомлення екологічних загроз здоров'ю, їх негативного впливу на тривалість та якість життя в людини формується природна установка (А. Шюц) на використання екологічних практик. На підтвердження цього висновку можна навести результати дослідження споживчих практик, які засвідчують, що позначка «еко» на продуктах та інших товарах виконує сьогодні роль потужного стимулу для покупця [7].

Домінування у повсякденному житті сучасної людини прагматичних мотивів діяльності, моделей поведінки, що забезпечують самозбереження, засвідчують результати багатьох соціологічних досліджень [14; 15; 24; 25; 27]. У ситуації, коли стурбованість негативним впливом стану довкілля на життєдіяльність (наприклад, якістю питної води, повітря, продуктів харчування та гігієни

тощо) стає спільною для соціальної групи, виникає реальне підґрунтя для соціальної взаємодії, для об'єднання зусиль заради збереження природного довкілля, активізації громадських екологічних рухів, посилення громадського контролю за станом довкілля, за реалізацією заходів з його покращення, розвитку екологічного волонтерства та інших групових екологічних практик.

Для впорядкування інформації про повсякденні екологічні практики доцільно, на наш погляд, скористатися ознакою їх відповідності засадам сталості, відомим як концепція 3R (Reduce, Reuse, Recycle – економити, повторно використовувати, переробляти), що у сукупності й характеризує відповідальне споживання людиною природних ресурсів, турботу про збереження довкілля. Так, соціологічний аналіз поширеності повсякденних екологічних практик стосується, насамперед, таких груп практик:

- економії природних ресурсів: електроенергії, води, паперу тощо;
- спільного використання (sharing) ресурсів: транспорту, техніки, житла, обміну послугами, корисною інформацією, створення банків непотрібних речей, зайвої їжі, вільного часу тощо;
- поводження з відходами: сортування побутових відходів, сегрегація використаних батарейок, акумуляторів, ламп, протермінованих ліків та інших хімічних продуктів тощо;
- відповідального споживання (готовності поступитися «благами цивілізації» заради збереження природного довкілля): відмова від користування обтяжливими для довкілля продуктами та технологіями; обмежене користування транспортом, надання переваги екологічно безпечному транспорту, ходьбі пішки на великі відстані; переважне споживання продуктів (товарів) місцевих виробників, відмова від придбання товарів у тарі та упаковок, що погано утилізуються, вегетаріанство тощо;
- відновлення природних ресурсів – саджання дерев, очистки та озеленення територій, водойм тощо.

У сучасній науковій літературі домінує погляд на соціальні практики як об'єкт конструювання, отже можна припустити, що наведений перелік екологічних практик буде розширюватися. Проектування та розвиток соціальних практик – поширення вже відомих, їх удосконалення та формування нових, спрямованих на реалізацію суспільно значущих цілей, пов'язують, як уже відзначалося, з діяльністю головних соціальних інститутів суспільства [38]. Так, інституціоналізація екологічних практик, що забезпечують сталий розвиток, відбувається завдяки модернізації екологічної політики держави, саме вона вносить та стимулює використання позитивних соціальних практик. Екологізація освіти, соціально відповідальна діяльність ЗМІ та інших інститутів соціалізації особистості створюють соціокультурні засади використання

позитивних екологічних практик. Успішний розвиток на засадах сталості соціально відповідального (екологічного, зеленого) бізнесу, використання ним необтяжливих для довкілля інноваційних технологій сприятиме поширенню екологічних практик господарювання.

У зв'язку з особливою гостротою проблеми знеліснення території України (лісистість території країни скорочується і при нормативі у 20% становить сьогодні 15,9% загальної території країни [10]), особлива увага має бути приділена практикам запобігання вирубуванню лісів, а орієнтація країни на посилений розвиток аграрного сектору вимагає аналізу поширеності використання домогосподарствами екологічно виправданих практик збільшення врожаю, біодобрив, боротьби зі шкідниками, використання відновних джерел енергії, відмови від спалювання сухої трави та листя, орієнтації на невиснажливе використання родючих земель, висаджування рослин, що відповідають особливостям території, тощо.

Як уже відзначалося, використання людиною екологічних практик обумовлюється змінами у структурі її особистості, тому в процесі соціологічного аналізу екологічної активності необхідно, на наш погляд, діагностувати усі складові екологічної компетентності особистості у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості, а саме: когнітивну (обізнаність), ціннісно-смыслову (габітуси, цінності), емоційно-вольову (готовність взяти на себе відповідальність за екологічні наслідки діяльності, готовність до дій у разі виявлення порушень, готовність обмежити споживання заради порятунку довкілля тощо) та власне діяльну (арсенал практик, що використовуються, досвід використання) [5].

Конкретні соціологічні дослідження засвідчують сильну кореляцію між екологічною обізнаністю суб'єкта практики та застосуванням ним екологічних практик: чим вищим є рівень обізнаності, тим більш екологічно активними є респонденти [15, с.14]. Від забезпеченості якісною інформацією, від інтенсивності інформаційного обміну між різними суб'єктами діяльності та їх необмеженого доступу до повноцінної, невикривленої інформації про стан довкілля у значній мірі залежить інтенсивність використання екологічних практик. Тому в процесі їх соціологічного аналізу, попри діагностику обізнаності, необхідно вивчати джерела інформації про стан довкілля, про екологічну діяльність суб'єктів господарювання та органів влади, а також оцінювати рівень довіри респондентів до різних джерел інформації, задоволеність респондентів об'ємом, якістю та доступністю цієї інформації.

Велику роль у поширенні інформації про актуальні екологічні практики відіграють нові комунікаційні можливості: інформаційні технології, соціальні мережі, що активно використовуються / створюються агентами громадянського суспіль-

ства. Загалом Інтернет стає все більш дієвим інструментом для вирішення гострих соціальних та екологічних проблем територіальних спільнот за рахунок їх власної активності, поширення досвіду використання групових та індивідуальних практик. Прикладом може бути поширювана за допомогою мереж ініціатива щодо розробки та реалізації Personal Sustainability Action Plan (Особистий план дій зі сталого розвитку), метою якого є зміна стилю, моделей повсякденного життя людини на дружні до довкілля [34]. Соціальні мережі стають засобом організації екологічного волонтерства, зелених флешмобів, групових екологічних акцій зі впорядкування та озеленення територій, охорони водойм, протидії вирубуванню дерев, створенню несанкціонованих сміттєзвалищ тощо.

Екологічна активність, як і будь-який інший вид соціальної активності, базується на усвідомленні необхідності дій, мета яких визначається потребами та інтересами особистості. Активність особистості, як відомо, характеризується, зокрема, такими ознаками як цілеспрямованість, вмотивованість, вимагає оволодіння способами та засобами дій. Отже, екологічна практика – це конкретна діяльність людини, що віддзеркалює у діях стан її екологічної свідомості. Згідно з теорією габітусу П. Бурд'є, соціальні агенти реалізують у своїй діяльності моделі поведінки, що відповідають установкам, сформованим у процесі соціалізації (навчання). Розуміння екологічної практики як соціального явища, різновиду соціокультурних практик, дозволяє розглядати її як феномен, у якому віддзеркалюється мета процесу соціалізації (навчання) – формування у структурі особистості установок на використання в процесі перетворення реальності конкретних видів та способів вияву активності суб'єкта практики, застосування певних зразків поведінки, реалізація яких базується на здобутих у процесі соціалізації (навчання) знаннях, навичках, уміннях та переконаності у необхідності саме таких зразків поведінки. З цього й випливає необхідність екологізації навчання на всіх його рівнях – від дошкільної освіти до післядипломної.

Соціологічні дослідження засвідчують позитивний вплив екологізації навчання на активність особистості щодо використання екологічних практик. Так, регулярні обстеження у Польщі демонструють позитивну динаміку впливу екологізації навчання на поширеність екологічних практик, проте парадоксальним є виявлений у ході цього дослідження факт: молодь, що навчається, є групою, яка найменше використовує екологічні практики (менше 50 %) [15, с. 50]. Результати соціологічного аналізу поширеності екологічних практик серед молоді інших країн засвідчують розрив між готовністю молоді до використання екологічних практик (високий рівень) та фактичною екологічною активністю молоді (низький рівень)

Серед причин цього явища головними виявилися: відсутність підтримки з боку найближчого оточення, сумніви суб'єкта практики у відповідності його намірів очікуванням референтної групи, відсутність дієвих стимулів, негативне оцінювання наявних для реалізації намірів ресурсів [6; 17]. Отже, створення на мезо- та макрорівнях суспільних відносин дієвої системи стимулювання дружньої до довкілля поведінки суб'єкта, грамотне використання системи адміністративних впливів та головне – зростання загальної екологічної культури соціуму і кожного його члена сприятимуть поширенню позитивних екологічних практик. Оцінювання в процесі соціологічного аналізу впливу головних соціальних інститутів на процес удосконалення відомих та проектування нових екологічних практик: екологізації освіти, ролі інформаційних джерел та засобів комунікації, державної та місцевої екологічної політики, стану громадської думки та реакції найближчого оточення людини (членів сім'ї, друзів, співмешканців, сусідів, співробітників, тих, із якими разом навчається тощо), а також інших чинників підвищення екологічної активності особистості, дозволить виявити можливості збагачення арсеналу позитивних екологічних практик як засобу реалізації цілей сталого розвитку суспільства.

Висновки.

В умовах глобальної екологічної кризи пошук резервів підвищення екологічної активності різних суб'єктів діяльності є актуальним завданням соціологічної науки. Зручним інструментом соціологічного аналізу екологічної активності особистості є поняття екологічна практика – модель поведінки, зразок доцільної діяльності особистості, що забезпечує задоволення потреб людини без порушення принципів гармонійної взаємодії з природним довкіллям завдяки узгодженості мети та результату діяльності з цілями сталого розвитку.

Соціологічний аналіз екологічної активності особистості з використанням поняття екологічна практика передбачає діагностику всіх складових екологічної компетентності людини (когнітивної (обізнаність), ціннісно-сислової (габітуси, цінності), емоційно-вольової (готовність) та діяльнісної (досвід застосування, арсенал екологічних практик особистості) у їх взаємозв'язку та взаємобумовленості.

У процесі аналізу всю сукупність екологічних практик варто розподілити за сферами життєдіяльності людини – екологічні практики, що використовуються нею в процесі трудової діяльності, у сімейно-побутовій та дозвільній сфері, а також у поводженні людини як споживача, громадянина, члена територіальної громади тощо. У кожній з цих сфер для аналізу виокремлюються групи практик економії природних ресурсів, відповідального споживання, поводження з відходами та інших практик збереження і відновлення природного довкілля.

Факторний аналіз спрямовується на з'ясування функцій головних соціальних інститутів сучасного суспільства, реалізація яких сприяє поширенню існуючих позитивних екологічних практик та проектуванню нових. Це стосується, насамперед, державної та місцевої політики, нормативно-правового регулювання та стимулювання екологічної активності, інфраструктурного та інформаційного забезпечення цього процесу,

а також екологізації господарської діяльності та освіти.

Практична спрямованість аналізу екологічних практик полягає у віднайденні та використанні додаткових джерел, способів та засобів підвищення екологічної активності особистості як соціального агента, який, реалізуючи особисті екологічні практики, сприяє досягненню суспільно значущої мети сталого розвитку суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Баліч Н. Соціальні практики та їхня роль в сучасному суспільстві. / Н. Баліч // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 4. – С. 69–78.
2. Бурдые П. Структуры, habitus, практики. / П. Бурдые // Современная социальная теория: Бурдые, Гидденс, Хабермас: учеб. пособие / под ред. А. Леденевой. – Новосибирск, 1995. – 120 с.
3. Глушко И. В. Осмысление феномена социальных практик и возможностей их развития. / И. В. Глушко // Общество: философия, история, культура. – 2011. – №1-2. – С.32-36.
4. Екологічна активність українців: є прогрес. – Режим доступу: <http://irsgroup.com.ua/ua/press/e-kologicheskaya-aktivnost-ukraintsev-est-progress.html>.
5. Магазинщикова І. П., Лободинська О. М. Соціологічна оцінка екологічної компетентності фахівця. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. / І. П. Магазинщикова, О. М. Лободинська // Збірник наукових праць ДонДУУ. – Т. XI. – №178. Серія «Соціологія». – Донецьк: ДонДУУ, 2010. – С. 26–36.
6. Магазинщикова І. П., Соловій В. І. Парадокси екологічної свідомості студентів. / І. П. Магазинщикова, В. І. Соловій // Україна: Схід – Захід: проблеми сталого розвитку (матеріали другого туру Всеукр. наук.-практ.конф., 24-25 листопада 2011 р.). – Т.1. – Львів, 2011. – С. 197–198.
7. Набруско І. Соціокультурна роль грошей у процесі споживання. / І. Набруско // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 11. – С. 147–155.
8. П'ятнадцять тисяч учених підписали відкритий лист людству. – Режим доступу: <http://www.infa.ua/15-ty-syach-ucheny-h-pidru-saly-vidkryty-ly-st-lyudstvu/>
9. Рыбакова М. В. Современная социальная экологическая практика. / М. В. Рыбакова. – Москва, 2006. – 251 с.
10. У Держлісагентстві назвали відсоток лісистості України. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2017/01/17/povyna/ekonomika/u-derzhlisahentstvi-nazvaly-vidsotok-lisystosti-ukrayiny>
11. Стегній О. Г. Предметне поле соціології довкілля. / О. Г. Стегній // Соціологія теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 55-72.
12. Шугальский С. С. Социальные практики: интерпретация понятия. / С. С. Шугальский // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 2. – С. 276–280.
13. A framework for pro-environmental behaviors. Report. 2008. – Retrieved from: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69277/pb13574-behaviours-report-080110.pdf.
14. Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski Badanie trackingowe – pomiar: październik 2013 Raport PBS przygotowany dla Ministerstwa Środowiska Sopot, 28 października 2013.
15. Badanie świadomości osobistego wpływu człowieka na środowisko. Wyniki badań – 2014. – Retrieved from: https://www.mos.gov.pl/g2/big/2014_11/81edfc1f241d2e3c20fb9596d245f9bb.pdf
16. Barr S. Environment and Society: Sustainability, Policy and the Citizen. / S. Barr. – Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – 280 p.
17. Berthou S. The Everyday Challenges of Pro-Environmental Practices. / S. Berthou // The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies. – 2013. – Vol. 12. – № 1. – P. 53–68.
18. Castree N., Kitchin R., Rogers A. A Dictionary of Human Geography. / N. Castree, R. Kitchin, A. Rogers. – Retrieved from: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199599868.001.0001/acref-9780199599868>.
19. Darnton A., Verplanken B., White P., Whitmarsh L. Habits, Routines and Sustainable Lifestyles: A summary report to the Department for Environment, Food and Rural Affairs. / A. Darnton, B. Verplanken, P. White, L. Whitmarsh. – London: AD Research & Analysis for Defra, 2011.
20. Dunlap R. E. Environmental Sociology. / R. E. Dunlap // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. – 2015. – Vol 7. – P. 796-803.
21. Evans D. Beyond the throwaway society: ordinary domestic practice and a sociological approach to household food waste. / D. Evans // Sociology. – 2012. – Vol. 46. – №1. – P. 43–58.
22. Evans D., Southerton D., McMeekin A. Sustainable consumption, behaviour change policies and theories of practice. / D. Evans, D. Southerton, A. McMeekin // The Habits of Consumption, COLLEGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences, Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies. – 2012. – Vol. 12. – P. 113–129.
23. Gross M., Heinrichs H. Environmental Sociology: European Perspectives and Interdisciplinary Challenges. / M. Gross, H. Heinrichs. – Springer Science & Business Media, 2010. – 361 p.
24. Hards S. Social Practice and the Evolution of Personal Environmental Values. / S. Hards // Environmental Values. – 2011. – Vol. 20. – № 1. – P. 23–42.

25. Hargreaves T. Practicing behaviour change: Applying social practice theory to pro-environmental behaviour change. / T. Hargreaves // *Journal of Consumer Culture*. – 2011. – Vol. 11. – P. 79–99.
26. Pellow D. N., Brehm H. N. An Environmental Sociology for the Twenty-First Century. / D. N. Pellow, H. N. Brehm – Retrieved from: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145558>.
27. Raport z analizy badań świadomości, postaw i zachowań ekologicznych Polaków przeprowadzonych w Polsce w latach 2009-2015 Analiza TNS Polska dla Ministerstwa Środowiskafile. – Retrieved from: http://www.3xsrodowisko.pl/uploads/media/badanie_dr_ekologia_ministerstwo_srodowiska.pdf.
28. Reckwitz A. Towards a theory of social practices: A development in culturalist theorizing. / A. Reckwitz // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol. 5. – P. 243–263.
29. Røpke I. Theories of practice – New inspiration for ecological economic studies on consumption. / I. Røpke // *Ecological Economics*. – 2009. – Vol. 68. – P. 2490–2497.
30. Schatzki T. *Social Practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. / T. Schatzki. – Cambridge University Press., 2008. – 260 p.
31. Schatzki T. *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change*. / T. Schatzki. – University Park, Pennsylvania State University Press., 2002. – 320 p.
32. Scott A., Oates C., Young W. A Conceptual Framework of the Adoption and Practice of Environmental Actions in Households. / A. Scott, C. Oates, W. Young. // *Sustainability*. – 2015. – Vol. 7. – P. 5793–5818.
33. Scott J., Marshall G. *Oxford Dictionary of Sociology*. / J. Scott, G. Marshall – Retrieved from: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199533008.001.0001/acref-9780199533008>.
34. Shore Y. *The Personal Sustainability Action Plan. A Workbook for people who care about the Earth*. / Shore Y. – 2009. – Retrieved from: <http://catholicearthcare.org.au/wp-content/uploads/2015/03/ASSISI-READING-5-personal-sustainability-action-plan-workbook.pdf>.
35. Shove E. Beyond the ABC: Climate change policy and theories of social change. / E. Shove // *Environment and Planning*. – 2009. – Vol. 42. – P. 1273–1285.
36. Shove E., Pantzar M., Watson M. *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How it Changes*. / E. Shove, M. Pantzar, M. Watson. – London: Sage Publications, 2012. – 208 p.
37. Shove E., Spurling N. *Sustainable Practices: Social theory and climate change*. / E. Shove, N. Spurling. – London: Routledge, 2013. – 208 p.
38. Shove E., Trentmann F., Wilk R. *Time, Consumption and Everyday Life. Practice Materiality and Culture*. / E. Shove, F. Trentmann, R. Wilk. – Bloomsbury Academic, 2009. – 256 p.
39. Stern P. C. Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. / P. C. Stern // *Journal of Social Issues*. – 2000. – Vol. 56. – № 3. – P. 407–424.
40. Warde A. Consumption and theories of practice. / A. Warde. – *Journal of Consumer Culture*. – 2005. – Vol. 5. – № 2. – P. 131–153.

REFERENCES

1. Balich, N. (2013). Socialjni praktyky ta jikhnja rolj v suchasnomu suspiljstvi [Social practices and their role in modern society]. *Sociologhija: teorija, metody, marketyngh*, 4, 69–78 [in Ukrainian].
2. Burde, P. (1995). *Struktury, habitus, praktiki. Sovremennaja sotsialnaja teoriia: Burde, Giddens, Khabermas [Structures, habitus, practices. Modern social theory: Bourdieu, Giddens, Habermas]*. Novosibirsk [in Russian]
3. Glushko, I.V. (2011). Osmyslenie fenomenu sotsialnykh praktik i vozmozhnostei ikh razvitiia [Comprehension of the phenomenon of social practices and opportunities for their development.]. *Obshchestvo: filosofii, istoriia, kultura*, 1-2, 32-36 [in Russian].
4. *Ekologhichna aktyvnistj ukrajinciv: je proghres [Ecological activity of Ukrainians: there is progress]*. Retrieved from: <http://irsgroup.com.ua/ua/press/e-kologicheskaya-aktivnost-ukraintsev-est-progress.html> [in Ukrainian].
5. Maghazynshhykova, I., & Lobodynsjka, O. (2010). Sociologhichna ocinka ekologhichnoji kompetentnosti fakhivcja [Sociological assessment of environmental competence of a specialist.]. *Suchasni suspiljni problemy u vymiri sociologhiji upravlinnja: Zbirnyk naukovykh pracj DonDU*, 21(178), (pp. 26–36). Donecjk: DonDUU [in Ukrainian].
6. Maghazynshhykova, I., & Solovij, V. (2011). Paradoksy ekologhichnoji svidomosti studentiv [Paradoxes of environmental consciousness of students]. *Ukrajina: Skhid – Zakhid: problemy stalogho rozvytku (materialy drughogho turu Vseukr. nauk.-prakt.konf., 24-25 lystopada 2011 p.)*. (Vol. 1), (pp. 197-198). Lviv [in Ukrainian].
7. Nabrusko, I. (2011) Sociokuljturna rolj ghroshej u procesi spozhyvannja [Socio-cultural role of money in the process of consumption]. *Sociologhija: teorija, metody, marketyngh*, 1, 147–155 [in Ukrainian].
8. *P'jatnadcjatj tysjach uchenykh pidpysaly vidkrytyj lyst ljudstvu [Fifteen thousand scientists signed an open letter to humanity]*. Retrieved from: <http://www.infa.ua/15-ty-syach-ucheny-h-pidpy-saly-vidkry-ty-j-ly-st-lyudstvu/> [in Ukrainian].
9. Rybakova, M. V. (2006). *Sovremennaya sotsialnaya ekologicheskaya praktika [Modern social sociological practice]*. Moscow [in Russian].
10. *U Derzhlisaghenstvi nazvaly vidsotok lisystosti Ukrainy [In the State Forest Agency, the percentage of forest cover of Ukraine was named]*. Retrieved from: <https://www.slovovidlo.ua/2017/01/17/novyna/ekonomika/u-derzhlisaghenstvi-nazvaly-vidsotok-lisystosti-ukrayiny> [in Ukrainian].
11. Steghnij, O. (2008). Predmetne pole sociologhiji dovkilja [Subject field of sociology of the environment]. *Sociologhija: teorija, metody, marketyngh*, 3, 55-72 [in Ukrainian].

12. Shugalskii, S. S. (2012). *Sotcialnye praktiki: interpretatsiia poniatiia* [Social practices: an interpretation of the concept]. *Znanie. Ponimanie. Umenie*, 2, 276–280 [in Russian].
13. *A framework for pro-environmental behaviors. Report. 2008*. Retrieved from: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69277/pb13574-behaviours-report-080110.pdf
14. *Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski. Badanie trackingowe – pomiar: październik 2013* [Study of ecological awareness and behavior of Polish residents. Tracking study - measurement: October 2013] [in Polish].
15. *Badanie świadomości osobistego wpływu człowieka na środowisko. Wyniki badań – 2014*. [Study of the awareness of personal human influence on the environment. Research results – 2014]. Retrieved from: https://www.mos.gov.pl/g2/big/2014_11/81edfc1f241d2e3c20fb9596d245f9bb.pdf [in Polish].
16. Barr, S. (2008). *Environment and Society: Sustainability, Policy and the Citizen*. Ashgate Publishing, Ltd.
17. Berthou, S. (2013). The Everyday Challenges of Pro-Environmental Practices. *The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies*, 12, 53-68.
18. Castree, N. Kitchin, R., Rogers, A. *A Dictionary of Human Geography*. Retrieved from: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199599868.001.0001/acref-9780199599868>
19. Darnton, A., Verplanken, B., White, P. and Whitmarsh, L. (2011). *Habits, Routines and Sustainable Lifestyles: A summary report to the Department for Environment, Food and Rural Affairs*. London: AD Research & Analysis for Defra.
20. Dunlap, R. (2015). Environmental Sociology. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 7, 796-803. doi:10.1016/B978-0-08-097086-8.91030-4
21. Evans, D. (2012). Beyond the throwaway society: ordinary domestic practice and a sociological approach to household food waste. *Sociology*, 46(1), 43-58.
22. Evans, D., Southerton, D., & McMeekin, A. (2012). Sustainable consumption, behaviour change policies and theories of practice. *The Habits of Consumption, COLLeGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences*, (Vol. 12), (pp. 113-129). Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies.
23. Gross, M., & Heinrichs, H. (2010). *Environmental Sociology: European Perspectives and Interdisciplinary Challenges*. Springer Science & Business Media.
24. Hards, S. (2011). Social Practice and the Evolution of Personal Environmental Values. *Environmental Values*, 20(1), 23-42. doi:10.3197/096327111X12922350165996
25. Hargreaves, T. (2011). Practice-ing behaviour change: Applying social practice theory to pro-environmental behaviour change. *Journal of Consumer Culture*, 11, 79-99. doi:10.1177/1469540510390500
26. Pellow, D.N., & Brehm, H. N. (2013) *An Environmental Sociology for the Twenty-First Century*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145558>
27. *Raport z analizy badań świadomości, postaw i zachowań ekologicznych Polaków przeprowadzonych w Polsce w latach 2009-2015 Analiza TNS Polska dla Ministerstwa Środowiskafile*. [Report on the analysis of awareness studies, attitudes and ecological behaviors of Poles carried out in Poland in 2009-2015. Analysis of TNS Polska for the Ministry of Environmentfile]. Retrieved from: http://www.3xsrodowisko.pl/uploads/media/badanie_dr_ekologia_ministerstwo_srodowiska.pdf. [in Polish].
28. Reckwitz, A. (2002). Towards a theory of social practices: A development in culturalist theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5, 243-263.
29. Røpke, I. (2009). Theories of practice – new inspiration for ecological economic studies on consumption. *Ecological Economics*, 68, 2490-2497. doi:10.1016/j.ecolecon.2009.05.015
30. Schatzki, T. (2002). *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change*. University Park, Pennsylvania State University Press. doi:10.1017/CBO9780511527470.
31. Schatzki, T. (2008). *Social Practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511527470.
32. Scott, A., Oates, C., & Young, W. (2015). A Conceptual Framework of the Adoption and Practice of Environmental Actions in Households. *Sustainability*, 7, 5793-5818.
33. Scott, J., & Marshall G. *Oxford Dictionary of Sociology*. Retrieved from: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199533008.001.0001/acref-9780199533008>. doi:10.1093/acref/9780199533008.001.0001
34. Shore, Y. (2009) *The Personal Sustainability Action Plan. A Workbook for people who care about the Earth*. Retrieved from: <http://catholicearthcare.org.au/wp-content/uploads/2015/03/ASSISI-READING-5-personal-sustainability-action-plan-workbook.pdf>
35. Shove, E. (2009). Beyond the ABC: Climate change policy and theories of social change. *Environment and Planning*, 42, 1273–1285.
36. Shove, E. (2009). *Time, Consumption and Everyday Life. Practice Materiality and Culture*. Bloomsbury Academic.
37. Shove, E. (2012). *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How it Changes*. London: Sage Publications.
38. Shove, E. (2013). *Sustainable Practices: Social theory and climate change*. London: Routledge.
39. Stern, P. C. (2000). Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407–424.
40. Warde, A. (2005). Consumption and theories of practice. *Journal of Consumer Culture*, 5(2), 131-153. doi:10.1177/1469540505053090

Магазинщикова Ірина Петрівна

Кандидат економічних наук, доцент
Національний лісотехнічний університет України
79057, м. Львів, вул. Генерала Чупринки, 103

Magazynshchykova Iryna

PhD in economics, Assoc. Prof.
Ukrainian National Forestry University
103, Gen. Chuprynka St., 79057 Lviv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-1684-553X   Email: i.magazynshchykova@nltu.edu.ua

Лободинська Оксана Мирославівна

кандидат соціологічних наук, доцент
Національний лісотехнічний університет України
79057, м. Львів, вул. Генерала Чупринки, 103

Lobodynska Oksana

PhD in sociology, Assoc. Prof.
Ukrainian National Forestry University
103, Gen. Chuprynka St., 79057 Lviv, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7923-304X   Email: o.lobodynska@nltu.edu.ua

Цитування: Магазинщикова І. П. Теоретичне підґрунтя соціологічного аналізу екологічних практик як засобу досягнення цілей сталого розвитку / І. П. Магазинщикова, О. М. Лободинська // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 6-15

Citation: Magazynshchykova, I. P., & Lobodynska, O. M. (2018). Teoretychne pidgruntia sotsiologichnoho analizu ekolohichnykh praktyk yak zasobu dosiahnennia tsilei staloho rozvytku [Theoretical basis of sociological analysis of environmental practices as a means to achieve sustainable development goals]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(2), 6-15.*

Стаття надійшла / Article arrived: 27.01.2018

Схвалено до друку / Accepted: 04.02.2018

Модернізація структури соціологічного знання та місце і роль соціологічної рефлексії транспорту в цьому контексті

Шаповал І. Г., Національний авіаційний університет

Яковенко Ю. І., Київський Національний університет імені Тараса Шевченка

Головний зміст статті полягає в розкритті визначення напрямів модернізації структури соціологічного знання в Україні та шляхи їхнього подолання через обговорення суперечностей в цій справі. Спроба пояснити, чому в соціології має відбутися вибір щодо шляхів модернізації структури спеціальних та галузевих соціологій. Намагання пояснити доцільність предметності соціології транспорту як галузі структури соціологічної системи знань. Вказано на головні перспективи подальшого розвитку цієї галузі соціології. Встановлено, що соціологія транспорту в своєму становленні та розвитку має йти в інституціональному напрямку, інтегруючи основні результати, що отримані світовою соціологією, в її рефлексії стосовно: економіки, освіти, управління, організацій, праці, міграції, катастроф, туризму, професійних груп.

Ключові слова: транспорт; соціологія транспорту; рефлексія; галузеві соціології; розробка; інституціоналізація; мімікрія; модернізація

Modernization of the structure of sociological knowledge and the place and role of the sociological reflection of transport in this context

Shapoval I. G., National Aviation University

Yakovenko Y. I., Kyiv National Taras Shevchenko University

The modern world, with its furious pace of life, in all its spheres of development, is impossible without communications and connections. It is impossible to describe all the consequences of social, spiritual, psychological, modern means of information. But along with the intensive development of computer local and global grids such as the Internet, telecommunications, etc., the undercover transport sector remains. In sociology there is a tradition to divide the structure of sociological knowledge into theoretical sociology, the theory of the middle level, the empirical basis of science, which must be generalized, thanks to the theoretical foundations of sociology, in the theories of the middle level. The article will discuss the «sociology of transport». The following circumstances justify this topic. The epoch of globalization is determined by the exceptional role of transport and communication. Therefore, according to the model of the proclamation of the of the Earth-science, the industrial revolution, the science of transport and communication as a super-complex science of the era of the communication revolution comes to the fore. The sociology of transport looks like an integral part of it along with transport economics, transport medicine, legal principles of transport, and so on. Transport is a complex consisting of separate types: railway, sea, river, automobile, pipeline and air. They have their own peculiarities, advantages, disadvantages and scope. They interact with each other and form a transport system that develops under the influence of the economy as a whole and its individual branches. The main content of the article is to reveal the definition of the directions of modernization of the structure of sociological knowledge in Ukraine and ways of overcoming it through a discussion of contradictions in this matter. An attempt to explain why choices should be made in sociology, regarding ways to modernize the structure of special and branch sociologies. Attempts to explain the expediency of describing the sociology of transport as a branch of the structure of the sociological system of knowledge and pointed to the main prospects for further development of this branch of sociology, because recently sociologists have lost the prestige of their work and are trying to give their articles the status of useful science, in order to receive funding for conducting further studies, some sociologists resort to mimicry. Mimicry in sociology manifests itself in various ways, in particular, by offering pseudo-new areas of research (which is stated, for example, in such improper editions as «military sociology» or «martial sociology» or «sociology of professionalism» and continue to insist on some kind of innovation. In our opinion, such a variety of innovations for a sociological center in Ukraine serves as a threat to the loss of its scientific identity and integrity, and subsequently it may lead to further profanation of sociology in Ukraine. It has been established that the sociology of transport in its formation and development should go in the institutional direction, integrating the main results obtained by world sociology in its reflections on: economics, education, management, organizations, labor, migration, disasters, tourism, professional groups.

Keywords: transport; sociology of transport; reflection; branch sociology; development; institutionalization; mimicry; modernization

Модернизация структуры социологического знания и место и роль социологической рефлексии транспорта у этом контексте

Шаповал И. Г., Национальный авиационный университет

Яковенко Ю. И., Киевский Национальный университет имени Тараса Шевченка

Главное содержание статьи заключается в раскрытии определения направлений модернизации структуры социологического знания в Украине и пути их преодоления через обсуждение противоречий в этом деле. Попытка объяснить, почему в социологии предстоит выбор относительно путей модернизации структуры специальных и

отраслевых социологий. Попытки объяснить целесообразность опредмечивания социологии транспорта как отрасли структуры социологической системы знаний. Указано на главные перспективы дальнейшего развития этой отрасли социологии. Установлено, что социология транспорта в своем становлении и развитии должна идти в институциональном направлении, интегрируя основные результаты, полученные мировой социологией, в ее рефлексии относительно: экономики, образования, управления, организаций, труда, миграции, катастроф, туризма, профессиональных групп.

Ключевые слова: транспорт; социология транспорта; рефлексия; отраслевые социологии; разработка; институционализации; мимикрия; модернизация

Визначення актуальності теми та постановка наукової проблеми в контексті предмета науки.

Актуальність теми статті соціолога, як правило, обумовлена двома основними чинниками: по-перше, здійснити заповнення так званих білих плям в соціологічній науці через те, що суспільний розвиток зазвичай випереджає еволюцію наукового знання, призначення котрого супроводжувати цей розвиток завдяки трьом провідним функціям науки: опис, пояснення, прогноз стосовно явища чи процесу, що належать предмету певної науки; та, по-друге, окреслити перспективи подальшого розвитку якщо не всієї науки, то конкретного сегменту соціології в сучасних умовах. У науці взагалі є так звані вічні питання, до котрих соціологам треба зарахувати й питання щодо визначення напрямів модернізації структури наукового знання та шляхи їх удосконалення.

Постановка наукової проблеми в такому випадку впливає із положень сучасної філософії та епістемології науки, згідно з котрими її фіксують не через дефіцит знання, а, навпаки, через його надлишок [12], через що суб'єкт пізнання перебуває в ситуації вибору. Зокрема, у соціології ознакою цього на першому етапі здійснення дослідження є теоретичний плюралізм, а на останньому етапі – вибір поміж способами, наприклад, розбудови вибірки, отримання первинних даних чи їх обробки, а згодом і інтерпретації результатів через призму певного теоретичного підходу тощо. Тому в цій статті як проблему ми фіксуємо питання щодо вибору варіанту способу модернізації структури соціологічного знання.

Метою статті вважаємо визначення напрямів модернізації структури соціологічного знання в Україні та шляхи їхнього подолання через обговорення суперечностей у цій справі на прикладі такого можливого нового напрямку, як соціологія транспорту.

Аналіз останніх публікацій.

Модернізація структури соціологічного знання – це не хаотичний, а закономірний процес. Звичайно соціологи шукають способи, щоб бути затребуваними суб'єктами влади та відповідати на ті чи інші виклики часу. Актуальний приклад того стосується антитерористичної операції (АТО) на сході України. Ініціативні соціологи прагнуть бути корисними, і, відповідно до цих обставин, пропонують розбудовувати галузі соціологічного знання, що пов'язані з війною і військом. У цьому

контексті нас цікавить ситуація, яку ми вважаємо типовою та водночас хибною, коли проголошують прагнення здійснити інституціоналізацію військової та воєнної соціології. Це, на нашу думку, є не що інше, як прояв архаїчних уявлень щодо способу іменувань галузей соціології, що стало досить поширеною практикою в пострадянському, перш за все в російському, науковому середовищі та як наслідок може поставити під сумнів результати досліджень соціологів, сформувані стійку недовіру до їхніх прогнозів. Проголошення інституціоналізації військової та воєнної соціології є не що інше, як поширення практики імітації та профанації в науці. Додамо до вищезазначеного, що структура соціологічного знання в ХХІ столітті вже є вельми розгалуженою хоч би тому, що евристичний потенціал соціології може бути звернутий на будь-який напрямок людської діяльності та оформитися як галузева чи спеціальна соціологічна теорія. Проте при цьому соціологія не втрачає своєї цілісності, а, навпаки, набуває більшої потужності, бо накопичується як емпіричний матеріал, так і теоретичні узагальнення щодо всіх сторін суспільного життя.

Між тим, слід визнати, що сучасна соціологія, згідно міркувань У. Бека, є наукою про суспільство ризиків, яке люди утворюють своєю діяльністю (не тільки воєнною, терористичною чи кримінальною, а й техногенною тощо), прагнучи задовольнити потреби самореалізації. Звісно, самі ризики давно вже перебувають у центрі уваги науки про війну, котра, як і науки про Землю, є суперкомплексною за своїм предметом. На теренах Російської імперії інституціоналізація цієї науки почалась ще за царського політичного режиму на межі ХVІІІ–ХІХ століття з появою генерального штабу збройних сил Росії в 1763 році, який потребував різноманітних знань для здійснення своєї діяльності як у час мирний, так і воєнний. У 1812 році в структурі міністерства, котре тоді в Росії доречно називали саме воєнним, а зараз недоречно іменують міністерством оборони (МО), було створено воєнний вчений комітет. Згодом у СРСР діяв спадкоємець цієї установи, а на території України до поновлення незалежності в серпні 1991 року діяли його філії – воєнно-наукове управління (ВНУ), що зараз діє в складі генерального штабу ЗСУ. Через відому консервативність бюрократичних установ, особливо в військовій галузі, і в РФ, і в Україні у МО воєнним поставало все, на що кидало погляд керівництво як МО, так і цього управління [Воєнно-наукове]. Тут воєнна (далі – в.) історія, в. меди-

цина, в. психологія, навіть в. політологія [28], бо об'єктом останньої є воєнна політика держави, що нібито зобов'язує політологів відгукнутися своєю рефлексією на цей різновид політики держави. Оскільки державі притаманна багатовекторність у політиці, то треба очікувати на бурхливий розвиток політології в Україні завдяки абсурдному проголошенню молодіжної політології, аграрної політології, індустриальної політології тощо.

Зараз в Україні військовослужбовців на рівні курсантів вчать, що соціологія теж воєнна, а тому промовистим є наступний приклад. У 2013 р. до комісії із соціології науково-методичної ради (НМР) Міністерства освіти і науки України (МОН) надійшов рукопис навчального посібника «Актуальні проблеми воєнної соціології» (далі – НП АПВС) задля виявлення можливості надати йому гриф МОН. Нами виявлено у тексті рукопису чимало підстав відхилити це клопотання. Найпростіша та, що обов'язковий для кожного посібника апарат для орієнтації в матеріалах книги (предметний, іменний покажчики) був відсутній, а у наведеному словнику термінів всупереч змісту НП АПВС були відсутні такі базові для нього терміни, як військова соціологія, воєнна соціологія, теорія воєнної соціології, хоч висловлено турботу про її розвиток на початку рукопису. Таким чином, було виявлено на прикладі як цього рукопису, так і вивчення згаданих там джерел, що слабкість термінологічних засад теоретичних праць у галузі воєнної соціології не дає можливість визнавати воєнну соціологію як галузь соціології, а тільки як практику отримання емпіричного матеріалу стосовно соціальних проблем життєдіяльності військовослужбовців ЗС України.

За наявності соціологічної уяви легко збагнути такий можливий бурхливий потік пропозицій надавати публікаціям чи заходам із наукової комунікації (конференціям, конгресам, круглим столами тощо) назви такого штибу: «Актуальні проблеми технічної соціології»; «Актуальні проблеми музичної чи художньої соціології»; «Актуальні проблеми спортивної соціології» тощо. Очевидно, що наведений вище перелік неважко продовжити до кількості наявних зараз центральних органів виконавчої влади задля демонстрації абсурду зі сторони деяких груп професіоналів у справі «вдосконалення» переліку дисциплін блоку з назвою «цикл професійної та практичної підготовки», що має відповідати профілю ВНЗ. На сайті МОН України вже давно звернули увагу на те, що ВНЗ, підпорядковані різним органам виконавчої влади, треба передати під кураторство МОН України, а найперше з питань науково-методичної роботи. ВНЗ у підпорядкуванні МО України не є винятком, а наявність майже двох десятків центральних органів виконавчої влади, що мають потужний вплив на вищі навчальні заклади, призводить до того, що останні діють з питань науково-методичної роботи автономно. Отже, прагнення до викла-

дання саме «воєнної соціології» надає курсантам відповідного ВНЗ хибне уявлення щодо якоїсь ексклюзивної теоретичної, методологічної чи методичної специфіки «воєнної соціології». Між тим, є загальновідома і логіка соціологічних досліджень, і алгоритми їх організації, а тому особливості результатів можуть виникати лише через специфічні риси соціального колективу певного типу, а не специфіку воєнно-соціологічного дослідження, тим більше його логіку.

Отже, ми не вітаємо таку назву дисципліни як «воєнна соціологія», бо назва виникає тільки за рахунок інерції мислення, бо, як відомо, будь-яка справа починається з облікових процедур та систематизації емпіричного матеріалу. Зокрема, спочатку проголошують «військову статистику», потім «воєнну статистику». Такі знання потрібні, бо цей шлях виразно пройшла наука про адміністративно-господарську діяльність (економіка), то має пройти його й інша, наприклад, наука про військову діяльність, але з підведенням підсумків у формі «соціологія армії», оскільки зараз серед способів модернізації структури соціологічного знання домінує інституційний підхід, що слугує підставою проголошувати «соціологію армії» як альтернативу військовій чи воєнній соціології. Армію у світовій соціологічній спільноті розглядають як такий соціальний інститут, що є одним з основних джерел державності як такої і найважливішим ресурсом збереження влади будь-якого політичного режиму.

Таким чином, нами прояснено чому в соціології має відбутися вибір щодо шляхів модернізації структури спеціальних та галузевих соціологій, котрий має щонайменше два різновиди. Проте, згідно із правилом «бритва Оккама» не слід робити спробу проголошення нового напрямку за наявності вже існуючого. Наприклад, на тлі соціології професійних груп, вже легітимізованої завдяки створенню науково-дослідного комітету (НДК) Міжнародної соціологічної асоціації (МСА) [Международная], необачно проголошувати соціологію професіоналізму (критику цієї спроби див. у [29]). По-друге, не демонструвати схильність до предикативних назв нових напрямів наукового пошуку всупереч можливості зосередження уваги на об'єкті наук у назві цього напрямку. Така практика набула статусу сумної традиції чи звички, що викликало жваві дискусії поміж фахівцями двох наук на Вченій раді факультету соціології та психології КНУТШ доби його існування до 2007 року. Як кажуть, відчуйте різницю, наприклад, «дитяча психологія» чи «соціологія дитинства», «вікова психологія» чи «соціологія вікових груп», «юридична психологія» чи «соціологія права», «шкільна психологія» чи «соціологія освіти», «медична психологія» чи «соціологія медицини» тощо. Розбір зазначеного свідчить про довготривалий вплив на вибір назви психологічного напрямку традицій радянської психології, що водночас була російсь-

комовною та предикативною у назвах дисциплін. Пережитки минулого вплинули і на назви гасел / статей у деяких із соціологічних видань, бо пишуть про аграрну соціологію (далі. – с.), економічну с., політичну с. тощо.

Отже, суперечність є. Дискурс щодо структури системи соціологічного знання вже неодноразово відбувався раніше, та було жорстко вказано на хибність предикатних назв [16]. Про це мова йшла згодом, наприклад, у перебігу діяльності секції № 2 I конгресу САУ «Соціологія соціології: історіографічний аспект знання» [26, с. 13–41]. Наслідком цього для факультету соціології КНУ ТШ є впровадження у навчальний план дисципліни «соціологія економіки» замість «економічної соціології», бо в центрі уваги на заміну вивчення сфери економіки йде дослідження економіки як інституту [13], а до рекомендованої літератури було внесено відповідний підручник [16].

Отже, інституціональний підхід в соціології домінує зараз над підходом сферним. Наприклад, замість економічної соціології розвивати слід соціологію економіки, не політичної соціології, а соціологію політики, не електоральної соціології, а соціології виборів, не медичної соціології, а соціології медицини тощо. Згідно з інституційним підходом у військовій науці настає доба «соціології армії», бо армія визнана у світовій соціологічній спільноті як такий соціальний інститут, що, по суті, володіє винятковим статусом, бо є одним з основних джерел державності як такої і найважливішим ресурсом збереження влади будь-якого політичного режиму. У цьому сенсі контроль за станом справ в армії, за діяльністю командування є чи не найважливішою умовою забезпечення політичної стабільності у державі та суспільстві, а також збереження життєздатності правлячої еліти. Водночас відносини армії з цивільними інститутами і структурами – або, іншими словами, військово-цивільні відносини – треба визнавати важливою складовою частиною всього соціально-політичного розвитку кожного суспільства, умовою як збереження сформованих порядків, так і здійснення запланованих державою політичних та соціальних проектів. В Україні, яка перебуває у перехідному стані системної трансформації, а отже значною мірою в критичних для громадянського суспільства умовах розвитку, соціальна і політична ціна військово-цивільних відносин суттєво зростає. Звісно, це не випадково, оскільки у цей період, по суті, вирішують питання про формування державності нового, демократичного типу, а військова сила в кінцевому рахунку слугує гарантом такого різновиду перетворень, або навпаки – чинником, здатним порушити і навіть розгорнути у зворотному напрямі процес суспільних перетворень, повернення до авторитарного політичного режиму. Тому соціальне самопочуття армії, ступінь впливу суспільства на відповідні процеси значною мірою є не тільки запорукою збереження

стабільності, але й самого процесу демократизації. У мирний час створена в радянську епоху військова машина була інтерпретована як соціально надлишкова, економічно непосильна і політично неприйнятна для розвитку держави та громадянського суспільства. У немирний час посилення низки кадрових структур, окремих реально діючих традицій і механізмів розвитку армії ведуть до появи таких проектів та інтересів у військовій сфері, що іноді суперечать, а нерідко і йдуть в розріз із цілями демократизації держави. Додаткову складність ситуації додає і те, що будучи складовою частиною контролю громадянського суспільства над владою, цивільний контроль над армією розвивається на сьогодні з чималими труднощами, відчуваючи на собі протидію багатьох політичних структур. Принципово важливо і те, що діяльність громадянського суспільства, яке поступово складається, створює дуже суперечливі механізми їх взаємодії з армією, що володіють часом навіть багатовекторним навантаженням стосовно цілей її розвитку. Саме це, на наше переконання, має бути в центрі уваги соціологічної рефлексії стосовно інституту армії. Соціологам, турбуючись про своє власне реноме, не треба оглядатися на колеги по суспільствознавчому цеху, що заради фінансування своїх досліджень зі сторони МО погоджуються на проголошення предикатних назв дисциплін (військова політологія чи психологія, чи педагогіка тощо), а тому будемо дотримуватися канонів науково-лінгвістичного дослідження.

Виклад основного змісту.

Світова практика показала, що в центрі уваги професійних соціологів є дві турботи: по-перше, щодо подальшої інституціоналізації соціології, по-друге, щодо репутації соціології як науки та професії. Показовим є звернення Е. Гідденса до соціологічної спільноти. У так званому «Заклику до зброї!» він висловив своє занепокоєння з приводу того, чому в ХХІ столітті соціологія втрачає свою потужність і перестала бути в центрі уваги інтелектуалів та владних структур [5]. Соціологам СРСР постійно доводилося боротися за своє визнання в процесі боротьби з ідеологією та управлінськими дисциплінами за місце в системі експертного знання. Соціологія була задекларована як наука, корисність котрої полягала в тому, щоб забезпечити наукове управління суспільством офіційними інститутами, бо замовниками соціологічного продукту в ті часи були партійні та державні інститути управління. Проте, вивчаючи регулятори поведінки людей, трансформацію мотивів і розподіл стимулів для досягнення нібито суспільного блага в бюрократичній, соціально-політичній державі, соціологія перетворилася на поліцейську науку [27]. Отже, соціології за радянських часів була відведена роль допоміжного засобу для підтвердження ключових положень історичного матеріалізму і наукового комунізму, а її дані використовували зазвичай для обґрунту-

вання формувань чергового партійного документа. Водночас треба визнати, що радянськими соціологами було зроблено низку досліджень, які заклали основи для створення у подальшому відповідних спеціальних та галузевих соціологій, що все ж таки мали бути налаштовані під виконання партійних настанов. Після подій, що призвели до розвалу СРСР, структуризація соціологічних досліджень у так званому СНД виявилася вже налаштованою на загальну тенденцію, що проголошена президентом МСА М. Буравим із чотирьох складових: академічна, критична, прикладна та публічна – відповідно до завдань, які ставлять замовники до результатів соціологічних розвідок.

Особливо гостра боротьба за інвестиції йде в прикладній сфері, бо прагнуть проголосити не тільки нове поле пошуку, а ще й автономність та безконтрольність за якістю результатів. Майже кожен аспект буття, явище або предмет оточуючої дійсності прагнуть поєднувати зі словом «соціологія», що призвело до зростання кількості штучних назв галузевих соціологічних дисциплін. Автори таких ноу-хау роблять спроби претендувати на «відкриття» нових галузей соціологічного знання, хоча їх предмет ще не визнаний, а поняттєвий апарат не концептуалізовано, бо не йдуть далі проголошення нових термінів; ба більше, теоретичні засади, релевантні предмету, не розроблені, а тому ґрунтовних досліджень не проведено. Внаслідок такої модернізації структури соціологічного знання соціологія зазнала інтенсивного горизонтального подрібнення свого предметного поля. Цей процес Н. Осипова назвала «кризою дивергенції галузевої матриці соціологічної науки» і вказала, що при цьому переважну частину сегментів соціологічного поля заповнюють далекі або автономні від мови цієї науки неогалузеві соціології. Ці галузі (підгалузі або субпідгалузі) зазвичай проголошують спеціалісти не базового профілю, зокрема з органів державної влади й управління або бізнесу. На думку Н. Осипової, переважна більшість із них не вивчала ніколи соціологію, особливо її теорію, професійно. Проте за тих чи інших життєвих обставин вони змушені «вклинитися» в науку, прагнучи отримати високий статус, якщо не в ній, то завдяки долучення до неї [19].

Отже, дивергенція галузевої матриці сучасної соціології на пострадянському просторі призвела до проголошення значної кількості галузей, неадекватних сучасним канонам створення наукового знання, предмети яких неможливо розмежувати на основі просто часткового перетину поєднаних термінів. Але навіть якщо ці межі позначені, теоретичні засади і дослідна база подібних досліджень залишаються явно недостатніми. Ця обставина елімінує науковий статус соціології, а саме соціологічне співтовариство приводить до дезінтеграції. Соціологи постійно переймаються низкою питань, пов'язаних із трансформаційними процесами в Україні і роллю соціології

та інших соціогуманітарних наук у модернізації українського суспільства [9].

Соціологію часто звинувачують в очевидності її результатів. П. Бурд'є вважав, що таке бачення соціології властиво «профанам», які часто ототожнюють соціологію з соціальною філософією чи роботою полстерів, які вивчають громадську думку. Аргументами на користь науковості соціологічних досліджень, на думку П. Бурд'є, є наявність у соціології однорідних систем взаємопов'язаних понять, гіпотез і методів верифікації, тобто все те, що пов'язане з наукою. П. Бурд'є сформулював завдання для соціології та соціологів, що полягають у тому, аби денатуралізувати та забезпечити від фатальності соціального світу, знищити міфи, в яких прихована влада і які увічнюють її панування [19, с. 278-279].

Через утрату соціологами світу престижності своєї праці та бажання надати соціології статусу корисної науки в очах громадянського суспільства і суб'єктів державного управління, з метою отримувати фінансування на проведення подальших досліджень і простою необхідністю виживання за таких умов окремі соціологи вдаються до мімікрії. Мімікрія це такий тип адаптивної поведінки, який описала українська дослідниця А. Лобанова у монографії «Феномен соціальної мімікрії» [14], де вона довела, що практики соціальної мімікрії набули всеохоплюючого характеру у всіх сферах життя та мають свої прояви і в науковій сфері. В людській діяльності є така практика, як імітація, що означає правдоподібну підробку з метою введення в оману або приховування дійсних намірів ініціаторів псевдодіяльності. Мімікрія у соціології проявляється різними шляхами, зокрема пропонуванням псевдонових напрямів досліджень (що заявлені, наприклад, у таких некоректних редакціях, як «військова соціологія» або «воєнна соціологія», або «соціологія професіоналізму» і наполягають на якійсь інноваційності). На нашу думку, такого виду інновації для соціологічного осередку в Україні слугують загрозою втрати його наукової ідентичності та цілісності, що згодом може призвести до подальшої профанації соціології в Україні.

Альтернативою процесу дивергенції галузевої матриці соціологічної науки має стати інтегративний процес, що буде об'єднувати переважну частину сегментів соціологічного поля, елімінуючи далекі від автономії неогалузеві соціології.

Висновки і перспективи подальших розвідок у напрямі за темою статті.

Соціальний розвиток радянського суспільства був нормативно обумовлений програмою дій КПРС – згідно зі статтею 6 Конституції СРСР рішеннями чергового з'їзду КПРС та поточними рішеннями Політбюро КПРС. Стратегічний розвиток соціології обговорюють на соціологічних конгресах. Відомо, що тільки з часом оцінка певного рішення набуває об'єктивності та уста-

леності. Так, якщо обрати як мінімум часового проміжку 10 років, то саме стільки пройшло після того, як у м. Дурбан (ПАР) відбувся XVI Всесвітній соціологічний конгрес на тему «Різноманітність соціального існування у глобалізованому світі». На ньому було встановлено ряд актуальних обставин, що мають вплинути на подальший розвиток соціології:

1) Поглиблення процесу ускладнення соціокультурної динаміки сучасного соціуму, форми якого значною мірою під впливом глобалізації стали розвиватися нелінійно, з різними швидкостями і ритмами.

2) Якщо соціум нелінійно розвивається, то розриви надають соціології ще більш підстав для рефлексії.

3) Сама соціологічна наука стає фактором рефлексивності соціуму, адже, увійшовши в громадський дискурс, вона має задавати той чи інший напрямок розвитку соціуму.

Для розуміння суперечностей модернізації структури соціологічного знання варто залучити концепцію поля, розроблену П. Бурдьє. Дослідження поля вищої освіти, науки, релігії та економіки привели П. Бурдьє до висновку, що найбільш загальними, властивими всім полям характеристиками є відносини конкуренції, монополії, існування попиту та пропозиції. Ці обставини відкривають можливість говорити про поле як про певний різновид ринку. Він стверджує, що в межах поля науки здійснюються «символічне виробництво», що визначають як виробництво знань і їх головних складових, якими є наукові істини. Це поле є місцем конкурентної боротьби, специфічною ставкою в якій є монополія на науковий авторитет, що означений як технічна здатність і водночас як соціальна влада або монополія на наукову компетенцію, що розуміють як соціально закріплену за визначеним індивідом здатність легітимно говорити та діяти від імені науки. Поле, згідно П. Бурдьє, відіграє роль універсального посередника між зовнішніми умовами практик та їхньою безпосередньою реалізацією. Посередницька функція поля здійснюється на рівні об'єктивних законів розвитку соціальної системи, зовнішніх щодо окремого індивіда. Зовнішні детермінанти стосовно агентів, розміщених у певному полі (інтелектуальному, політичному, мистецькому або освітянському), ніколи не діють безпосередньо, їхній вплив завжди опосередкований специфікою поля, в якому агенти перебувають (логікою і законами, розташуванням і боротьбою сил, що діють у межах поля). Зрозуміти логіку поля можна за допомогою поняття «капіталу». Позиції агентів усередині поля, на його думку, залежать від суми, обсягу і відносної ваги капіталу, яким вони володіють [21, с. 118-119].

Отже, ризик і безпека є такими соціальними явищами, що виступають підставою для модернізації структури соціологічного знання [8], проте на

часі розуміння того, що з тієї традиційних, тобто природогенних, ризиків виходять ризики техногенні. В соціології є традиція структуру соціологічного знання поділяти на теоретичну соціологію, теорії середнього рівня та емпіричний базис науки, котрий має бути узагальнений завдяки теоретичним засадам соціології саме в теоріях середнього рівня. Зараз мова піде про «соціологію транспорту». Обґрунтуванням цієї теми слугують наступні обставини. Доба глобалізації визначена винятковою роллю транспорту та зв'язку. Тому, за зразком проголошення в добу проголошення промислової революції науки про Землю, настає доба науки про транспорт та зв'язок як суперкомплексної науки доби комунікативної революції. Соціологія транспорту має вигляд невід'ємної її складової поруч із економікою транспорту, медициною транспорту, правовими засадами транспорту тощо.

Загальновідомо, що транспорт – найважливіша ланка у сфері економічних стосунків, бо бере участь у комплексному процесі створення продукції та доставці її споживачам, здійснює зв'язок між виробництвом і споживанням, між різними галузями господарства, між країнами та регіонами. Він впливає на розвиток господарства і як споживач металу, енергії, деревини, гуми, інших продуктів. Транспорт – це комплекс, що складається з окремих видів: залізничного, морського, річкового, автомобільного, трубопровідного та повітряного. У них свої особливості, переваги, вади та сфера застосування. Вони взаємодіють між собою і становлять транспортну систему, що розвивається під впливом господарства у цілому та окремих його галузей. Найбільший вплив на транспорт справляє промисловість, бо вона формує основні вантажопотоки. Транспортний фактор є одним із вирішальних при розміщенні промислових підприємств. Сільське господарство впливає на роботу транспорту залежно від ступеня його інтенсивності та рівня розвитку агропромислової інтеграції. Транспорт вивозить сільськогосподарську продукцію в натуральному та переробленому вигляді, завозить корми, паливо, мінеральні добрива, будівельні матеріали, сільськогосподарські машини та запчастини до них. Високий рівень агропромислової інтеграції знижує транспортні видатки, бо відходи переробки сільськогосподарської продукції залишаються усередині АПК. Будівельна індустрія впливає на розміщення транспорту через значні потоки вантажу, особливо при концентрації великого будівництва у визначеному районі. У цьому випадку створюється транспортний комплекс. При розосередженому будівництві галузь користується послугами місцевого транспорту. При лінійному будівництві (дороги, трубопроводи) працює відповідний відомчий транспорт. Безпосередньо з транспортом пов'язані зовнішня та внутрішня торгівля. Обсяг вантажообігу з іншими країнами залежить від економічних стосунків з цими країнами.

Структура НАН України має секцію фізико-технічних і математичних наук із такими відділеннями: математика, інформатика, механіка, фізика і астрономія, фізико-технічні проблеми матеріалознавства, фізико-технічні проблеми енергетики, ядерна фізика та енергетика і науки про Землю. Очевидно, що в добу глобалізації ця секція повинна мати ще й відділення наук про транспорт та зв'язок. На цю пропозицію наштовхує сучасна теорія інституціоналізму, що показала свою доречність у світовій економіці, а індикатором послугують лауреати нобелівської премії: Р. Коуз (основна праця «Природа фірми», 1937 р.), Д. С. Норт (Основна праця «Інституції, інституціональні зміни та функціонування економіки», 1990 р.). Дякуючи неінституціоналізму в добу глобалізації, соціологічну увагу зосереджено на функціонуванні інститутів у межах інсти-

туціональної матриці [13], під котрою науковці розуміють сукупність базисних інститутів, що утворюють собою каркас для підтримки функціонування основних підсистем середовища. Базисні інститути відображають глибинні риси громадських структур, що визначають кількість можливих траєкторій подальшого інституційного розвитку суспільства. Інституціональний поворот в науці не слугує підставою для розвитку так званої сферної науки.

Соціологія транспорту в своєму становленні та розвитку має йти в інституціональному напрямку, інтегруючи основні результати, отримані світовою соціологією, в її рефлексії стосовно економіки, освіти, управління, організацій, праці, міграції, катастроф, туризму, професійних груп тощо (перелік надано згідно нумерації науково-дослідних комітетів МСА з відповідних питань).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Акульшина Н. Т. Поняття «військового» та «воєнного» дискурсів – об'єктивна тотожність та/чи перманентна протилежність / Н. Т. Акульшина // *Studia Linguistica*, 2011. – № 5. – С. 458–462. – Режим доступу: http://www.philology.kiev.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_5_2/458_462.pdf.
2. Арийская физика. – Режим доступу: http://znaimo.com.ua/%D0%90%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0.
3. Біла книга-2005: оборонна політика України. – Київ.: Видавництво МО України, 2006. – 134 с.
4. Воєнно-наукове управління ГШ ЗСУ. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-generalnogo-shtabu/voenno-naukove-upravlinnyagsh-zsu.html>.
5. Гидденс Э. К социологическому сообществу! / Э. Гидденс // *Социологические исследования*. – 2007. – № 9. – С. 5–8.
6. Городяненко В. «Соціологія політики», «політична соціологія» або «соціологія політичної сфери»? (Історіографія проблеми) / В. Городяненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис*. – 2003. – №1. – С. 167–185.
7. Гринчук А. В. Безпекопродукування в контексті соціологічного дискурсу / А. В. Гринчук, Ю. І. Яковенко // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – Київ, 2008. – №3. – С. 30–35.
8. Гринчук А. В. Ризик і безпека як соціальні явища та підстави модернізації структури соціологічного знання / А. В. Гринчук // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України*. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 21–22.
9. Грищенко К. Трансформаційні процеси в Україні і роль соціології та інших гуманітарних наук у модернізації українського суспільства / К. Грищенко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2012. – № 2. – С. 186–204.
10. Дудина В. И. Эпистемические матрицы социологического знания. – СПб.: Издательский дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2013. – 224 с.
11. Карлова Е. Н. Военная наука как социальный институт / Е. Н. Карлова // *Социология науки и техники*. – 2014. – Т. 5. – № 1. – С. 67–79.
12. Касавин И. Т. Проблема как форма знания / И. Т. Касавин // *Эпистемология & Философия науки. Научно-теоретический журнал по общей методологии науки, теории познания и когнитивным наукам*. – 2009. – №4. – С. 5–13.
13. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – Москва: ТЭИС, 2000. – 213 с.
14. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А. С. Лобанова. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2004 – 300 с.
15. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник / М. П. Лукашевич. – Київ: Каравела, 2009. – 280 с.
16. Лукашевич М. П. Економічна соціологія чи соціологія економіки?: дискурс щодо структури системи соціологічних знань / М. П. Лукашевич, Ю. І. Яковенко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільств: зб. наук. праць*. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 115–119.
17. Международная социологическая ассоциация / [Wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org/wiki/Международная_социологическая_ассоциация) – Режим доступу: https://http://ru.wikipedia.org/wiki/Международная_социологическая_ассоциация
18. Осипова Н. Г. Европейская социология : учебное пособие / Н. Г. Осипова, В. В. Афанасьев. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 368 с.
19. Осипова Н. Г. Отраслевая матрица современной социологии: кризис дивергенции / Н. Г. Осипова // *Вестник Московского университета*. – 2013. – С. 29–51. – (Серия 18. Социология и политология; № 2).
20. Селеньи И. Тройной кризис американской социологии [Электронный ресурс] / И. Селеньи // *Глобальный диалог : Журнал МСА на 15 языках*. – 2015. – Т. 5, № 4. – С. 4–7. – Режим доступу: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2015/06/v5i2-russian.pdf>.
21. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології: навч. посібник / М. Соболевська. – Київ: Дух і Літера, 2010. – 164 с.

22. Социология в Ирландии [Электронный ресурс] // Глобальный диалог: Журнал МСА 78. 2015. Выпуск 9 на 15 языках / гл. ред. М. Буравой. – 2015. – Т. 5, №4. – С. 29–34. – Режим доступа: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2015/06/v5i2-russian.pdf>.
23. Социология в Пакистане [Электронный ресурс] // Глобальный диалог: Журнал МСА на 15 языках / гл. ред. М. Буравой. – 2015. – Т. 5, №4. – С. 22–23. – Режим доступа: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2015/06/v5i2-russian.pdf>.
24. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
25. Социология в России / под ред. В. А. Ядова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. – 722 с.
26. Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей Учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 476 с.
27. Филиппов А. Ф. Социология как полицейская наука [Электронный ресурс] / А.Ф. Филиппов // Новое литературное обозрение. – 2013. – Вып. 5, № 123. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/3973>.
28. Цюрупа М. В. Основи загальної та військової політології / М. В. Цюрупа, В. С. Ясинська. – Київ: Кондор-Видавництво, 2013. – 512 с.
29. Яковенко Ю. Соціологія професіоналізму – фальстарт, або Небезпечний прецедент проголошення нібито нової соціологічної галузі / Ю. Яковенко // Соціологія: теорія методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис. – 2009. – № 4. – С. 157–171.
30. Яковенко Ю. Соціологія в Україні: чи є рух вперед? / Ю. Яковенко // Міжнародний науковий форум. – 2012. – № 1(8). – С. 5–32.

REFERENCES

1. Akulshyna, N. (2011). Ponyattya «vijs'kovogo» ta «voyennogo» dyskursiv – ob'yektivna totozhnist' ta/chy` permanentna proty lezhnist' [The notion of «military» and «martial» discourses as an objective identity and / or a permanent opposite]. *Studia Linguistica* 5, 458–462 [in Ukrainian].
2. Ariiskaia fizika [Aryan physics]. – Retrieved from: http://znaimo.com.ua/%D0%90%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0.
3. Bila kny`ga – 2005: oboronna polity`ka Ukrayiny [White Paper-2005: Defense Policy of Ukraine]. (2005). Kyiv. [in Ukrainian]
4. Voyereno-naukove upravlinnya GSh ZSU [Military and scientific management of the GS of the Armed Forces]. Retrieved from: <http://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-generalnogo-shtabu/voenno-naukove-upravlinnyagsh-zsu.html>.
5. Giddens, Je. (2007). K sociologicheskomu soobshhestvu! [To the Sociological Community!]. *Sociologicheskie issledovaniya* 9, 5–8 [in Russian].
6. Gorodyanenko, V. (2003). Sociologiya polity`ky`, «polity`chna sociologiya» abo «sociologiya polity`chnoyi sfery»? [Sociology of Politics», «Political Sociology» or «Sociology of the Political Sphere? (Historiography of the problem)]. *Sociologiya: teoriya, metody`, markety`ng* 1, 167–185 [in Ukrainian]
7. Gry`nchuk, A. (2008). Bezpekoprodukovannya v konteksti sociologichnogo dy`skursu. [Safe Production in the Context of Sociological Discourse]. *Visny`k Akademiyi praci i social`ny`x vidnosy`n Federaciyi profspilok Ukrayiny*, 3, 30–35 [in Ukrainian].
8. Gry`nchuk, A. (2009). Ry`zy`k i bezpeka yak social`ni yavy`shha ta pidstavy` modernizaciyi struktury` sociologichnogo znannya [Risk and Safety as Social Phenomena and Grounds for Modernization of the Structure of Sociological Knowledge]. *Sociology in a situation of social uncertainty: Abstracts of the participants of the 1st Congress of the Sociological Association of Ukraine*, (pp. 21–22). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].
9. Gry`shhenko, K. (2012). Transformacijni procesy` v Ukrayini i rol` sociologiyi ta inshy`x humanitarny`x nauk u modernizaciyi ukrayins`kogo suspil`stva [Transformation Processes in Ukraine and the Role of Sociology and Other Humanities in the Modernization of Ukrainian Society]. *Sociologiya: teoriya, metody`, markety`ng*, 2, 186–204 [in Ukrainian].
10. Dudina, V. (2013). Jepistemicheskie matricy sociologicheskogo znaniya [Epistemic matrices of sociological knowledge]. *St. Petersburg* [in Russian].
11. Karlova, E. (2014). Voennaja nauka kak social`nyj institute [Military Science as a Social Institute]. *Sociology of Science and Technology*, 5 (1), 67–79 [in Russian].
12. Kasavin, I. (2009). Problema kak forma znaniya [The Problem as a Form of Knowledge]. *Jepistemologija & Filosofija nauki*, 4, 5–13 [in Russian].
13. Kirdina, S. (2000). Institucional`nye matricy i razvitie Rossii [Institutional Matrices and the Development of Russia]. Moscow: TEIS. [in Russian].
14. Lobanova, A. (2004). Fenomen social`noyi mimikriyi [The Phenomenon of Social Mimicry]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Lukashevych, M. (2009). Sociologiya ekonomiky` [Sociology of Economics: Textbook]. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Lukashevych, M. (2004). Ekonomichna Sociologiya chy` sociologiya ekonomiky`?: dy`skurs shhodo struktury` sy`stemy` sociologichny`x znan` [Economic Sociology or Sociology of Economics?: Discourse on the structure of the system of sociological knowledge]. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern societies: Sb. sciences works* (pp. 115–119). Kharkiv: Publishing Center of Kharkiv National University named after V.N. Karazin [in Ukrainian].
17. Mezhdunarodnaja sociologicheskaja asociaciya [International Sociological Association]. – Retrieved from: http://ru.wikipedia.org/wiki/Международная_социологическая_ассоциация
18. Osipova, N. (2010). Evropejskaja sociologija : uchebnoe posobie [European Sociology: Textbook]. Moscow. [in Russian].
19. Osipova, N. (2013). Otraselevaja matrica sovremennoj sociologii: krizis divergencii [A Sectoral Matrix of Contemporary Sociology: the Crisis of Divergence]. *Bulletin of Moscow University*, 18(2), 29–51 [in Russian].

20. Selen' I. (2015). Trojnoj krizis amerikanskoj sociologii [Triple Crisis of American Sociology]. *Global Dialogue: UIA Magazine in 15 languages*, 5 (4), 4–7. – Retrieved from: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2015/06/v5i2-russian.pdf>.
21. Sobolevs'ka, M. (2010). Neofunkcionalists'ki ta poststrukturalists'ki teoriyi v suchasnij sociologiyi: navch. posibny`k [Neofunctionalist and post-structuralist theories in modern sociology: teach. manual]. Kyjiv. [in Ukrainian].
22. Sociologija v Irlandii [Elektronnij resurs], (2015). *Global Dialogue: UIA Magazine in 15 languages* 5 (4), 29–34. – Retrieved from: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2015/06/v5i2-russian.pdf>.
23. Sociologija v Pakistane [Sociology in Ireland] *Global'nyj dialog: Zhurnal MSA na 15 jazykah*, 2015. 5 (4). 22–23. – Retrieved from: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2015/06/v5i2-russian.pdf>.
24. Sociologichna ency`klopediya [Sociological Encyclopedia], (2008). Ed. V. G. Gorodyanenko. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Sociologija v Rossii [Sociology in Russia], (1998). Moscow [in Russian].
26. Sociologiya v sy`tuaciyi social`ny`x nevy`znamenostej [Sociology in the Situation of Social Uncertainty: Abstracts of the Participants of the 1st Congress of the Sociological Association of Ukraine], (2009). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].
27. Filippov, A. F. (2013) *Sociologija kak policejskaja nauka [Sociology as Police Science]*. *New literary review*, 5 (123). – Retrieved from: <http://www.nlobooks.ru/node/3973>.
28. Cyurupa, M. (2013). *Osnovy` zagal`noyi ta voyennoyi politologiyi [Fundamentals of General and Military Political Science]*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Yakovenko, Yu. (2009). *Sociologiya profesionalizmu – fal`start, abo Nebezpechny`j precedent progoloshennya niby`to novoyi sociologichnoyi galuzi [Sociology of Professionalism - False Start, or Dangerous Precedent of Proclaiming Supposedly new Sociological Branch]*. *Sociologiya: teoriya metody`, markety`ng: naukovy`chuy`j chasopy`s*, 4, 157–171 [in Ukrainian].
30. Yakovenko, Yu. (2012). *Sociologiya v Ukrayini: chy` ye rux vpered? [Sociology in Ukraine: is there any movement in the future?]*. *Mizhnarodny`j naukovy`j forum*, 1(8), 5–32 [in Ukrainian].

Шаповал Ірина Григорівна

Аспірант

Національний авіаційний університет

03058, Київ, проспект Космонавта Комарова, 1

Shapoval Irina

Postgraduate Student

National Aviation University

1, Kosmonavta Komarova Ave., 03058, Kyiv

Email: shapovalira@i.ua

Яковенко Юрій Іванович

Професор, доктор соціологічних наук

Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка

03127, м. Київ, проспект Академіка Глушкова, 4д

Yakovenko Yuriy

Professor, Doctor of Sociological Sciences

Kyiv National Taras Shevchenko University

4d, Academician Glushkov Ave., 03127, Kyiv

Email: iurii_yakovenko2017@ukr.net

Цитування: Шаповал І. Г. Модернізація структури соціологічного знання та місце і роль соціологічної рефлексії транспорту в цьому контексті / І. Г. Шаповал, Ю. І. Яковенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 16-24.

Citation: Shapoval, I. G., & Yakovenko, Y. I. (2018). *Modernizatsiia struktury sotsiolohichnoho znannia ta mistse i rol sotsiolohichnoi refleksii transportu v tsumu konteksti [Modernization of the structure of sociological knowledge and the place and role of the sociological reflection of transport in this context]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 16-24.

Маніпулятивна гендерна дресура в сценаріях сексуальної поведінки жінок

Святненко І. О., Класичний приватний університет

Статтю присвячено проблемі використання сексуальної поведінки жінками в маніпулятивних цілях щодо чоловіків. У результаті проведеного автором аналізу зроблено висновок про те, що форми гендерного насильства, які застосовуються жінками щодо чоловіків, залежать від наявного у чоловіків і жінок капіталу, що визначає їх місце в ієрархії демопопуляції. Констатовано, що за умови обмеженості у чоловіка фінансово-майнового та політичного капіталу і наявності достатньо високого рівня розвитку некапіталізованого інтелекту жінки можуть використовувати сценарій матриархальної альфонсиади (за наявності вікового розриву).

Виявлено, що при переході у вищі статусні групи чоловіків за рівнем доходу та адмінресурсу зростає імовірність використання сценарію прихованої депривації і пасифікації із використанням формату домашньої проституції або прихованої депривації і пасифікації із застосуванням практик «умовно-випадкового» обмеження сексуальної активності чоловіка та їх заміщення іншими формами структурування часу.

З'ясовано, що низькостатусні чоловічі особи піддаються неприхованій гендерній дресурі та прямому насильству із відкритою депривацією та пасифікацією. В цьому випадку метою жінки стає надексплуатація чоловіка за допомогою матриархальної держави та інституційно-правових механізмів узалежнення, переважно через дітей та пов'язані із дітьми норми майнового рейдерства в межах офіційного шлюбу. У всіх сценаріях гендерної дресури ключовим мотивом є десексуалізація сексу та всіляке депотенціювання чоловіків із використанням відкритого або прихованого гендерного насильства

Ключові слова: гендерне насильство; маніпулювання; гендерна стигматизація; гендерна пасифікація; гендерна міфологія; домашня проституція; матриархальна альфонсиада

Manipulative gender training in women's sexual behavior scenarios

Svyatnenko I. O., Classical Private University

The article is devoted to the problem of using sexual behavior of women for manipulative purposes against men. As a result of the author's analysis, it is concluded that the forms of gender violence that women apply to men depend on the capital available to men and women, which determines their place in the demo- population hierarchy. It was found that, given the limited financial and material and political capital of a man and the existence of a sufficiently high level of development of noncapitalized intelligence, women can use the scenario of a matriarchal alfonsiade (in the presence of an age gap).

It was found that when the transition to the higher status groups of men in terms of income and administrative resources, the probability of using a scenario of hidden deprivation and passivation with the use of the format of home prostitution or hidden deprivation and pasification, using practices of «conditionally-random» restriction of male sexual activity and their replacement by other forms structuring of time.

It was found out that low-status males are exposed to undisguised gender dressing and direct violence with open deprivation and passivation. In this case, the woman's goal is to over-exploit a man with the help of a matriarchal state and institutional-legal mechanisms of dependence, mainly of children and the rules of property raiding connected with children within the framework of official marriage. In all scenarios of gender dressing, the key motive is the desexualization of sex and all depotence of men using open or hidden gender violence.

Keywords: gender violence; manipulation; gender stigmatization; gender passification; gender mythology; domestic prostitution; matriarchal alfonsiyada

Маніпулятивная гендерная дрессура в сценариях сексуального поведения женщин

Святненко И. А., Классический приватный университет

Статья посвящена проблеме использования сексуального поведения женщин в манипулятивных целях в отношении мужчин. В результате проведенного автором анализа сделан вывод о том, что формы гендерного насилия, которые применяются женщинами в отношении мужчин, зависят от имеющегося у мужчин и женщин капитала, что определяет их место в иерархии демопопуляции. Констатировано, что при ограниченности у мужчины финансово-имущественного, политического капитала и наличия достаточно высокого уровня развития некапитализированного интеллекта женщины могут использовать сценарий матриархальной альфонсиады (при наличии возрастного разрыва).

Обнаружено, что при переходе в высшие статусные группы мужчин по уровню дохода и админресурса возрастает вероятность использования сценария скрытой депривации и пасификации с использованием формата домашней проституции или скрытой депривации и пасификации с применением практик «условно-случайного»

ограничения сексуальной активности мужчины и их замещения другими формами структурирования времени.

Вывяснено, что низкостатусные мужские особи подвергаются неприкрытой гендерной дрессуре и прямому насилью с открытой депривацией и пассивацией. В этом случае целью женщины становится сверхэксплуатация мужчины с помощью матриархального государства и институционально-правовых механизмов зависимости, в основном через детей и связанные с детьми нормы имущественного рейдерства в рамках официального брака. Во всех сценариях гендерной дрессуры ключевым мотивом является десексуализация секса и всечасное депотенцирование мужчин с использованием открытого или скрытого гендерного насилия

Ключевые слова: гендерное насилие; манипулирование; гендерная стигматизация; гендерная пассивация; гендерная мифология; домашняя проституция; матриархальная альфонсиада

Актуальність дослідження.

Сексуальна поведінка жінок значно залежить від їх гендерної ідентичності. Остання є тим елементом гендерної культури, який визначає замовлення на певний тип чоловічого гендерно-нормативного характеру та тих сценаріїв гендерної поведінки, які відповідають цьому характеру. Для соціології актуальність самої теми дослідження зумовлена мінімальною представленістю відповідної тематики та проблематики гендерного насильства й асиметричністю гендерного дискурсу, зорієнтованого на фемінологічні пріоритети на шкоду андрологічним. Тому соціальні аспекти гендерного моделювання сценаріїв сексуальної поведінки в умовах матриархату є важливими для розуміння в рамках соціології гендеру.

Мета і завдання статті.

Метою статті є визначення базових сценаріїв послуговування жінками своєю сексуальністю з мотивів гендерного насильства. Завданнями статті є:

- а) визначення базових сценаріїв сексуальної поведінки жінок;
- б) визначення базових сценаріїв гендерної дресури жінок.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено проблемі використання сексуальної поведінки жінками в маніпулятивних цілях щодо чоловіків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми. В попередніх публікаціях автора було розглянуто проблематику мізандрії [13-14], яка інтерпретувалася в гендерно-психологічному, сексологічному і сексопаталогічному аспектах. Оскільки гендерна дресура виявляється поведінковим продовженням мізандрії, то розгляд її сценаріїв є логічно пов'язаним із дослідженнями та публікаціями, посилання на які наведено в попередніх статтях автора.

В першому аспекті (Є. Балабанова, Т. Бендас, Ш. Берн, Дж. Батлер та ін.) маніпулятивна гендерна дресура може розумітися як прояв жіночого гомосексуалізму, який стає наслідком ідентифікації / інтерналізації жінкою маскулітних его-ідеалів чоловіка. Дресура, отже, застосовується нею як вираження неприйняття щодо тієї частини маскулітних якостей, які не співпадають з інтерналізованими нею гендерними ідеалами [1-5].

Чоловіки, як носії реальної (недосконалої) маскулітності, піддаються знеціненню, що супроводжується появою в поведінці жінки ознак трансфігураційного гомосексуалізму. Ця гендерна девіація дозволяє жінці, шляхом відповідних вербальних маніпулятивних прийомів (порівняння чоловіка з іншими чоловіками, розповідей віртуальних або реальних історій про «перфектних чоловіків»), налаштувати чоловіків на фемінінній моделі сексуальної поведінки.

В другому аспекті гендерна дресура розглядається як частина маніпулятивного поведінкового репертуару жінок з істеричним та паранойяльним характером. Схильність таких жінок до конкуренції із чоловіками при виявленні зовнішньої залежності від них, що заломлюється в прихованому знеціненні при зовнішньому захопленні, дозволяє шляхом маніпулятивної гендерної дресури приховувати свої страхи щодо можливого насильства з боку маскулітних чоловіків [15-16].

В третьому аспекті гендерна дресура розглядається як вираження статево-біологічної (сексуальної) ненависті жінок до чоловіків, яка може мати як соціокультурне, так і психо-тілесне походження і виявлятися як у формі негативного ставлення до всіх чоловіків взагалі, так і до деяких психологічних або фізичних маскулітних ознак, які виявляються у різних чоловіків [21-23].

Специфічно-гендерні аспекти сценарного моделювання чоловічої поведінки в українській соціології є представленими в працях Г. Бондар, О. Горошко, В. Крячка, Ю. Романенка, Ю. Розі. Зазначені автори звертаються до проблематики статті через призму соціокультурних засад гендерної дискримінації (Г. Бондар); мовно-стилістичних ознак риторики гендерного насильства (О. Горошко); дисфункцій українського менталітету, в контексті проявів фемітності, матернолатричності та дифузії ідентичності (В. Крячко); проблематики дисфункцій вищих реєстрів культурної системи в Україні та соціосистемологічного підходу (Ю. Романенко) [7, 10, 12, 19-20].

Виклад основного матеріалу статті.

В сценаріях сексуальної поведінки використовується п'ять базових сценаріїв гендерної дресури:

- 1) Сценарій відкритої сексуальної депривації і пасифікації. Змістом сценарію є створення «сексуальних запруд» і використання їх як інструменту вмотивовування чоловіків до залицяння та догенітальної сексуальної активності [3, с. 206-216]. Сценарій застосовується жінками щодо чоловіків

у дошлюбний період романтичних відносин, особливо часто маючи місце в юнацькій віковій групі. З іншого боку, є не виключеним послуговування ним жінками старших вікових груп.

Для перебудови активної чоловічої поведінки на пасивну жінки використовують модель перервної комунікації на етапі романтичних відносин. Означена модель включає в себе однобічне переривання комунікації з ініціативи жінки із подальшим її відновленням з її ж ініціативи опісля певного періоду перебування чоловіка в стані вимушеного очікування. Поведінка жінки в перериванні комунікації спрямована на те, щоб дати зрозуміти чоловікові, що спілкування з нею буде відбуватись тільки з її ініціативи. При спробах чоловіка ініціювати спілкування безпосередньо жінки використовують прямі або непрямі способи блокування його ініціативи [17]. Прийоми переривання комунікації можуть бути різноманітними: не відповідати на телефонні дзвінки, смс-повідомлення та листи; посилатись на брак часу у зв'язку із завантаженістю на роботі; робити відкриті заяви про неможливість продовження спілкування з причин, пов'язаних із несумісністю будь-якого походження; влаштовувати скандали у публічних місцях із залученням свідків, представників правоохоронних органів тощо.

Як правило, перериванню комунікації передує епізодичні статеві зв'язки, які мають створити у чоловіка стан хронічного статевого голоду і перезбудження, яке використовується жінкою для підтримання стійкого потягу до її особи. При цьому епізодичний секс може використовуватись як позитивне підкріплення ресурсо-витратної чоловічої поведінки, яка пов'язана з інвестуванням у жінку часового, соціального, економічного та політичного капіталу.

Сценарій відповідає схемі «безперервного сватання» та програмує свідомість і поведінку чоловіка на природне й узвичаєне сприйняття домашньої проституції як унормованого формату сімейних відносин. Жінка при цьому поводить себе в сексуально-агресивній манері щодо інших чоловіків, самостійно ініціює загравання, спонукає чоловіка до ревнощів тощо.

Паралельно вона може використовувати маніпулятивні технології непрямого тиску у вигляді присоромлення / приниження чоловіка шляхом множинних розповідей про інших чоловіків та порівняння наявного партнера із цими чоловіками. Для підвищення ефективності тиску можуть використовуватись «свідки» з числа інших чоловіків та жінок під час доволі поширеного сімейного спілкування.

У процесі такого спілкування жінки можуть влаштовувати чоловікам «виховні години», формуючи їх комунікацію та насаджуючи відповідні стандарти оцінювання, про що детальніше йшлося в попередніх статтях автора, присвячених гендерному насильству. Інші чоловіки в подібному

спілкуванні можуть використовуватись жінками для прихованого знецінюючого мобінгу (жарти, під'юджування, відкрите або приховане висміювання недоліків тощо) [10, с. 508-518; 16, с. 347-373].

Такий сторітеллінг є спрямованим на щеплення стійкого почуття неповноцінності, оскільки порівняння з іншими чоловіками відбувається, як правило, не на користь поточного партнера.

Сценарій спрацьовує за умови підготовленості свідомості та поведінкових моделей чоловіка в процесі гендерної інкультурації і соціалізації на прикладі його власної родини. Первинна матриархальна організація сім'ї, в якій виховувався чоловік, є середовищем відтворення стереотипів діадичної моделі відносин між матір'ю та дитиною при периферизації батька як скотомізованого фігуранта сімейних відносин [21, с. 29-76]. Психобіографічна передісторія діадичного злиття готує майбутнього чоловіка до заперечення власної маскулітності, яка, завдяки материнському впливу, прирівнюється до тваринності та щодо якої культивується гомофобія. Фрейм «маскулітність = тваринності та гомофобії» жінки використовують для просування установок щодо своєї культурної та духовної надцінності, узурпуючи при цьому образи натхненниць, берегинь, організаторів, модераторів сімейного загишку тощо [8-9].

Також жінки шляхом поширення демонізуючої гендерної міфології про слабких горе-чоловіків створюють диспозицію безпідставної винності чоловіка перед жінками, що в подальшому призводить до використання секспартнеркою або майбутньою дружиною відповідних маніпулятивних прийомів.

Метою застосування зазначеного сценарію стає відкрите нав'язування чоловікові таких моделей сексуальної поведінки, які є бажаними та зручними для жінки. Ці зручності можуть стосуватись частотності та періодичності сексу, умов здійснення статевих актів та ін. Секс використовується жінкою в моделі респондентного підкріплення, себто, пресингового натреноування чоловіка на бажані поведінкові патерни в сексуальній сфері, які б безумовно відповідали очікуванням жінки.

2) Сценарій прихованої депривації і пасифікації із використанням формату домашньої проституції. Він використовується при наявній згоді жінки на підтримання епізодичних статевих зв'язків, у яких жінка відкрито оголошує чоловікові про формат обміну її «секспослуг» на будь-які інші ресурси (гроші, подарунки, послуги із використанням наявних у чоловіка зв'язків тощо).

Для цього секс має бути відфреймованим жінкою як активність, яка є бажаною переважно для чоловіка (із наголосом на його скотомізованості), і до якої вона не є внутрішньо-вмотивованою. Корисливі мотиви при цьому вуалюються жінкою під чуттєво-емоційні, також може використовуватись мімікрія під інфантильний образ, який жінки

експлуатують задля виправдання власних «слабкостей» (фактичного користюлюбства) та його приховування, що, власне, і є частиною «другої статі» [6].

Формат домашньої проституції дозволяє приховано знецінювати чоловічі сексуальні зусилля через постійні вимогання позасексуальних підкріплень з його боку. При цьому спостерігається стійка емпірична закономірність: чим сильнішою є статеві конституція чоловіка, чим частішими є з його боку домагання щодо статевого зв'язку, чим більшою є кількість статевих актів та їх тривалість – тим більш претензійно-агресивною та вимогливою стає поведінка жінки при вимаганні від чоловіка певних «стимуляторів», необхідних для її зустрічної статевої активності. Тим частішими, відповідно, стають висловлювання жінки щодо невдоволення сексуальною надактивністю чоловіка із відповідними настановами щодо її обмеження [23, с. 60-61].

Метою застосування сценарію є сексуальне депотенціювання чоловіка та знецінення його сексуальної активності шляхом ресурсного виснаження та супутнього морального пресингу. За таких обставин жінка сама створює передумови для вичерпання відповідних ресурсів, а потім звинувачує чоловіка в зазначеній ситуації.

3) Сценарій прихованої депривації і пасифікації із застосуванням практик «умовно-випадкового» обмеження сексуальної активності чоловіка та їх заміщення іншими формами структурування часу. Цей сценарій жінка може використовувати за наявності слабкої статевої конституції чоловіка та сформованості у нього материнської цензури із мораллю жінковшанування. З іншого боку, він є прийнятним лише за умови наявності достатнього фінансово-майнового та політичного капіталу і обмеженого освітнього та символічного капіталів.

Приводами для обмеження сексуальних домагань можуть ставати різні обставини, включаючи спільне проживання із родичами в одній кімнаті або сусідніх кімнатах квартири (будинку); наявність дітей, які, мовляв, «заважають» сексу; посилення на ситуацію релігійних свят (наприклад, постів), які унеможливають секс; симуляційно-зрежисоване погане самопочуття із супутніми виправдовуючими обставинами (головний біль, вагітність, менструації, фізіологічна втома після роботи тощо).

Для приховування власного небажання займатися сексом жінка використовує пропозиції щодо альтернативного структурування вільного часу, яке має слугувати сурогатом сексу. Для цього жінка може пропонувати або нав'язувати чоловікові: походи в нічні клуби та кінотеатри; шопінг; замішуюче ексгібіціоністське харчування та алкоголізацію із відвідуванням кафе, ресторанів, ін. закладів; заняття спортом, які мають відволікати чоловіка від сексу (індукований жінками чолові-

чий спортоголізм або ж сумісні заняття спортом); перекладання на чоловіка обов'язків із догляду за дитиною тощо.

4) Сценарій матриархальної альфонсіади, який передбачає утримання чоловіка жінкою за умови надання їй секспослуг у відповідності із її потребами. За цих обставин є наявним віковий розрив між чоловіком і жінкою, а також істотні соціально-економічні відмінності між ними. Йдеться про приналежність жінки до вищого класу, що передбачає істотно вищий рівень доходів, соціального капіталу та супутнього їм адмінресурсу.

Чоловіки в таких відносинах представляють нижчий клас (що, до речі, відповідає нижчому гендерному статусу чоловіків в українському суспільстві у порівнянні із жінками і дітьми, а за деяких обставин – і з хатніми тваринами) і мають, як правило, невисокий освітньо-інтелектуальний рівень, у них відсутні майнові та фінансові активи, фрагментовані або ж відсутні соціальні зв'язки у великих містах. Територіальна ідентичність таких чоловіків, як правило, є сільською або ж містечковою [7, с. 111-115].

Їх відносини з жінками передбачають мовчазну угоду щодо обміну сексу на рентні відносини, які, фактично, співпадають із моделлю домашньої проституції в чоловічому виконанні. По суті, це є та сама модель відносин, що і відносини жінки в офіційному шлюбі з чоловіком. Але в них є істотна відмінність, оскільки жінки в Україні отримують завдяки шлюбу привілеї при розподілі майна, вихованні дітей.

Вони можуть необмежено стигматизувати чоловіків за допомогою правоохоронних органів, самовільно уникати кримінальної відповідальності за злочини проти дітей і сім'ї, необмежено агресувати на чоловіків, включаючи застосування фізичного насильства при повному уникненні будь-яких соціально-нормативних санкцій. Чоловіча альфонсіада тримається виключно на неформальних домовленостях і залежить, у більшості випадків, від деспотичних примх жінки щодо режиму утримання чоловіка, включаючи сексуальні відносини.

Варто зауважити, що ні про яку сексуальну свободу чоловіка тут не йдеться, оскільки його сексуальна поведінка, кількість та тривалість статевих актів та ін. визначаються на владний розсуд жінки-утримувача. Реальна сексуальна приниженість чоловіка в таких сексуальних відносинах тримається на фінансово-майновій компенсаториці, яка дозволяє, за відсутності у чоловіка статусно-рольової самоповаги та капіталу, підтримувати нарцисичний гомеостаз за рахунок купівлі жінкою для чоловіка-утриманця автомобілів, брендового одягу та парфумів, аксесуарів, організації престижного відпочинку тощо.

Сценарій передбачає і припускає суто ексгібіціоністську мотивованість з боку жінки, коли відносини із молодими коханцями піддаються

афішуванню в соціальних мережах задля виникнення реакції заздрощів із боку інших жінок та чоловіків. Водночас, чоловіки-альфонси можуть зреалізувати подібні поведінкові моделі задля отримання від середовища дзеркальної заздрості, переживання якої дозволяє накопичувати ефемерний нарцисичний ресурс, особливо за наявності інтелектуального капіталу.

За таких обставин (коли утриманець може, поруч із секс-послугами, запропонувати жінці-утримувачу також і інтелектуальний капітал) статус чоловіка стає істотно вищим, аніж за відсутності освіти та розвиненого загального інтелекту. Водночас, його сексуальна поведінка залишається ззовні програмованою жінкою.

5) Сценарій матріархальної альфонсіади, який передбачає утримання жінки чоловіком за умови надання йому секспослуг у відповідності із її потребами. Сценарій реалізується за умови вікового розриву між чоловіком і жінкою, коли жінка належить до молодшої вікової групи. За таких обставин регулярне статеве життя є відсутнім або ж епізодичним, але як відсутність, так і епізодичність зазнають імагінальної компенсації за рахунок створення в соціальному оточенні відповідних ілюзій щодо сексуального життя партнерів [15, с. 534-560].

Такі ілюзії згенеровуються за рахунок ексгібіціоністської поведінки як з боку чоловіка, так і жінки як безпосередньо, так і з використанням соціальних мереж. При цьому має місце використання сексуалізованих патернів поведінки: обійми та поцілунки, петтинг у публічних місцях, експозиції сексуалізованих фото та відеоматеріалів в соціальних мережах тощо.

Метою такої поведінки є управління враженнями оточення задля формування у нього викривлених уявлень щодо реального сексуального життя партнерів. При цьому чоловіки в матріархальному суспільстві можуть використовувати їх щодо своїх «друзів» та приятелів як об'єкти маніпулювання, вдаючись до піддражнювально-підігриваючого сексуального тролінгу (оповідання історій та пригод, як правило, вигаданих, про сексвідносини із партнеркою).

Невідповідність між симульовано-перебільшеним образом сексуально-благополучної пари і реальним станом статевого життя легко розкривається у візуальному спостереженні при ідентифікації схем тіла, колористики одягу та візуального символізму аксесуарів, харчової поведінки, занять спортом або їх відсутності, девіантної поведінки (алкоголізації, наркотизації, шопоголізму, тютюнопаління тощо).

На це вказує у своїх дослідженнях Ю. Романенко [19-20], який веде мову про нарцисичну мегаломанію українських жінок, що впливає з геніколатричної моралі містично-язичницького походження. Автор також звертає увагу на фактичну десекуалізованість сексуальних відносин в українській гендерній культурі, що, за переконанням дослідника, призводить до сексуалізації несексуальних сфер активності. З цією думкою можна повністю погодитися, зробивши при цьому декілька зауважень та застережень. Означена сексуалізація, по суті, є псевдосексуалізацією, оскільки має відношення не до родовідтворювальної поведінки, а до естетичного гіпнозу, який впливає із слабкої спроможності культурної системи підтримувати смислопродукування в належному тонусі. Ю. Романенко зауважує також, що в літературних та наукових текстах із боку акторів наукового та художнього простору можна спостерігати уникнення згадок про відповідну тематику або її відображення за допомогою метафоричної комунікації, що багато в чому відповідає дійсності.

Висновки.

Форми гендерного насильства, які застосовуються жінками щодо чоловіків, залежать від наявного у чоловіків і жінок капіталу, що визначає їх місце в ієрархії демопопуляції. При обмеженості у чоловіка фінансово-майнового та політичного капіталу і наявності достатньо високого рівня розвитку некапіталізованого інтелекту жінки можуть використовувати сценарій матріархальної альфонсіади (за наявності вікового розриву).

При переході у вищі статусні групи чоловіків за рівнем доходу та адмінресурсу зростає імовірність використання сценарію прихованої депривації і пасифікації із використанням формату домашньої проституції або прихованої депривації і пасифікації із застосуванням практик «умовно-випадкового» обмеження сексуальної активності чоловіка та їх заміщення іншими формами структування часу.

Низькостатусні чоловічі особини піддаються неприхованій гендерній дресурі та прямому насильству із відкритою депривацією та пасифікацією. В цьому випадку метою жінки стає надексплуатація чоловіка за допомогою матріархальної держави та інституційно-правових механізмів узалежнення, переважно через дітей та пов'язані із дітьми норми майнового рейдерства в межах офіційного шлюбу. У всіх сценаріях гендерної дресури ключовим мотивом є десекуалізація сексу та всіляке депотенціювання чоловіків із використанням відкритого або прихованого гендерного насильства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Балабанова Е. Зависимость женщины: теоретические подходы к изучению. / Е. Балабанова. – Гендерные исследования. – 2000. – № 4. – С. 266-277.
2. Батлер Дж. Чисто культурное. / Дж. Батлер // Введение в гендерные исследования. Часть 2. – Харьков, СПб., 2001, – С. 289-306.
3. Безант А. Человек и его тела. / А. Безант. – Магнитогорск: «Амрита-Урал», 1996. – С. 206-216.
4. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учебное пособие / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
5. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 320 с.
6. Бовуар С. де. Второй пол. / С. де Бовуар. – Спб.: Алетейя, 1997. – 356 с.
7. Бондар Г. Г. Соціокультурні засади концептуалізації гендерної нерівності в українському суспільстві: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 – теорія та історія соціології / Г.Г. Бондар. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2012. – 266 с.
8. Гомофобия // Словарь гендерных терминов. – Режим доступа: <http://a-z-gender.net/homofobiya.html>
9. Гомофобия // Национальная психологическая энциклопедия. – Режим доступа: <https://vocabulary.ru/termin/mizandrija.html>
10. Горошко Е. Гендерная проблематика в языкознании. / Е. Горошко // Введение в гендерные исследования. Ч. 1. – Харьков, СПб.: Метадон, 2001, – С. 508-543.
11. Кауфман М. От плоти к стали: маскулинность как коллективная галлюцинация. / М. Кауфман. // Гендерная педагогика и гендерное образование в странах постсоветского пространства. Сб. материалов международной летней школы 2001. – Иваново, 2002 – С. 20-49.
12. Крячко В. І. Українська ментальність: соціодіагностичний аспект: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 – теорія та історія соціології / В.І. Крячко. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2010. – 216 с.
13. Мизандрия // Национальная психологическая энциклопедия. – Режим доступа: <https://vocabulary.ru/termin/homofobija.html>
14. Мизандрия // Словарь гендерных терминов. – Режим доступа: <http://a-z-gender.net/mizandriya.html>
15. Митчелл Дж. Женская сексуальность. Жак Лакан и école freudienne. / Дж. Митчелл. // Введение в гендерные исследования. Часть 2. – Харьков, СПб.: Метадон, 2001. – С. 534-560
16. Лауретис Т. де. Риторика насилия. Рассмотрение репрезентаций и гендера. / Т.де Лауретис // Антология гендерной теории. – Минск: ПроPILEI, 2000. – С. 347-373.
17. Новоселов О. Женщина. Учебник для мужчин [Электронный ресурс] / О. Новоселов. – Режим доступа: <http://humans-ethology.com/#reader1>
18. Розя Ю. Ю. Смертність в Україні: теоретико-соціологічний аспект: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 – теорія та історія соціології / Ю. Ю. Розя. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2013. – 218 с.
19. Романенко Ю. В. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціо-системологічний підхід: Монографія / Ю. В. Романенко, І. О. Святненко, А. А. Зінченко. – К.: Вид-во ІМВ, 2014. – 436 с.
20. Романенко Ю. В. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування: Монографія / Ю. В. Романенко, І. О. Святненко, А. О. Поцелуйко, А. Ю. Ташенко, Ю. Ю. Медведєва. – К.: Вид-во ДУТ, 2015. – 437 с.
21. Ходоров Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола. / Н. Ходоров // Антология гендерной теории. – Минск: ПроPILEI, 2000 – С. 29 -76.
22. Freeman J. The social construction of the second sex / J. Freeman // Roles Women Play: Readings towards' women's liberation, ed. by Michele Garsof. – Belmont, California: Brooks. Cole, 1971. – 229 pp.
23. Cahill S. E. Becoming Boys and Girls: Ph.D. dissertation / S. E. Cahill. – Santa Barbara: Department of Sociology, University of California, 1982. – 158p.

REFERENCES

1. Balabanova, E. (2000). Zavisimost zhenshhiny: teoreticheskie podxody k izucheniyu [Women's dependence: theoretical approaches to studying]. *Gendernye issledovaniya*, 4, 266-277.
2. Butler, J. (2001). Chisto kulturnoe [Purely cultural]. *Vvedenie v gendernye issledovaniya*, (Vol. 2.), (pp. 289-306). Kharkov, St. Petersburg.
3. Bezant, A. (1996). *Chelovek i ego tela [Man and his bodys]*. Magnitogorsk: «Amrita-ural».
4. Bendas, T.V. (2006). *Gendernaya psixologiya: uchebnoe posobie [Gender psychology: Textbook]*. St. Petersburg: Piter.
5. Bern S. (2002). *Gendernaya psihologiya [Gender Psychology]*. St. Petersburg: Prajm-evroznak.
6. Bovuar S. de. (1997). *Vtoroj pol [Second Gender]*. St. Petersburg: Aleteyja.
7. Bondar G.G. (2012). *Sociokulturni zasadi konceptualizacii gendernoї nerivnosti v ukraїnskomy suspilstvi: dis. ... kand. sociol. nauk: 22.00.01 – teoriya ta istoriya sociologii [Socio-cultural principles of conceptualization of gender inequality in Ukrainian society: dissertation of the candidate of sociological sciences: 22.00.01 - theory and history of sociology]*. Zaporizhzhya: Klasichnij privatnij universitet.
8. Gomofobiya [Homophobia]. *Slovar gendernyh terminov*. Retrieved from: <http://a-z-gender.net/homofobiya.html>
9. Gomofobiya [Homophobia]. *Nacionalnaya psihologicheskaya enciklopediya*. Retrieved from: <https://vocabulary.ru/termin/mizandrija.html>

10. Goroshko, E. (2001). Gendernaya problematika v yazykoznanii [Gender issues in linguistics]. *Vvedenie v gendernye issledovaniya* (Vol. 1), (pp. 508-543). Kharkov, St. Petersburg: Metadon.
11. Kaufman, M. (2002). Ot ploti k stali: maskulinnost kak kollektivnaya gallyucinaciya [From flesh to steel: masculinity as a collective hallucination]. *Gendernaya pedagogika i gendernoe obrazovanie v stranax postsovetskogo prostranstva. sb. materialov mezhdunarodnoj letnej shkoly 2001* (pp. 20-49). Ivanovo.
12. Kryachko, V.I. (2010) *Ukrainska mentalnist: sociodagnostichnij aspekt: dis. ... kand. sociol. nauk: 22.00.01 – teoriya ta istoriya sociologii [Ukrainian mentality: socio-diagnostic aspect: dissertation of the candidate of sociological sciences: 22.00.01 - theory and history of sociology]*. Zaporizhzhya: Klasichnij privatnij universitet.
13. Mizandriya [Misandry]. *Nacionalnaya psichologicheskaya enciklopediya*. Retrieved from: <https://vocabulary.ru/termin/homofobija.html>
14. Mizandriya [Misandry]. *Slovar gendernyh terminov*. Retrieved from: <http://a-z-gender.net/mizandriya.html>
15. Mitchell J. (2001). Zhenskaya seksualnost. Zhak Lakan i école freudienne [Female sexuality. Jacques Lacan and école freudienne]. *Vvedenie v gendernye issledovaniya*, (Vol. 2.), (pp. 534-560). Kharkov, St. Petersburg: Metadon.
16. Lauretis T. de. (2000). Ritorika nasiliya. Rassmotrenie reprezentacij i gendera [Rhetoric of violence. Consideration of representations and gender.]. *Antologiya tendernoj teorii* (pp. 347-373). Minsk: Propilei.
17. Novoselov O. *Zhenshhina. Uchebnik dlya muzhchin [Female. Textbook for men]*. Retrieved from: <http://humans-ethology.com/#reader1>
18. Rozya, Y.Y. (2013). *Smertnist v ukraini: teoretiko-sociologichnij aspekt: dis. ... kand. sociol. nauk: 22.00.01 – teoriya ta istoriya sociologii [Mortality in Ukraine: Theoretical and Sociological Aspect: Thesis Candidate of Sociological Sciences: 22.00.01 - Theory and History of Sociology]*. Zaporizhzhya: Klasichnij privatnij universitet.
19. Romanenko Y.V., Svyatnenko I.O., & Zinchenko A.A. (2014). *Vizualizacii v medijno-komunikacijnomu prostori: socio-sistemologichnij pidxid: monografiya [Visualizations in the media-communication space: socio-systemaological approach: Monograph]*. Kyiv: vyd-vo imv.
20. Romanenko, Y.V., Svyatnenko, I.O., Pocelujko, A.O., Tashhenko, A.Y., & Medvedeva, Y.Y. (2015). *Etnichni identichnosti v dzerkali tilesnosti ta praktik harchuvannya: monografiya [Ethnic Identities in the Body of Mirrors and Food Practices: Monograph]*. Kyiv: vid-vo dut.
21. Hodorov, N. (2000). Vosproizvodstvo materinstva: psihoanaliz i sociologiya pola [Reproduction of motherhood: psychoanalysis and sociology of sex]. *Antologiya tendernoj teorii*, (pp. 29-76). Minsk: Propilei.
22. Freeman, J. (1971). *The social construction of the second sex. Roles women play: readings towards 'women's liberation* (Ed. Michele Garscof). Belmont, California: Brooks. cole.
23. Cahill, S. E. (1982). *Becoming boys and girls: Ph.D. dissertation*. Santa Barbara Department of Sociology, University of California,.

Святненко Іван Олександрович

Докторант кафедри соціології, соціальної роботи та практичної психології
Класичний приватний університет
вул. Жуковського 70-б, Запоріжжя, Україна, 69002

Svyatnenko Ivan Oleksandrovich

Doctoral of the Department of Sociology, Social Work and Practical Psychology
Classical Private University
70b, Zhukovsky St., Zaporizhzhya, 69002, Ukraine

Email: magellan4x4@ukr.net

Цитування: Святненко І. О. Маніпулятивна гендерна дресура в сценаріях сексуальної поведінки жінок / І. О. Святненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 25-31.

Citation: Svyatnenko, I. O. (2018). Manipulativna henderna dresura v stsenariiakh seksualnoi povedinky zhinok [Manipulative gender training in women's sexual behavior scenarios]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(2), 25-31.*

DOI: 10.15421/171813

УДК: 316

Соціальне міфотворення як складова сучасної реклами

Согорін А. А., *Класичний приватний університет*

Окреслено історичне значення міфу як культурного феномена, яке полягає в тому, що в процесі створення міфу відбувається формування стереотипів, які спираються на архетипи, що допомагає приймати рішення ще до аналізу будь-якої ситуації, посилює вплив на область несвідомого і в результаті – на поведінку.

Розглянутий механізм смислового перенесення дає відповідь на запитання про зв'язок міфу та реклами. Художньо-образна реклама діє за тим же принципом смислових перевтілень, але тут вони спрямовані не з природного об'єкта в художній образ, а з художнього образу в рекламований об'єкт.

Сутністю рекламного впливу на людину є опора на колективне і особисте несвідоме. Показано, що за допомогою ідей, образів, міфотехнологій реклама здатна змінювати і посилювати погляди, почуття, точки зору та поведінку споживача, реклама допомагає споживачам орієнтуватися в складних ситуаціях вибору необхідного товару, формує потреби людини, впливає на мотивацію і ціннісні установки її діяльності, здатна формувати стиль життя.

Рекламі властивий глибокий символізм, який базується у масовій свідомості на стереотипах. Рекламований продукт підноситься споживачеві не просто як життєво необхідний товар, а й як символ.

Доведено, що рекламні «міфи» мають високу ефективність, адже в них використано механізми, органічно властиві людській свідомості, своєрідні архетипні структури.

Ключові слова: соціальний міф; архетип; реклама; маніпуляція; товар; управління

The social component as involving the formation of modern advertising

Согорін А. А., *Classical private university*

The historical significance of the myth as a cultural phenomenon is defined. While the process of the social myth creating different stereotypes are formed, which are usually based on archetypes that help person to make decisions before the analysis of any social situation therefore intensifies the impact on the individual sphere of unconscious and as a result – on the personal behavior.

The mechanism of semantic transfer, which gives the answer to the question of the relationship between myth and advertising is analyzed. Art-shaped advertising works on the same principle of semantic transformations as myth does, but here they are forwarded not from the natural object in the artistic image, but from the artistic image into the advertised object.

The foundation stone of advertising influence on the person is relying on the collective and personal unconscious. It is shown that with the help of ideas, images, myth-technology advertising is able to change and reinforce attitudes, feelings, views and behavior of the consumer. Advertising helps consumers navigate the complex situations about selection of the desired item, generates human needs, affects the motivation and values of their activity, is able to forming a lifestyle.

Advertising important part is a deep symbolism based on the mass consciousness stereotypes. Advertised product to the consumer is presented not only as a vital commodity, but mainly as a symbol.

It is proved that advertising “myths” are very effective, because they use the mechanism which are organically inherent consciousness, a kind of archetypal structure.

It is proved that the modern advertising work, actively using the main possibilities of the myth, generates new types of «copying» known literary and cultural heroes, which through the media start to actively function in a receptive plane. The characters of commercials are, in essence, a modern version of mythological or folk heroes. With the help of mass media there is also a mythologization of well-known personalities. A well-designed ad acts subconsciously, rather than a method of logical beliefs. Myths, symbols, insults – this is her language.

It is established that advertising as a kind of social myth creation, on the one hand, is capable of guessing the needs in the mass consciousness and prompting the person and society the necessary solutions, but on the other hand, it is capable of imposing false decisions to the society, beneficial only to its private customers and authors, becomes a means of manipulating and programming consumer behavior.

Keywords: social myth's; archetype; advertising; manipulation; goods; management

Социальное мифотворчество как составляющая современной рекламы

Согорін А. А., *Классический приватный университет*

Определены историческое значение мифа как культурного феномена, которое заключается в том, что в процессе создания мифа происходит формирование стереотипов, опирающихся на архетипы, что помогает принимать решения еще до анализа любой ситуации, усиливает воздействие на область бессознательного и в результате – на поведение.

Рассмотренный механизм смислового переноса дает ответ на вопрос о связи мифа и рекламы. Художественно-образная реклама действует по тому же принципу смысловых перевоплощений, но здесь они направлены не из природного объекта в художественный образ, а из художественного образа в рекламируемый объект.

Сущностью рекламного воздействия на человека является опора на коллективное и личное бессознательное.

Показано, що з допомогою ідей, образів, міфотехнологій реклама способна змінювати і посилювати погляди, почуття, точки зору і поведінку споживача, реклама допомагає споживачам орієнтуватися в складних ситуаціях вибору необхідного товару, формує потреби людини, впливає на мотивацію і ціннісні установки її діяльності, способна формувати образ життя.

Реклама своєрідна глибоким символізмом, оснований в масовому свідомості на стереотипах. Рекламуваний продукт преподноситься споживачу не просто як життєво необхідний товар, а як символ.

Доказано, що рекламні «міфи» мають високу ефективність, в них використано механізми, органічно присущі свідомості, своєрідні архетипні структури.

Ключові слова: соціальний міф; архетип; реклама; маніпуляція; товар; управління

Постановка проблеми.

Міфічна свідомість є не лише минулим, історичним етапом розвитку людської свідомості, а й позаісторичним, універсальним його рівнем (К. Леві-Стросс).

Міфічне мислення полягає в тому, що воно не відокремлює людину від природи. Власні атрибути людини переносять на об'єкти і явища природи та наділяють їх здатністю переживання по-людськи, здатністю діяльності цілепокладання; механізм людської «психології» переносять на всі незрозумілі феномени.

Інформаційним полем рекламної комунікації виступає масова свідомість, якій властиві установки, спонукальні символи, стереотипи, асоціації. Вони виявляються у міфологічних образах-архетипах. Рекламна комунікація використовує досягнення національної та світової культури, спирається на менталітет, орієнтується на існуючі традиції, уявлення, норми, асоціації та стереотипи поведінки.

Аналіз досліджень і публікацій.

Розробкою теорії міфу у ХХ ст. займались багато західних (К.-Г. Юнг, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, Дж. Кемпбелл, Дж. Фрезер, К. Хьюбер) і вітчизняних (М. О. Бердяєв, С.М. Булгаков, П. О. Флоренський, О. Ф. Лосєв, В. Іванов, М. І. Лівшиць, І. М. Дьяконов, М. К. Мамардашвілі) філософів.

Іраціональний характер рекламного впливу багатьма авторами пов'язується з її міфотворчою сутністю (Є. Оленіна, Г. Почепцов, А. Ульяновський). Але у чому точно полягає ця сутність і як конкретно створюється рекламний міф залишалося недослідженим.

У роботах О. А. Фефанова, Л. Л. Геращенко, А. В. Ульяновського, М. І. Кабаліної, К. Хопкінса, М. К. Ковріженко, С. Зімена реклама розглядається через функцію творчого процесу.

Найбільш повно міфотехнології, засновані на використанні архетипів, розглянуті в роботі Л. Л. Геращенко «Міфологія реклами».

Проблемам застосування міфологічних технологій у рекламі присвячені роботи сучасних українських (Т. В. Смирнова, А. В. Сажина, А. А. Лященко, Р. П. Сапенко, В. В. Жовтянська) дослідників. Незважаючи на кількісне зростання наукової літератури по рекламі, необхідно відзначити, що значних самостійних соціологічних досліджень, присвячених використанню міфотехнологій в сучасній вітчизняній рекламі, досі немає.

Мета дослідження.

Основним завданням статті є визначення ролі та значення процесу створення соціальних міфів у практиці сучасної реклами. Важливо відзначити, що в рамках статті міф розглядається не як літературний жанр, а як своєрідна форма свідомості, що принципово відрізняється від наукового осмислення дійсності. Особливість цього типу свідомості полягає у відносно цілісному, але ілюзорному, фіктивному, галюцинаторному сприйнятті навколишнього життя [4, с. 6].

Виклад основного матеріалу.

У «Словнику російської мови» С. І. Ожегова міф визначається наступним чином: «Міф – давнє народне сказання о легендарних героях, богах, явленнях природи; в переносному значенні, недостовірний розказ, вигадка» [9, с. 304]. У «Філософському енциклопедичному словнику» міфологія визначається так: «Міфологія – форма суспільної свідомості; спосіб розуміння природної та соціальної дійсності на ранніх стадіях суспільного розвитку» [15, с. 377].

О. Ф. Лосєв у роботі «Діалектика міфу» визначає міф як «найвищу по конкретності, максимальну інтенсивну і у вищій мірі напружену реальність... Міф – це діалектично необхідна категорія свідомості і буття взагалі» [7, с. 393].

Цікаве значення дає міфу Р. Барт: «Що таке міф у наш час? Для початку я відповім на це питання дуже просто і в повній відповідності з етимологією – міф це слово, вислів. Звичайно, міф це не будь-яке висловлювання, тільки в особливих умовах мовленнєвий твір може стати міфом. Оскільки міф – це слово, то ним може стати все, що гідне розповіді. Для визначення міфу важливий не сам предмет повідомлення, а те, як про нього повідомляється. Будь-яку річ можна вивести з її замкнутого, безмовного існування і перетворити в слово, готове для сприйняття суспільством [2, с. 72-73].

Роль і значення міфу, його функції протягом багатовікової історії зазнавали змін. Так, у первісному суспільстві міфи найперше пояснювали світоустрій і генезис світобудови, з часом міф, як пояснювальна схема, втрачав свою актуальність, приймаючи на себе завдання обмеження, заборони тих чи інших форм соціальної активності особистості. Сучасне суспільство виробило нові функції міфу як маніпулятора масовою свідомістю [16, с. 243].

Розуміння реклами як міфології – своєрідного фольклору індустріальної людини – належить

М. Маклюену. Реклама, згідно з М. Маклюеном, повинна була акумулювати досвід людства, відображений у міфах, і донести його до потенційного споживача. Сучасна реклама бере на себе функцію міфу і пропонує споживачеві прийняти на віру «безумовну істину» рекламного повідомлення, тим самим створюючи міфологію товарів таким чином, що саме поняття міф поступово зміщується від «спотвореної інформації» до «містить у собі досвід колективного несвідомого» [19].

З XIX ст. відбувається трансформація рекламної комунікації з економічного інституту в потужний соціокультурний механізм управління морально-ціннісними установками споживача, коли інформаційний заклик до дії перетворюється на носій «додаткової» культурної інформації про прийняті та заохочувані в суспільстві споживання норми поведінки і духовні цінності. Тобто звичайна товарна форма починає заповнюватися не властивими для неї, але дуже ефективними з точки зору управління споживачами міфізованими змістами [1, с. 90].

Розвиток реклами в історичному контексті відбувається як перехід від інформаційної складової до переваги художніх та «іраціональних» засобів впливу. Особливої гостроти ситуація набуває в умовах перевиробництва, коли на задоволення певної потреби претендує велика кількість торгових марок, що мало різняться між собою за об'єктивними критеріями. І саме тут ірраціональні засоби впливу на вибір товару споживачем набувають особливого значення [5, с. 193].

У рекламі набагато сильніше, ніж в інших видах масової комунікації, зливаються воедино змістовна та емоційна інформація. Метафізичний і міфологічний рекламний світ перетворюється на соціальну, економічну та психологічну реальність, яка не просто впливає на споживача, але й активно формує суб'єктивний досвід кожного з них [8, с. 272].

На думку Сажинної А. В., жанр реклами є типологічно подібним до казки. Аналіз основних «точок перетину» цих жанрових форм демонструє, що реклама генерує нову літературну форму «рекламної казки» з її численними рецептивними можливостями [11, с. 175].

Рекламна «казка» дає зразки для поведінки, кон'юнктурно вигідні в даний момент і, відповідно, далекі від реальних потреб людини [1, с. 93].

Міф відображає ціннісну систему координат культури, її універсальні істини. Саме до міфу як до способу конструювання світу тяжіє сучасна реклама, яка має не тільки аналогічну міфу структуру, але і функціонує за його законами. Реклама, як і міф, визначається комплексом соціокультурних норм, апелює до колективного досвіду (соціальної пам'яті), моделює систему цінностей [3, с. 14-15].

Герашенко Л. Л. вважає, що існують законодавчості, які зумовлюють необхідність рекламного міфу. Буденна свідомість людини відчуває потребу в отриманні нової інформації, в щоденному по-

верхньому сприйнятті нових даних (аудіо, відео, словесних, зорових), зокрема рекламних. З іншого боку, сам соціум потребує «важелів» управління повсякденною свідомістю, одним із яких виступає масова реклама.

Міфотворчість органічна сучасній рекламі в силу наступних причин:

- чуттєві форми сприйняття, які пропонуються міфами і рекламою, не «прищеплюють» штучно істини у вигляді догм, а пропонують їх пережити;
- реклама, як і міф, не пропонує раціонального сприйняття інформації, отже їх рівень впливу на несвідоме досить високий;
- реклама, як і міф, пропонує моделювання ситуації, допускаючи в тій чи іншій мірі варіативність її сприйняття;
- реклама приймається на віру за тими ж принципами і методами, як і міф;
- обидва явища сприймаються людиною як якась творчо створена реальність;
- і від міфу, і від реклами споживач чекає художньої форми їх реалізації;
- стають свого роду способом організації сприйняття реальності [3, с. 306, 318].

На підставі досліджень, зроблених Є. П. Петровою, поширення інформаційних прийомів, що нагадують «природні міфи», доцільно з трьох причин [10, с. 24]:

1. Форма повідомлення, схожа за композицією на «міфологічну», змушує позитивно додумувати відсутню інформацію.
2. Гарантовано вплив на почуття. Незалежно від конкретного змісту інформації буде здаватися цікавою, і тому її будуть переказувати.
3. Форма повідомлення по композиції схожа на традиційний сюжет, легко відтворюється без втрат при переказі.

Виходячи з цього, природним є зв'язок реклами й архетипів. К. Юнг так писав про архетипи: «...я вибрав термін «колективне», оскільки йдеться про несвідоме, яке має не індивідуальну, а колективну природу. Це означає, що воно включає в себе... зміст і образи поведінки, які являються всюди і у всіх індивідів одними і тими ж. Іншими словами, колективне несвідоме ідентично у всіх людей...» [17, с. 98].

Елементи – архетипи, стереотипи, міфи наповнюються ідеями, цінностями та символами, які аналогічно представлені в ментальній структурі цілого суспільства або групи. В західній рекламній практиці використання цих елементів часто розглядається як ефективний ресурс у побудові аргументів на користь рекламованого продукту в зв'язку з тим, що вони підвищують потенціал переконливості рекламного повідомлення [20, с. 295].

Багато сучасних рекламних повідомлень побудовано за принципом «магії за аналогією». Споживачеві пропонують не просто товар або ідею. Йому пропонують спосіб життя і спосіб дій. Ре-

клама постійно підміняє ціле якоюсь його частиною і при цьому навіть: для того, щоб домогтися цілого, треба лише мати цю частину, яка є його (цілого) символічним заміщенням [14, с. 82].

Товар стає символом певного психологічного типу людини, а реклама символічно закріплює за тією чи іншою товарною маркою конкретний стиль поведінки. Образ, який використовується в рекламі, конструється як бажаний для всієї цільової аудиторії [1, с. 91]. Міф нав'язує або підміняє істинні (внутрішні) цінності людини [13, с. 242].

Висновки. Сутністю впливу реклами на споживача є створення соціальних міфотехнологій, в основі яких лежить поняття колективного несвідомого (символів, архетипів і міфів). Реклама використовує символи, образи і знаки, що не потребують раціональної інтерпретації, вони сприймаються споживачами на рівні несвідомого. Сенси, приписувані рекламним знакам, носять не індивідуальний, а колективний характер.

Сучасна рекламотворчість, активно використовуючи основні можливості міфу, генерує нових типажів, «копіюючих» відомих літературно-культурних героїв, які за посередництвом ЗМІ

починають активно функціонувати в рецептивній площині. Персонажі рекламних роликів є, по суті, сучасною версією міфологічних або фольклорних героїв. За допомогою мас-медіа відбувається також міфологізація відомих особистостей. Вдало розроблена реклама діє підсвідомо, а не методом логічних переконань. Міфи, символи, образи – це є її мова.

Крім колективного несвідомого, в сучасній рекламі часто використовуються принципи міфодизайну.

Спроби маніпулювати колективним несвідомим нерідко сприймаються як показник ефективності реклами, але одночасно є порушенням прав людини на свободу волевиявлення, руйнують ціннісні орієнтації в сучасному соціумі.

Реклама як різновид соціальної міфотворчості, з одного боку, здатна вгадувати існуючі в масовій свідомості потреби і підказувати людині та суспільству потрібні рішення, але з іншого боку – вона здатна нав'язувати суспільству помилкові рішення, вигідні тільки її приватним замовникам і авторам, стає засобом маніпулювання та програмування поведінки споживача

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Базикян С. А. Постсоветская реклама как социокультурное пространство пропагандистской редукции мифа / С. А. Базикян // Вестник Новгородского гос. ун-та им. Я. Мудрого. – 2014. – №. 83-2. – С. 90-93.
2. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – С. 72-130.
3. Геращенко Л. Л. Мифология рекламы / Л. Л. Геращенко – М.: Диаграмма, 2006. – 464 с.
4. Гуревич П. С. Социальная мифология / П. С. Гуревич. – М.: Мысль, 1983. – 175 с.
5. Жовтянська В. В. Можливості художніх засобів візуальної реклами у формуванні образу рекламованої продукції / В. В. Жовтянська // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. наук. праць Ін-ту соц. та політ. психол. АПН України. – Київ, 2000. – № 3 (6). – С. 191-198.
6. Калиниченко С. С. Мифодизайн как социокультурный феномен / С. С. Калиниченко, Р. Б. Квеско // Известия Томского политехнического ун-та. – 2009. – № 6. – С. 85-89.
7. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев // Из ранних произведений. – М.: Мысль, 1990. – С. 393-399.
8. Лященко А. В. Протиріччя сприйняття реклами як соціокультурного явища / А. В. Лященко // Діалог «Медіа-студії»: Зб. наук. праць / за ред. О.В. Александрова. – Одеса: Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 7. – С. 270-279.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Наука, 1984. – 797 с.
10. Петрова Е. П. Мифологическая аргументация для создания впечатляющего образа фирмы / Е. П. Петрова // Рекламодатель: теория и практика. – 2003. – № 5. – С. 24.
11. Сажина А. В. Реклама як презентація доби / А. В. Сажина // Питання літературознавства: Наук. зб. – Чернівці: Рута, 2005. – № 13 (70). – С.175-176.
12. Сапєнько Р. П. Сучасні виміри масової культури: глобальний пресинг американських цінностей життя / Р. П. Сапєнько // Гуманітарний часопис: зб. наук. праць. – Харків: ХАІ, 2007. – № 1. – С. 72-80.
13. Секарева И. В. Рекламные и телевизионные мифы как форма манипуляции сознанием / И. В. Секарева // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – № 4. – С. 241-244.
14. Смирнова Т. В. Мовленнєва структура рекламного тексту як засіб формування впливу на соціальну поведінку людини / Т. В. Смирнова // Наук. записки Ін-ту журналістики. - Київ, 2001. – Т. 5, жовтень- грудень. – С. 81-84.
15. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев. – М.: Энциклопедия, 1983. – 840 с.
16. Ширгазина А. Э. Мифотехнологии в рекламе / А. Э. Ширгазина, А. А. Чистякова // Современные наукоемкие технологии. – 2013. – № 10. – С. 243-244.
17. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 211 с.
18. Johnson D. Narcissisms and Echoes: Using Myth in Advertising / D. Johnson. – Retrieved from: http://www.tc.umn.edu/~rbeach/teachingmedia/student_units/module6/myth_advertising_johnson.pdf
19. Rubio-Hernandez M. Myths in advertising: current interpretations of ancient tales / M. Rubio-Hernandez // Academisk. – 2011. – Vol. 2. – P. 282-320. – Retrieved from: http://www.academia.edu/1156658/Myths_in_advertising_current_interpretations_of_ancient_tales

REFERENCES

1. Bazikyan, S. (2014). Postsovetskaya reklama kak sotsiokul'turnoye prostranstvo propagandistkoy reduksii mifa [Post-soviet advertising as a socio-cultural space of advocacy reduction of myth]. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta im. YA. Mudrogo*, 83-2, 90 – 93 [in Russian].
2. Bart, R. (1994). Mif segodnya [Myth's in modern times]. *Izbrannyye raboty: Semiotika. Poetika* (pp. 72-130). Moscow: Progress [in Russian].
3. Gerashchenko, L. (2006). Mifologiya reklamy [Mythology of advertising]. Moscow: Diagrama [in Ukrainian].
4. Gurevich, P. (1983). Sotsial'naya mifologiya [Social mythology]. Moscow: Mysl [in Russian].
5. Zhovtyans'ka, V. (2000). Mozhlivosti khudozhnikh zasobiv vizual'noi' reklami u formuvanni obrazu reklamovanoi produktsii' [Visual advertising possibilities in creating product image]. *Naukovi studii iz sots. ta polit. psikhologii*, 3 (6), 191 – 198 [in Ukrainian].
6. Kalinichenko, S., & Kvesko, R. (2009). Mifodizayn kak sotsiokul'turnyy fenomen [Mythdesign as a social-cultural phenomenon]. *Izvestiya Tomskogopolitekhnicheskogo universiteta*, 6, 85 – 89 [in Russian].
7. Losev, A. (1990). Dialektika mifa [Dialectics of a myth]. Losev A. F. *Iz rannikh proizvedeniy* (pp. 393 – 399). Moscow [in Russian].
8. Lyashchenko, A. (2008). Protirichchya spriynyattya reklami yak sotsiokul'turnogo yavishcha [The contradiction of advertising perception as a social-cultural phenomenon]. *Zbirnik naukovikhprats' Dalog «Media-studW»*, 7, 270 – 279 [in Ukrainian].
9. Ozhegov, S. (1984). Slovar' russkogo yazyka [Dictionary of Russian language]. Moscow [in Russian].
10. Petrova, Ye. (2003). Mifologicheskaya argumentatsiya dlya sozdaniya vpechatlyayushchego obraza firmy [Mythology argumentation in a process of company image creating]. *Reklamodatel': teoriya i praktika*, 5, 24 [in Russian].
11. Sazhina, A. (2005). Reklama yak prezentatsiya dobi [Advertising as a mirror of era]. *Pitannya literaturoznavstva*, 13, 175 – 176 [in Ukrainian].
12. Sapen'ko, R. (2007). Suchasni vimiri masovof kul'turi: global'niy presing amerikans'kikh tsinnostey zhittya [Modern mass cultural elements: American life-style expanding]. *Gumanitarniy chasopis Khar'kov*, 1, 72-80 [in Ukrainian].
13. Sekareva, I. (2011). Reklamnyye i televizionnyye mify kak forma manipulyatsii soznaniyem [Advertising and television's myths as form of consciousness manipulation]. *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, 4, 241-244 [in Russian].
14. Smirnova, T. (2001). Movlenneva struktura reklamnogo tekstu yak zasib formuvannya vplivu na sotsial'nu povedinku lyudini [Advertising text language structure as an instrument of influence on person's social behavior]. *Naukovizapiski 'mstitutu zhurnalxstiki*, 5, 81 – 84 [in Ukrainian].
15. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar' [Philosophical Encyclopedic Dictionary], (1983). Moscow [in Russian].
16. Shirgazina, A., & Chistyakova, A. (2013). Mifotekhnologii v reklame [Myth's related technology in advertising]. *Sovremennyye naukoymkiye tekhnologii*, 10, 243 – 244 [in Russian].
17. Yung, K. (1991). Arkhetip i simvol [Archetype and Symbol]. Moscow [in Russian].
18. Johnson D. Narcissisms and Echoes: Using Myth in Advertising. Retrieved from: http://www.tc.umn.edu/~rbeach/teachingmedia/student_units/module6/myth_advertising_johnson.pdf
19. Rubio-Hernandez, M. (2011). Myths in advertising: current interpretations of ancient tales. *Academisk*, 2, 282 - 320. – Retrieved from: www.academia.edu/1156658/Myths_in_advertising_current_interpretations_of_ancient_tales

Согорін Андрій Анатолійович

Кандидат соціологічних наук, докторант
Класичний приватний університет
69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б

Sogorin Andriy

PhD in sociology, doctoral candidate
Classical private university
70-b, Zhukovs'kogo Str., Zaporizhzhya, 69000

ORCID: 0000-0003-1180-260X   Email: sogorin@i.ua

Цитування: Согорін А. А. Соціальне міфотворення як складова сучасної реклами / А. А. Согорін // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 32-36.

Citation: Sogorin, A.A. (2018). Sotsialne mifotvorennia yak skladova suchasnoi reklamy [The social component as involving the formation of modern advertising]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 32-36.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 12.02.2018

Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічного аналізу

Чумаченко Д. С., Класичний приватний університет

Розглянуто феномен корупції як соціального явища у вимірі класичних і сучасних соціологічних теорій. Визначено, що класична соціологічна думка виділяє три основні моменти в розумінні корупції як соціального явища: по-перше, певні моделі поведінки, що мають обумовленість в ненормальних формах розподілу праці, виникнення опосередкованих надлишкових ланок; по-друге, дефіцит або привласнення інституційних ресурсів у ситуації дисфункціональності соціальних інститутів; по-третє, використання іллегальних практик для досягнення визнаної в суспільстві легітимної мети. З'ясовано, що в теоріях соціальної взаємодії корупція і корупційні відносини розглядаються як стосунки соціального обміну винагородами і втратами; інтерпретація суб'єктами корупційних відносин символів та значень, що транслюються партнерами, прогнозування можливостей взаємовпливу і визначення ситуації взаємодії; корупційні взаємовідносини соціальних мікроутворень, в яких здійснюється певного роду діяльність з точки зору управління створюваними враженнями та визначення ситуації. Встановлено евристичність некласичної соціологічної традиції, яка робить дослідницький акцент на виявленні суб'єктного вимірювання корупції, переводячи в режим дослідження практичного відчуття, хабітуалізації корупційних схем і визначення корупції як масової стратегії у контексті індивідуального та колективного досвіду в умовах слабкості або змінюваності інституційних регуляторів поведінкових практик.

Ключові слова: корупція; соціальна практика; корупційна практика; соціальна дія; соціальна взаємодія; соціальний обмін; хабітуалізація; життєвий світ

Corruption as a social phenomenon in the measurement of sociological analysis

Chumachenko D. S., Classical private university

The article deals with the phenomenon of corruption as a social phenomenon in the measurement of classical and contemporary sociological theories. In the context of the structural-functional approach, corruption practices have meaning only in the structural interdependence, in that, despite the variety of forms of manifestation, they are invariant in relation to the societal level. In the understanding of corruption practices, two things are important: the lack of institutional resources and the mutual provision of services. Considering that corrupt practices operate in a society at the level of group interaction, structuralists come to the conclusion that it is necessary to close and concentrate research efforts on the consideration of the activities of state structures characterized as structures of closed action. As a result, representatives of the classical sociological thought (E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, R. Merton), as advocates of the discussion of corruption as differences between socially acceptable goals and acceptable means of their achievement, define corruption as a practice with motives and quite legitimate goals, and use legal means of implementation for this. A meaningful theoretical and methodological approach in sociology for understanding corruption is the theory of social interaction, within which the scientific value is the theory of social exchange of J. Humans, symbolic interactionism (Dzh. Med, G. Blumer), dramatic approach of I. Hoffman. It is found out that in theories of social interaction corruption and corrupt relations are considered as: relations of social exchange with rewards and losses; as an interpretation of the subjects of the corruption relations of symbols and values transmitted by partners, forecasting of possibilities of mutual influence and definition of a situation of interaction; as a corruption relationship between social microforms, in which some kind of activity is carried out from the point of view of managing the created impressions and determining the situation. It is determined that the non-classical sociological tradition (P. Bourdieu, J. Habermas, E. Giddens) makes research emphasis on revealing the subject dimension of corruption. The need for a corrupt act is due to the limited resources of the subject and the inability to overcome such limitations in the framework of existing generally accepted norms. The choice of the subject of corruption behavior is a form of risk behavior as a result of low confidence in social institutions, as well as inadequate interpersonal trust of the client towards the subjects of the normative system that generates corruption. Among the contemporary sociological approaches to explaining the phenomenon of corruption, an idealistic-philosophical approach, a revisionist school of corruption analysis and market-centric approaches are highlighted.

Keywords: corruption; social practice; corruption practice; social action; social interaction; social exchange; habitualization; life world

Коррупция как социальное явление в измерении социологического анализа

Чумаченко Д. С., Класический приватный университет

Рассмотрен феномен коррупции как социальное явление в измерении классических и современных социологических теорий. Определено, что классическая социологическая мысль выделяет три основных момента в понимании коррупции как социального явления: во-первых, определенные модели поведения, имеющих обусловленность в ненормальных формах разделения труда, возникновения опосредованных избыточных звеньев; во-вторых, дефицит или присвоение институциональных ресурсов в ситуации дисфункциональности социаль-

них інститутів; в-третьєх, використання іллегальних практик для досягнення признаної в суспільстві легітимної мети. Установлено, що в теоріях соціального взаємодіяння корупція і корупційні відносини розглядаються як відносини соціального обміну винагородженнями і втратами; інтерпретація суб'єктами корупційних відносин символів і значень, які транслюються партнерами, прогнозування можливостей взаємодіяння і визначення ситуації взаємодіяння; корупційні відносини соціальних мікрооб'єктів, в яких здійснюється визначеного роду діяльність з точки зору управління створюваними враженнями і визначення ситуації. Установлено евристичність неklasическої соціологічної традиції, роблячої дослідницький акцент на виявленні суб'єктного виміру корупції, переводячи в режим дослідження практичного відчуття, хабутилізації корупційних схем і визначення корупції як масової стратегії в контексті індивідуального і колективного досвіду в умовах слабкості або змінюваності інституціональних регуляторів поведінкових практик.

Ключові слова: корупція; соціальна практика; корупційна практика; соціальне діяння; соціальне взаємодіяння; соціальний обмін; хабутилізація; життєвий світ

Постановка проблеми.

На думку багатьох міжнародних та українських експертів, корупція є сьогодні в Україні найважливішою проблемою, більше того – головною загрозою нормального розвитку суспільства. В умовах тотальної корумпованості всіх галузей влади на всіх рівнях принципово неможливо вирішити жодну соціальну, економічну чи політичну проблему. Негативні наслідки, породжувані цим явищем, не тільки перешкоджають прогресивному, поступальному розвитку суспільства, але й являють серйозну загрозу інтересам національної безпеки країни. Найбільш проблемною характеристикою явища корупції стало те, що воно почало сприйматись на повсякденному рівні як суспільна норма, хоча на рівні вербальних висловлювань більшість населення декларативно підтримує думку про небезпечність цього явища.

Аналіз досліджень і публікацій.

Складність і актуальність вивчення корупції як соціального феномена обумовлює підвищений інтерес із боку дослідників до даної проблеми. Її вивченням займається цілий ряд соціальних та гуманітарних наук: економіка, соціологія, політологія, історія, юридичні науки та інші. В останні роки почав поступово зростати інтерес до наукового комплексного осмислення корупції, число наукових публікацій різко зросло. Поглибленому дослідженню цього феномена присвячені роботи К. Абдієва, С. Алатаса, Л. Аркуші, Л. Багрій-Шахматова, В. Борисова, Ю. Бауліна, В. Байдука, П. Геги, О. Гіди, М. Гончаренка, О. Дульського, А. Закалюка, В. Зеленецького, О. Кальмана, В. Клименка, М. Корнієнко, С. Ліпсета, М. Мельника, Н. Матюхіної, М. Михальченка, Є. Невмержицького, С. Омельченка, А. Редька, С. Роуз-Екермана, А. Сафоненка, О. Светлова, В. Сіренка, В. Тація, О. Терещука, М. Хавронюка, К. Фрідріха, Ф. Шульженка, В. Чеховича.

Корупція як соціальне явище в контексті соціологічної теорії розглядається в рамках класичної і неklasическої соціологічної думки. В рамках класичної соціології корупція комплексно розглянута в теорії солідарності Е. Дюркгейма, теорії соціальної дії М. Вебера, структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса і Р. Мертона, теорії

соціального обміну Дж. Хоманса, теорії символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер), драматургічного підходу до інтерпретації соціальної взаємодії І. Гофмана.

Отже, аналітичний огляд літератури з проблеми корупції свідчить про те, що їй присвячено достатньо велику кількість робіт, у яких вивчаються найрізноманітніші питання, пов'язані з даним явищем, але недостатньо систематизовано можливості соціологічного аналізу корупції як соціального явища та інтерпретаційні схеми в різних соціологічних теоріях і концепціях.

Формулювання цілей статті.

Метою дослідження є аналіз та інтерпретація корупції як соціального явища в контексті різних теоретико-методологічних підходів у соціологічній науці.

Виклад основного матеріалу.

Корупція – багатогранне поняття, що включає безліч аспектів економічного, правового, політичного характеру, а тому його слід розглядати в міждисциплінарному контексті. Тому важливо відзначити, що до визначення корупції існує різноманіття підходів. Багато дослідників називають це явище кримінологічним, хоча є і така точка зору, що «корупція – поняття не стільки правове, скільки соціальне і моральне» [1, с. 91]. Аналіз сучасної наукової літератури демонструє значну кількість визначень корупції, узагальнивши які можна констатувати, що розуміння корупції залежить від кута зору, під яким його намагаються дослідити фахівці різних галузей науки. Запропоновані авторами дефініції притаманні саме тим наукам, представниками яких вони є, зокрема економічній науці, теорії управління, соціології, юридичним наукам.

Розглянемо феномен корупції з позиції соціологічного підходу. Так, класична соціологічна традиція не виводить на розуміння корупції як самостійної теоретичної проблеми. Основним «антикорупційним» положенням можна вважати концепцію соціальної аномії Е. Дюркгейма, в яку включається не тільки зниження авторитету і не-ефективність соціальних норм, безвір'я індивіда в інституційний порядок, але і те, що можна описати як розрив системи органічної солідарності. Згідно Е. Дюркгейму, сучасне суспільство будується

на розподілі праці. Корупція в цій схемі виступає паразитуючим, патологічним явищем, що використовує недоліки та упущення правової, політичної і економічної системи. З корупцією можна пов'язати діяльність груп, що керуються мотивами незаконної наживи, груп за соціальними якостями несучасних, пов'язаних із соціально-профільним статусом, із тим, що посада і монополія на ресурси створюють систему соціальної залежності – підпорядкування [4].

Отже, корупція виступає як невластиве сучасному суспільству явище, неусунене в суспільних структурах, як результат соціальної аномії та «інтоксикації» суспільного організму незаконними, нелегітимними операціями. Подолання корупційних схем, якщо слідувати логіці Е. Дюркгейма, полягає в підвищенні ефективності соціальних норм та інституційної довіри, в злагоженості розподілу праці і виконанні державними структурами правових та соціальних зобов'язань перед суспільством. Таким чином, концепція Е. Дюркгейма підкреслює роль моральних і правових феноменів у подоланні корупції як деформації соціальної солідарності.

Аналізуючи концептуальні підходи М. Вебера до соціології як до науки про соціальну дію, слід зазначити, що він звертав головну увагу на той об'єктивний сенс, який окремі актори додають своїм діям у їх взаємних орієнтаціях в рамках конкретних соціально-історичних контекстів. М. Вебер вважав, що поведінка, позбавлена такого суб'єктивного значення, виявляється за межами сфери інтересів соціології. М. Вебер виділяв чотири основних типи соціальних дій:

1) цілерациональна, в якій має місце відповідність цілей і засобів дії;

2) ціннісно-раціональна, в якій дія здійснюється заради якоїсь цінності;

3) афективна, що базується на емоційних реакціях людей;

4) традиційна, що відбувається відповідно до традицій і звичаїв [16, с.31]. Тим самим можна підкреслити, що ці типи соціальних дій характерні і для пояснення корупції як соціального феномена та системи практичних дій. Її виникнення ведеться з погляду раціональності, залежної від потреб населення, можливостей соціально-економічної і політичної системи, що детермінується ціннісно-нормативною системою конкретно-історичного суспільства, етичних принципів досягнення політичної влади. Тому він особливо підкреслює, що критерієм виділення корупційних практик, як нормативних моделей поведінки, стає навмисний акцент на соціальне, на витягання і підвищення ефективності соціальної дії.

У підході представників структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс, Р. Мертон [8], [11]) новачийним, таким, що розширює сферу дослідження корупції, є положення про антиномію партикулярних і універсальних норм, про шляхи інте-

грації соціальних груп у суспільне життя і впливи на рівень відхилення від норм та отримання незаконних соціальних переваг ступеня засвоєння суспільних зразків і норм. Згідно цієї концепції, суспільство знаходиться в стані нерівноваги, якщо інтегруючі норми ослаблені або діють декларативно, також як і соціальні інститути показують високий ступінь дисфункціональності, заміщення явних функцій латентними, що пов'язані з використанням інституційних ресурсів для задоволення інтересів певних груп. Структурно-функціональний аналіз дає опис корупції з погляду функціональності, того, які функції і яким суспільним запитам задовольняє корупція. Подібна постановка питання виводить на розуміння корупційних практик як практик, пов'язаних із рівнем аналізу соціальної дії, з особистістю, як системи мотивацій, емоцій та ідей, інтерналізованих кожним індивідом. В аналізі корупції потрібно з'ясувати, яким чином агент, через якого здійснюється системна діяльність, виступає як носій корупційних практик.

Отже, в контексті структурно-функціонального підходу корупційні практики мають сенс лише в структурній взаємозалежності, в тому, що, не дивлячись на різноманітність форм прояву, вони інваріантні по відношенню до соціального рівня. У розумінні корупційних практик важливими є два моменти: дефіцит інституційних ресурсів та взаємне надання послуг. Вважаючи, що корупційні практики діють в суспільстві на рівні групової взаємодії, структуралісти доходять висновку про необхідність замикання і зосередження дослідницьких зусиль на розгляді діяльності державних структур, які більшою мірою, згідно Р. Мертона [8], характеризуються як структури замкнутої дії. Можна також сказати, що, будучи прихильниками обговорення корупції як розбіжності між соціально прийнятними цілями і прийнятними засобами їх досягнення, корупція визначається як практики, що мають мотиви і цілком легальні цілі, причому використовують для цього легальні способи реалізації.

Таким чином, класична соціологічна думка (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон) виділяє три основні моменти в розумінні корупції як соціального явища: по-перше, певні моделі поведінки, що мають обумовленість в ненормальних формах розподілу праці, виникнення опосередкованих надлишкових ланок; по-друге, дефіцит або привласнення інституційних ресурсів у ситуації дисфункціональності соціальних інститутів; по-третє, використання іллегальних практик для досягнення визнаної в суспільстві легітимної мети.

Значимим теоретико-методологічним підходом у соціології для розуміння корупції є теорія соціальної взаємодії, в рамках якої евристичну цінність мають теорія соціального обміну Дж. Хоманса, символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Г. Блумер), драматургічний підхід І. Гофмана.

Так, згідно Дж. Хомансу, суспільство в цілому формується і структурується на основі тих же процесів обміну, які викликають формування соціальних груп. Суб'єкт, що діє – це людина, яка раціонально прораховує вигоду. Дж. Хоманс близький до позиції соціального реалізму: відстоюючи свою стратегію розуміння соціально-культурних явищ, він швидше зводить загальні соціальні закони до загальних психологічних, вважаючи за краще аналізувати явища на мікрорівні, тобто в міжособових стосунках і малих групах [12, с. 322-323]. Отже, корупцію в теорії обміну можна розглядати як соціальну взаємодію соціальних суб'єктів, яка заснована на раціональному мотиві отримання вигоди в матеріальному і соціальному аспектах при мінімізації витрат, незважаючи на іллегальний спосіб досягнення мети.

Для аналізу корупції через призму соціальної взаємодії також є цікавою теорія символічного інтеракціонізму, яку сформулював американський філософ і соціолог Дж. Мід. Розглядаючи вчинки людини як соціальну поведінку, засновану на комунікації, в якій вона реагує не тільки на дії, але й на наміри інших людей, Дж. Мід виділив два типи дій: значущі й незначущі. Для усвідомлення мотивів дії людини слід уявити себе в її ролі. Значущі події набувають символічного значення, коли поняття дія чи предмет символізують, або виражають зміст іншого поняття, дії або предмета. А взаємодія між людьми є безперервним діалогом, у процесі якого вони спостерігають та осмислюють наміри один одного і реагують на них [10].

Незважаючи на біхевіористську спрямованість теорії символічного інтеракціонізму, корупційні дії та практики як взаємодію соціальних суб'єктів можна розглядати як формування єдиного символічного і значеннєвого простору взаємовідношень, що створює основу взаємовідносин на основі групових і організаційних цінностей та норм, які однаково інтерпретуються всіма суб'єктами взаємодії. Таким чином, основним механізмом соціальної взаємодії суб'єктів корупційної поведінки є інтерпретація символів і значень, що транслюються партнерами, прогнозування можливостей взаємовпливу та визначення ситуації взаємодії. Цю здатність суб'єкта взаємодії підкреслили в своїй концепції визначення ситуації У. Томас і Д. Томас: «Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні за своїми наслідками» [14, с. 26].

Залежність процесу взаємодії від інтерпретації значень вчинків наводить на те, що дії індивідів набувають характеру управління враженнями інших людей. Цей аспект соціальної взаємодії виділив І. Гофман у знаменитій книзі «Презентація себе в повсякденному житті», визначивши свою версію символічного інтеракціонізму як драматургічного аналізу або теорії управління враженнями, увібравши в себе основні положення символічного інтеракціонізму [5]. Серед основних положень підходу І. Гофмана в контексті дослід-

ження корупції як соціальної взаємодії можна виділити наступні:

1) суб'єкти взаємодії повинні проявляти ситуативну відповідність або «практичне знання того, як поводитися в соціальних ситуаціях» [12, с. 271];

2) люди повинні продемонструвати відповідний рівень залученості в дану соціальну ситуацію;

3) суб'єкти взаємодії повинні бути доступними один для одного, інакше соціальна інтеракція повністю руйнуватиметься.

Фактором появи корупційних відносин у соціальній взаємодії є виникнення мотивації – сукупності факторів, механізмів і процесів, які забезпечують виникнення спонуки до досягнення необхідних для індивіда (групи) цілей.

Некласична соціологічна думка розглядає корупційні практики в контексті діяльнісного підходу. Згідно П. Бурд'є, корупція не субстанціональна, а є конфігурацією відносин між індивідуальними і колективними акторами. Оскільки люди переслідують різні інтереси в соціальних полях, то і корупція набуває різноманітних форм. Але основне те, що корупція є конкретною боротьбою між агентами і представляє механізм капіталізації не тільки легітимних, але й не легітимних засобів [2]. Важливо те, що корупційні практики є індикатором логіки приєднання – логіки, пов'язаної з тим, що, проявляючи зовні прихильність до цілей і норм пануючої групи, група, що приєдналася, діє на підставі своїх інтересів. Таким чином, можна констатувати, що корупційні відносини включені в аналіз осмислення соціальної реальності. Логіка практики така, що відносно всієї сукупності дій практична логіка – логіка, уловима тільки у дії – визначає схильність до корупції у певній ситуації.

Практичне відчуття, будучи складеною частиною габітусу, змушує індивіда діяти на основі схем колективного або індивідуального досвіду. Протиставляючи розумінню корупції як свідомому, навмисному спотворенню правових, соціальних або посадових норм, корупційні схеми як схеми габітусу, П. Бурд'є вважає, що корупційні практики включені в схему конкретної боротьби і на рівні хабітуалізації стають конкурентною перевагою. Пріоритет, який надає П. Бурд'є аналізу диспозиційних установок на корупційну діяльність, на дію особи відповідно до принципу габітусу, перемикає дослідницьку увагу на суб'єктно-мотиваційні основи корупційної діяльності, на розуміння корупційних програм як програм соціального самопрограмування.

Ю. Габермас розглядає суспільство як продукт людської взаємодії, що структурується нормами і цінностями, які дозволяють зрозуміти зміни, що відбуваються в соціальній системі [15, с. 17-18]. У концепції Ю. Габермаса корупція розглядається як «вид стратегічних дій, у яких два або більше учасників зобов'язуються обмінюватися відносинами шляхом успішної передачі грошей або влади, яка відбувається в обхід існуючих законів і нормативних відносин» [17, с. 244]. Корупція пояснюється

через категорію життєвого світу. Життєвий світ у концепції Ю. Габермаса виступає в плані комунікативної раціональності, тобто форми пізнання світу, орієнтованої на розуміння. Його можна назвати світом смислів, цінностей і традицій, якимось «резервуаром», з якого соціальні суб'єкти черпають засоби соціалізації і комунікації. Головний чинник корупції, що детермінує її – нормативна система, яка в рівній мірі припускає право і соціальні норми, вкорінені в культурі та соціальному середовищі, включаючи й морально-етичні.

Не менший інтерес для вивчення корупції, ніж концепція Ю. Габермаса, представляє теорія Е. Гіденса. Особливістю його концепції є те, що ті або інші елементи структури (інститути, групи або ціннісно-нормативні комплекси) не є як результатами, так і умовами системного відтворення, яке припускає постійну трансформацію інститутів в просторі і часі. Ключовим моментом у підході Е. Гіденса є те, що він розглядає дію і структуру як «дуальність». Це означає, що вони не можуть бути ізольовані один від одного: агент залучений в структуру, а структура включена в агента. Е. Гіденс відмовляється вважати структуру просто стримуючою, діючою як примус, але бачить її як стримуючою, так і такою, що надає можливість [4].

Як зазначають М. Макарова і Р. Вахрушев [7, с. 53-60], подібна дуальна модель дозволяє аналізувати корупцію як властивість структури, а не просто форму поведінки агента (агентів). Корупція, що розуміється як форма соціальних відносин у рамках соціологічного вивчення, припускає її аналіз як форми взаємодії суб'єктів, акторів, ресурсів, що володіють різним об'ємом у межах різного роду інститутів як нормативних систем. Поштовхом до корупційних відносин виступає ситуація, пов'язана з наявністю проблеми й невизначеності у полі суб'єкта в зв'язку з його обмеженим набором ресурсів. Проблема обмеженості ресурсів може бути викликана найрізноманітнішими чинниками, як об'єктивними, наприклад, недосконалістю нормативної системи, так і суб'єктивними, як відсутність у суб'єкта з тих чи інших причин бажання діяти в її рамках, незгода з нею.

Таким чином, із погляду соціологічних концепцій Ю. Габермаса і Е. Гіденса, будь-яка поведінка суб'єкта в системі соціальних відносин припускає її відтворюваність, тобто наявність у системі визначених практик, які підтримують її та обумовлюють її необхідність. Необхідність корупційного акту обумовлена обмеженістю ресурсів суб'єкта і неможливістю подолати подібну обмеженість у рамках існуючих загальноновизнаних норм. Вибір суб'єктом корупційної поведінки є формою ризикової поведінки як результату низької довіри до соціальних інститутів, а також недостатньої міжособистісної довіри клієнта до суб'єктів нормативної системи, що породжує корупцію.

Серед сучасних соціологічних підходів до пояснення феномену корупції існує багато інших

інтерпретаційних схем. Наприклад, О. Волянська виділяє ідеалістично-філософський підхід, ревізійністську школу аналізу корупції і ринково-центристські підходи (функціональний і неоліберальний підходи) [3, с. 206-212].

Так, представником ідеалістично-філософського підходу, відомого також як моралізаторський або конвенціональний, був К. Фрідріх, унесок якого в дослідження даного питання іноді не беруть до уваги [18]. Він розглядав корупцію як поведінку, що відхиляється від переважаючих у політичній сфері норм і яка обумовлена мотивацією одержання особистої вигоди за громадський рахунок. Традицію інституціонального підходу (аналізу корупції як девіантності еліт) також підтримували Д. Саймон, Д. Ейтцен, Д. Най та С. Хантінгтон. Вони виходили з припущення, що злочинність і девіація соціально зумовлені, задані на рівні суспільства. Це означає, що певні соціологічні чинники визначають наперед учинення злочинів як індивідами, так і організаціями. Найбільш важливими з цих чинників дослідники називають владну структуру як таку.

«Економічний» («ринково-центристський») – третій напрямок вивчення корупції формують концепції (наприклад, американських дослідників С. Роуз-Екерман, М. Олсона), які розглядають її як форму соціального обміну за умов надлишкового втручання держави у економічні процеси. При цьому також стверджується, що корупція може бути цілком функціональна, тому що є противагою бюрократизації. Вона виступає засобом прискорення процесів прийняття управлінських рішень та сприяє ефективному хазяйнуванню [13]. Представники цієї школи, зокрема Х. Абуєва, Д. Бейлі, Н. Лефф, К. Лейес, виступали проти одностороннього негативістського підходу до корупції як громадської патології. Навпаки, вони стверджували, що корупція може виконувати позитивні функції у плані інтеграції, розвитку та модернізації товариств третього світу.

Висновки.

Отже, корупція в контексті соціологічного знання розуміється як наслідок соціальної аномії, дисфункціональності соціальних інститутів і слабкості соціально-інтегруючих цінностей, а також пов'язується з реальною розбіжністю між існуючими заявленими цілями та іллегальними способами їх досягнення. Некласична соціологічна традиція робить дослідницький акцент на виявленні суб'єктного вимірювання корупції, переводячи в режим дослідження практичного відчуття, хабітуалізації корупційних схем і визначення корупції як масової стратегії в контексті індивідуального та колективного досвіду в умовах слабкості або змінюваності інституційних регуляторів поведінкових практик. Тому доцільним і перспективним напрямком досліджень корупції в сучасному суспільстві є розгляд її в контексті окремого виду соціальної практики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Большой толковый социологический словарь (Collins): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т. 1 (А-О). – 544 с.
2. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. – СПб.: Алетея, 2001. – 562 с.
3. Волянська О. В. Феномен корупції у фокусі соціологічного дискурсу / О. В. Волянська // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2010. – № 4. – С. 206-212.
4. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с.
5. Гофман І. Презентація себе іншим в повсякденному житті / І. Гофман. – Київ: Канон-Прес-Ц, 2000. – 685 с.
6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
7. Макарова М. Н. Коррупция как предмет социологического анализа / М. Н. Макарова, Р. В. Вахрушев // Вестник Удмуртского университета. – 2012. – № 3. – С. 53-60.
8. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 4. – С. 91-96.
9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: АСТ, 2006. – 873 с.
10. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость / Дж. Г. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 224-227.
11. Парсонс Т. Структура социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
12. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
13. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство: Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман. – М.: Логос, 2003. – 356 с.
14. Томас У. Определение ситуации / У. Томас // Человек и общество. Хрестоматия. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 24-28.
15. Управление общественными отношениями. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 400 с.
16. Широков Ф.И. Социология: теория и методы: Учебник / Ф. И. Широков. – М.: Экзамен, 2007. – 653 с.
17. Defflem M. Corruption, Law and Justice: a conceptual clarification / M. Defflem // Journal of Criminal Justice. – 1995. – № 3. – P. 243-258.
18. Friedrich C. J. The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda / C. J. Friedrich. – N.Y.: Harper & Row, 1972. – 297 p.

REFERENCES

1. Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar' [Great intelligent sociological dictionary] (1999). Moscow (in Russian).
2. Burd'e, P. (2001). Prakticheskij smysl [Practical sense]. SPb: Aleteja. [in Russian].
3. Voljans'ka, O.V. (2010). Fenomen korupcii' u fokusi sociologichnogo diskursu [The phenomenon of corruption in the focus of sociological discourse]. Visnyk Nacional'noi' jurydychnoi' akademii' Ukra'ny imeni Jaroslava Mudrogo, 4, 206-212. [in Ukrainian].
4. Giddens, Je. (2005). Ustroenie obshhestva: Oчерк teorii strukturacii [Organization of the Society: An Essay on Structure Theory]. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
5. Gofman, I. (2000). Prezentacija sebe inshym v povsjakdennomu zhytti [Presentation to others in everyday life]. Kyiv: Kanon-Pres-C. [in Ukrainian].
6. Djurkgejm, Je. (1991). O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sociologii [About the division of social labor. Method of sociology.]. Moskva: Nauka. [in Russian].
7. Makarova, M.N., & Vahrushev, R.V. (2012). Korrupcija kak predmet sociologicheskogo analiza [Corruption as a subject of sociological analysis]. Vestnik Udmurtskogo universiteta, 3, 53-60. [in Russian].
8. Merton, R. (1992). Social'naja struktura i anomija [Social structure and anomaly]. Sociologicheskie issledovanija, 4, 91-96. [in Russian].
9. Merton, R. (2006). Social'naja teorija i social'naja struktura [Social theory and social structure]. Moskva: AKT.
10. Mid, J. G. Internalizirovannye drugie i samost' [Internationalized others and self]. Amerikanskaja sociologicheskaja mysl': Teksty (pp. 224-258). Moscow: MGU.
11. Parsons, T. (2000). Struktura social'nogo dejstvija [The structure of social action]. Moskva: Akademicheskij proekt. [in Russian].
12. Ritcer, J. (2002). Sovremennye sociologicheskie teorii [Modern sociological theories]. St. Petersburg.: Piter. [in Russian].
13. Rouz-Akkerman, S. (2003). Korrupcija i gosudarstvo: Prichiny, sledstvija, reformy [Corruption and the State: Reasons, Consequences, Reforms]. Moskva: Logos. [in Russian].
14. Tomas, U. (1999). Opredelenie situacii [Definition of the situation]. Chelovek i obshhestvo. Hrestomatija (pp. 24-28). Kiev: In-t sociologii NAN Ukrainy. [in Russian].
15. Upravlenie obshhestvennymi otnoshenijami [Public relations management]. (2005). Moscow: Izd-vo RAGS. [in Russian].

16. Shirokov, F.I. (2007). Sociologija: teorija i metody: Uchebnik [Sociology: Theory and Methods]. Moscow: Jekzamen. [in Russian].
17. Deflem, M. (1995). Corruption, Law and Justice: a conceptual clarification. *Journal of Criminal Justice*, 3, 243-258.
18. Friedrich, C.J. (1972). *The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda*. N.Y. : Harper & Row.

Чумаченко Денис Сергійович

Аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет
69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-Б

Chumachenko Denis

Post-graduate student of the Department of Sociology and Social Work
Classical private university
70-b, Zhukovs'kogo Str., Zaporizhzhya, 69000

ORCID: 0000-0003-2563-3106

Email: chumachenkodenis@meta.ua

Цитування: Чумаченко Д. С. Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічного аналізу / Д. С. Чумаченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 37-43.

Citation: Chumachenko, D. S. (2018) Koruptsiia yak sotsialne yavyshe u vymiri sotsiolohichnoho analizu [Corruption as a social phenomenon in the measurement of sociological analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 37-43.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.02.2018

Ціннісний вимір стилю життя сучасної молоді в контексті релігійної приналежності: соціологічний аналіз

Матюхін Д. А., Класичний приватний університет

Розглянуто теоретичний конструкт і емпіричну категорію стилю життя у вимірі класичних і сучасних соціологічних теорій. Визначено, що дослідження сучасних соціологів розкривають різні аспекти поведінкових проявів життєвого стилю як складної системи. Зроблено висновок, що під стилем життя можна розуміти комплексні, більш-менш консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній взаємодії, відображають ставлення індивіда до себе, інших людей і світу та представляють ціннісну й активно-діяльну екстраполяцію майбутнього. Основними детермінантами стилю життя виступають ціннісні орієнтації, які формуються відповідно до життєвих пріоритетів, направлені на їх досягнення – тобто цінності, ціннісні пріоритети та орієнтації виступають як складова стилю життя сучасної молоді, визначаючи його сутнісний зміст. Обґрунтовано, що релігійні уподобання сучасної молоді впливають на формування різних типів життєвих стилів. Здійснено соціологічний аналіз ціннісного виміру стилю життя сучасної молоді в контексті її релігійної приналежності. За результатами дослідження виявлено, що для віруючої молоді характерний традиційний стиль життя, що відображає цінності української ментальності і християнської традиції; для атеїстичної притаманний стиль життя індустріального суспільства з домінуванням постматеріалістичної мотивації; для молоді, яка не визначила свою релігійну приналежність, характерний матеріально орієнтований стиль життя із значним проявом гедоністичної спрямованості.

Ключові слова: стиль життя; соціальна практика; цінність; ціннісні орієнтації; ціннісна свідомість; термінальні цінності; інструментальні цінності; релігія; релігійна приналежність

Value measurement of the lifestyle of modern youth in the context of religious affiliation: a sociological analysis

Matyukhin D. A., Classical private university

The theoretical construct and empirical category of a way of life in the measurement of classical and modern sociological theories are considered in the article. For post-Soviet states, the religious complex is important and affects the transformation of the value-normative system of societies, which for a long time were not only secular, but also atheistic. The modern era of social transformations is characterized by the process of desegling, the return of religion not only to the plane of individual, private life, but also to the public sphere, reproducing the social system, which in sociological science became known as «post-secular society». And the processes of globalization, multicultural dialogue, openness of societies, increase of social mobility, free access to information, democratization and liberalization of relations «state-church» give rise to the phenomenon of religious pluralism, which today has a significant influence on the formation of social practices of different groups of the population, and therefore creates conditions for diversification of the style differentiation of society. Therefore, we can say that the religious preferences of modern youth influence the formation of different types of life styles. It is determined that the research of modern sociologists disclose various aspects of behavioral manifestations of the life style as a complex system. It is concluded that the style of life can be understood as complex, more or less consistent patterns of behavior and values that manifest themselves in social interaction, reflect the attitude of the individual to himself, other people and the world, and represent a valuable and actively-active extrapolation of the future. The main determinants of the way of life are value orientations that are formed in accordance with life priorities aimed at achieving them, that is, values, value priorities and orientations act as a component of the way of life of modern youth, determining its essential content. It is substantiated that the religious preferences of modern youth influence the formation of various types of life styles. A sociological analysis of the value dimension of the lifestyle of modern youth in the context of its religious affiliation is carried out. According to the results of the study, it is revealed that for traditional believers the traditional way of life is typical, reflecting the values of the Ukrainian mentality and Christian tradition; for the atheistic is inherent in the style of life of an industrial society with the dominance of postmaterialistic motivation; for young people, has not defined its religious affiliation, its characteristic materially oriented style of life, with a significant manifestation of a hedonistic orientation.

Keywords: life style; social practice; value; value orientations; value consciousness; terminal values; instrumental values; religion; religious affiliation

Ценностное измерение стиля жизни современной молодежи в контексте религиозной принадлежности: социологический анализ

Матюхин Д. А., Классический приватный университет

Рассмотрены теоретический конструкт и эмпирическая категория образа жизни в измерении классических и современных социологических теорий. Определено, что исследования современных социологов раскрывают различные аспекты поведенческих проявлений жизненного стиля как сложной системы. Сделан вывод, что под стилем жизни можно понимать комплексные, более или менее консистентные образцы поведения и ценностных установок, которые проявляются в социальном взаимодействии, отражают отношение индивида к себе, другим людям и миру и представляют ценностную и активно-деятельную экстраполяцию будущего. Основными детерминантами образа жизни выступают ценностные ориентации, которые формируются в соответствии с жизненными приоритетами, направленные на их достижение – то есть ценности, ценностные приоритеты и ориентации выступают как составляющая образа жизни современной молодежи, определяя его сущностное содержание. Обосновано, что религиозные предпочтения современной молодежи влияют на формирование различных типов жизненных стилей. Осуществлен социологический анализ ценностного измерения стиля жизни современной молодежи в контексте ее религиозной принадлежности. По результатам исследования выявлено, что для верующей молодежи характерен традиционный образ жизни, отражающий ценности украинской ментальности и христианской традиции; для атеистической присущ стиль жизни индустриального общества с доминированием постматериалистичной мотивации; для молодежи, которая не определила свою религиозную принадлежность, характерный материально ориентированный стиль жизни со значительным проявлением гедонистической направленности.

Ключевые слова: стиль жизни; социальная практика; ценность; ценностные ориентации; ценностное сознание; терминальные ценности; инструментальные ценности; религия; религиозная принадлежность

Постановка проблеми.

Серед форм соціальної взаємодії особливе місце належить стилю життя як посереднику між соціальним світом та соціальним суб'єктом. Стиль життя молоді людини, який втілює в собі єдність світосприйняття, мотивів і учинків, може стати варіантом цілісної характеристики нового соціального суб'єкта. Стилежиттєвий підхід дає унікальну інформацію про стан свідомості та поведінки молоді, про специфіку її життєвих виборів. Вивчення реальних проявів стилю життя дозволить розкрити динаміку змін нормативно-ціннісного простору молоді як соціально-демографічної групи, описати й спрогнозувати типові моделі поведінки. Молодь, як найбільш чутлива до стану екзистенційної невизначеності, виступає тією соціальною групою, що буде носієм соціокультурного і духовного потенціалу українського суспільства. Тому можна констатувати наявність важливої наукової проблеми, яка полягає в суперечностях між впливом на формування стилю життя сучасної молоді цінностей суспільства постмодерну і споживання, з одного боку, та соціокультурних, зокрема релігійних, чинників – з іншого.

Аналіз досліджень і публікацій.

У західній соціології можна виділити два етапи у вивченні стилю життя, що відрізняються змістовно та інституційно. Перший, класичний етап розвитку категорії «стиль життя» пов'язаний з іменами К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса, Ю. Габермаса, Т. Веблена і Р. Зіммеля. Другий, сучасний етап теоретичного розвитку концепції стилю життя пов'язаний з іменами П. Бурд'є, Г.-П. Мюллера, І. Гофмана, Ж. Бодрійєра, З. Баумана. Фундаментальний соціально-психологічний аналіз

стилю життя представлений і українськими авторами (Р. Ануфрієва, Є. Головаха, О. Донченко, О. Злобіна, Н. Паніна, Л. Сохань, М. Шульга та ін.).

На формування стилю життя впливають як фактори, пов'язані із соціалізацією і психологічним розвитком особистості, так і соціокультурні чинники, насамперед релігійний фактор, що в сучасних умовах українського постсекулярного і поліконфесійного суспільства набуває все більшої значимості (Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Б. Малиновський, А. Редкліф-Браун, К. Маннхейм, У. Бек, П. Бергер, Л. Вудхед, М. Грановська, Ю. Габермас, В. Сленський, Е. ван дер Зверде, Х. Казанова, В. Карпов, Дж. Капуто, О. Кирлежев, О. Кузьміна, Г. Макленан, Дж. Мілбанк, А. Рогожинська, Ч. Тейлор, Б. Тернер, Д. Узланер, Ю. Чорноморець та ін.). Отже, в цьому аспекті актуалізується проблема соціологічного аналізу ціннісної структури життєвого стилю української молоді за критерієм релігійної приналежності.

Формулювання цілей статті.

Мета дослідження полягає у виявленні змістових особливостей ціннісної свідомості молоді як структурної складової стилю життя, відповідно до релігійної приналежності.

Виклад основного матеріалу.

У західній соціології можна виділити декілька напрямків у вивченні стилю життя, що відрізняються змістовно та інституційно. Перший пов'язаний з іменами М. Вебера, Т. Парсонса, Ю. Габермаса, Т. Веблена і Р. Зіммеля. Так, М. Вебер використовує термін «стиль життя» при розробці теорії стратифікації суспільства, заснованої на трьох показниках: власності, владі і престижі. Стиль життя відображає, на його думку, особливості субкультури статусних груп, що виявля-

ються в наборі рис, принципів, навиках поведінки. Стиль життя, що реалізується в соціальних практиках, виступає, таким чином, у ролі інструменту, що приписує індивіду соціальний статус, який позначає його причетність до групи [3, с. 146-156]. У теорії соціальної дії Т. Парсонса стиль життя розглядається через систему дій, яка має власні структурно-функціональні особливості. По-перше, це статусно-рольова взаємодія між індивідами. По-друге, регулятивну функцію в даній системі виконують цінності і норми, які носять задекларований та неформальний характер. І, третє, стиль життя виявляється в різних підсистемах суспільства – економічній, політичній, соціальній, культурній, причому в конкретному суспільному середовищі домінують певні стильові орієнтації [7]. З теорією соціальної дії пов'язує своє розуміння стилю життя і Ю. Габермас [15]. Предметом вивчення Т. Веблена стали демонстративні практики споживання – саме в цьому контексті він звернувся до стилю життя. Демонстративне споживання, що асоціюється з певним життєвим стилем, який символізує соціальні досягнення, життєвий успіх, дозволяє індивіду відтворювати свою приналежність до вибраного стану, класу [4].

Отже, в цьому напрямку вивчення життєвих стилів можна виділити три основних контексти. В першому – життєві стилі виступають як атрибути статусних груп, соціальних класів, що характеризують особливості поведінки їхніх членів. Другий контекст – це зміст і форми споживчої поведінки, де демонстративне споживання асоціюється з конкретним життєвим стилем, який символізує соціальні досягнення, життєвий успіх, дозволяючи індивіду відтворювати свою приналежність до обраного класу. В третьому випадку тематика життєвих стилів актуалізується в контексті вибору ідентифікаційних стратегій в суспільстві змін.

Другий напрямок концептуального аналізу стилю життя пов'язаний з іменами П. Бурд'є, Г.-П. Мюллера, Ж. Бодрійяра, З. Баумана. Теорія П. Бурд'є продовжує традицію вивчення стилю життя в контексті проблематики соціальної нерівності суспільства, найважливішим критерієм стратифікації якого є економічний капітал, що обумовлює умови існування. Генетичний структуралізм ускладнив пояснювальну схему соціальної поведінки, ввів у інтерпретаційну схему соціальної дії додаткову ланку, припустивши, що між цінністю і поведінкою прихована система переваг, представлена у вигляді установок або диспозицій, залежних від умов існування. Таким чином, стиль життя відображає єдину інтенцію різних соціальних практик, інтеріоризованих габітусом агентів, що належать до одного й того ж соціального класу [2, с.44-59]. У межах соціально-структурного аналізу соціальних нерівностей звертання до стилезиттєвого аналізу належить Г.-П. Мюллеру, який визначає життєві стилі як структуровані в просторі та часі зразки «ведення власного життя»,

що залежать від матеріальних та культурних ресурсів індивіда, від форми сім'ї, характеру устрою сімейного життя, ціннісних установок, які, в свою чергу, визначають життєві цілі та формують менталітет [16]. Таким чином, застосовується принцип конститутивного дуалізму, що зобов'язує враховувати два компоненти, які протиставляються, створюючи континуум життєвих стилів. Обидва трактування категорії стиль життя, запропоновані П. Бурд'є і Г.-П. Мюллером, характеризують життєві практики індивідів, що належать до одного соціального класу або шару.

Традиції вивчення стилю життя в контексті споживчої поведінки та ідентифікаційних процесів виявилися однаково затребуваними в теорії суспільства постмодерну, що постулювала мозаїчність культури і соціальної структури суспільства, тобто мультикультуралізм і диференціацію за життєвими стилями. Тут стиль життя ототожнюється з актами конструювання і презентації власної ідентичності за допомогою маніпулювання символічними значеннями споживаних речей. Ідеологами даного підходу є З. Бауман і Ж. Бодрійяр. Так, З. Бауман розвиває ідею індивідуалізації суспільства, відповідно до якої процес ідентифікації набуває нових рис. Індивідуалізація в цьому плані спрямована на ліквідацію життєвих основ мислення в традиційних категоріях крупних суспільних груп – соціальних класів, станів або шарів. У результаті ідентифікація перетворюється на перманентний процес. І оскільки жорстких, статичних соціальних структур не існує, як не існує і визначеності в нормах, правилах та символіці культури, стиль життя услід за ідентичністю перетворюється на динамічну, пластичну, схильну до трансформацій структуру [1].

За останнє десятиріччя вивченню не тільки самого феномена «стиль життя», а й його взаємозв'язку з процесом модернізації та стрімких змін сучасного суспільства присвячені роботи сучасних західних соціологів, що формують наступний напрямок сучасних досліджень (Е. Гідденс, Р. Інглхарт, Е. Тоффлер). Р. Інглхарт пов'язував зміни в стилі життя з розвитком економіки країн, що призводить до зсуву цінностей індивідів. Американський соціолог Е. Тоффлер – автор праці «Шок майбутнього» («Future Shock»), в центрі якої психологічна реакція на стрімкі зміни оточення, викликані швидким темпом соціального та технологічного прогресу – зазначає, що значний розкид стилів життя є типовим для періоду науково-технічної революції [14]. Причиною такого розмежування, з точки зору Е. Тоффлера, є не поділ суспільства на класи, групи чи соціальне розшарування, а поділ культури на субкультури. Ідеї Е. Тоффлера стосовно стилю життя були відображені в працях Е. Гідденса. Спираючись на концепцію особистості в умовах радикальних змін у житті суспільства, він робить акцент на переході від боротьби за втілення ідеалів (свободи, спра-

ведливості, рівності) до вибору життєвого стилю, ґрунтуючись на відповіді на запитання: «Як варто жити?» [5, с. 88]. При цьому в основі проблематики стилю життя стоїть моральний компонент.

Отже, в сучасній західній соціології звернення до стилю життя тісно пов'язане з проблематикою соціально-класових змін у суспільстві, сучасних варіацій нерівності. Стиль життя стає, на думку дослідників, визначальним критерієм стратифікації, оскільки класи, що відрізняються своїми життєвими стилями, посідають і різні місця в соціальній ієрархії.

Переходячи до аналізу сучасних соціологічних поглядів українських і російських науковців на стильові особливості життя, можемо виокремити два напрямки їх розуміння. Стиль життя в роботах дослідників, яких можна зарахувати до першого напрямку, інтерпретується через щоденне повторення поведінкових патернів залежно від соціальної спрямованості індивіда. Так, Я. Рощина характеризує стиль життя як систему практик, які повторюються в щоденній поведінці і визначають положення людини в соціальному просторі [10]. Н. Масленцева зазначає, що стиль життя – це деякий ресурс, що визначає вибір та активність особистості [9, с. 148]. Тобто стиль життя розуміється як такий, що безпосередньо пов'язаний із соціальними досягненнями особистості та її спрямованістю. Отже, в даному напрямку досліджень стиль життя розглядається як соціальна практика повсякденної життєдіяльності індивідів і соціальних груп, причому мотиваційною орієнтацією виступає самореалізація особистості в соціальному просторі.

У другому напрямку досліджень центральними в життєвому стилієтворенні є цілі, цінності, мотиви, життєві плани, ідеали, вподобання, які проявляються при взаємодії з середовищем. Так, О. Дікова-Фаворська вказує на те, що «стиль життя – поняття, що охоплює різні форми взаємодії осіб, у яких реалізується система цінностей життя, мотивів дії, потреб та інтересів, а також статусно-рольовий набір і структурні можливості» [6, с. 15]. М. Шульга розглядає стиль життя як такий, що може зумовлюватися:

- а) традиціями і звичками;
- б) вибором одного з наявних типів поведінки (адаптаційний, конформістський);
- в) бажанням самореалізації чи самоствердження через певний тип поведінки;
- г) комбінаціями перших трьох типів [13, с. 28].

У цьому аспекті стиль життя розуміється як соціальна практика взаємодії індивідів на основі цінностей, норм, мотивів, уподобань, життєвих планів і стратегій.

Таким чином, дослідження сучасних соціологів розкривають різні аспекти поведінкових проявів життєвого стилю як складної системи. Під стилем життя будемо розуміти комплексні, більш-менш консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній вза-

модії, відображають ставлення індивіда до себе, інших людей та світу і представляють ціннісну та активно-діяльну екстраполяцію майбутнього.

Важливою проблемою в контексті даного дослідження є визначення основних складових стилю життя сучасної молоді, які б виступали в якості емпіричних показників для виявлення певного типу життєвого стилю в умовах соціальних трансформацій. Аналіз теоретичних підходів до розуміння стилю життя в соціологічній науці дозволив виокремити декілька напрямків виділення основних складових стилю життя. Так, перший напрямок пов'язаний із виділенням у якості основної складової соціальної ідентичності (Г. Зім-мель, З. Бауман). Інший напрямок виділяє в якості складової життєвого стилю соціальну поведінку індивіда, яка пов'язана із такими категоріями як престиж, статус, споживання та успіх (М. Вебер, Т. Веблен, І. Гофман, Дж. Мід, Дж. Хоманс, Д. Голдторп, О. Льюїс, Я. Рощина, А. Сафарян та ін.).

Для характеристики сутнісного змісту стилю життя, виявлення його особливостей ці науковці намагаються виокремлювати із загального переліку його структурних детермінант певні чинники як основні. Цінності як основні складові стилю життя виділяються багатьма соціологами (Т. Парсонс, Г.-П. Мюллер, Ю. Габермас, О. Дікова-Фаворська, О. Мурадян, Н. Паніна, М. Шульга та ін.). Таким чином, основними детермінантами стилю життя виступають ціннісні орієнтації, які формуються відповідно до життєвих пріоритетів, направлені на їх досягнення. Тобто цінності, ціннісні пріоритети та орієнтації так чи інакше постають в центрі уваги при дослідженні стилю життя більшістю вчених як фактори, здатні визначити основний сутнісний зміст досліджуваного явища.

Особливого значення набуває вплив релігійного фактору на формування стилю життя сучасної молоді. Так, розуміння релігії та її ролі у Т. Парсонса пов'язано з її баченням у якості механізму «соціальної інтеграції». Якщо в примітивному суспільстві така інтеграція є завданням суспільної системи в цілому, то в розвинутому суспільстві ця функція інституціоналізується. Такий інституціональний комплекс, за Т. Парсонсом, пов'язаний із соціальною та культурною системою. В центрі цього комплексу є релігія, яка розглядається в якості функціональної універсалії суспільства [10]. Згідно Т. Парсонсу, в організації релігії головним компонентом є культурний. Релігія постає саме тим чинником інтеграції, без якого суспільство постало б перед загрозою дезінтеграції, і єдиним засобом дотримання порядку було б насилля. Тут влучно зазначає Т. Парсонс: «Головною функціональною вимогою до взаємин між суспільством і культурною системою є легітимація нормативного порядку суспільства. Системи легітимації визначають підстави для дозволів і заборон. У процесі легітимації нормативного порядку суспільства культурні ціннісні зразки забезпечують

безпосередній зв'язок між соціальною та культурною системами. Спосіб легітимації, у свою чергу, визначається релігійними орієнтаціями. Проте в міру того, як культурні системи стають все більш диференційованими, зростає самостійна цінність окремих культурних структур» [11, с. 136].

Концепція релігії К. Маннхейма акцентується на змінах, яких зазнали християнські цінності внаслідок впливу соціальних та економічних умов як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. К. Маннхейм відмічав необхідність поєднання релігійності із сучасним знанням у різних сферах життєдіяльності та розглядав можливість планування у релігійній сфері (сфері релігійного досвіду), вбачаючи у такому плануванні фактор розвитку суспільства, його збереження від руйнації. Планування у релігійній сфері, на думку К. Маннхейма, може сприяти проникненню духовного начала в життя суспільства. При цьому він підкреслює, що релігійний досвід залежить не лише від соціального оточення, але й від структури суспільства в цілому [8]. У цьому контексті важливим фактором для збереження релігійного досвіду є функціонування різних соціальних інститутів, які й збагачують такий досвід та сприяють формуванню стилю життя різних соціальних груп, незважаючи на їх релігійну приналежність.

Значне місце у соціогуманітарному дискурсі як західних, так і вітчизняних науковців, які опікуються проблемами наукового вивчення релігії та релігійної діяльності, посідає саме поняття «релігійність». Найважливішим елементом релігійності, як і духовної культури в цілому, є віра, яка є соціальною реальністю, що існує у формі духовно-емоційного зв'язку між індивідами, соціальними групами та класами, який ґрунтується на життєвому досвіді, попередньому суб'єктивному враженні про партнера цих відносин; системи ідей і образів про навколишній світ, що набувають значення самодостатніх норм та цінностей і таким чином стають мотивом, стимулом, установкою, орієнтиром соціальних зв'язків, відносин та дій. Отже, релігія виступає в якості того соціального інституту, який виконує інтегруючу функцію в суспільстві, виступає в якості критерію соціальної

стратифікації і основою ціннісно-нормативної системи суспільства, що відтворюється в стилежиттєвих соціальних практиках повсякденності.

Для пострадянських держав релігійний комплекс має важливе значення і позначається на трансформації ціннісно-нормативної системи суспільств, які довгий час були не тільки секулярними, але й атеїстичними. Сучасна ж епоха соціальних трансформацій характеризується процесом десекуляризації, поверненням релігії не тільки в площину індивідуального, приватного життя, але й у публічну сферу, відтворюючи соціальну систему, яка в соціологічній науці отримала назву «постсекулярне суспільство». А процеси глобалізації, мультикультурний діалог, відкритість суспільств, підвищення соціальної мобільності, вільний доступ до інформації, демократизація і лібералізація відношень «держава – церква» породжує явище релігійного плюралізму, яке сьогодні суттєво впливає на формування соціальних практик різних груп населення, а тому створює умови для урізноманітнення стильової диференціації суспільства. Тому можна казати про те, що релігійні уподобання сучасної молоді впливають на формування різних типів життєвих стилів.

Для дослідження особливостей стилю життя сучасної української молоді (на прикладі християнських конфесій) було проведено соціологічне опитування серед української молоді Запорізької і Хмельницької областей (n=1000), серед яких виділено три групи респондентів:

- 1) молодь, яка вважає себе віруючими людьми (63% опитаних);
- 2) молодь з атеїстичними поглядами (15%);
- 3) молодь, яка не визначила власну релігійну приналежність (22%).

Змістовні особливості ціннісної свідомості виділених груп молоді (за ознакою релігійності) було вивчено за допомогою методу незакінчених речень.

Термінальні цінності було досліджено за допомогою незавершеного речення «В житті людина повинна прагнути...». Всього було отримано 765 відповідей. За допомогою контент-аналізу було виділено 6 категорій, які представляють собою певну групу цінностей (рис. 1).

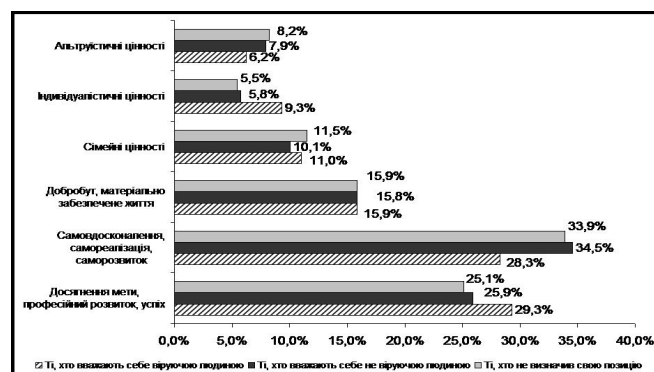

Рис. 1 – Структура ціннісної свідомості молоді – термінальні цінності (результати контент-аналізу відповідей на питання «В житті людина повинна прагнути...»)

Розглянемо більш детально категоріальні структури ціннісної свідомості.

1. Категорія «Досягнення мети, професійний розвиток, успіх» включає цінності матеріально орієнтованої спрямованості, які недиференційовані в свідомості молоді. Типовими висловлюваннями є: «до досягнення мети, до успіху, кар'єрного росту, суспільного визнання».

2. Категорія «Самовдосконалення, самореалізація, саморозвиток» представлена цінностями постматеріалістичної мотивації: «до самовдосконалення, саморозвитку, духовного розвитку».

3. Категорія «Добробут, матеріально забезпечене життя» – матеріалістичні цінності.

4. Категорія «Сімейні цінності» відображає традиційні цінності, пов'язані зі створенням сім'ї, щасливим сімейним життям, гарними сімейними стосунками.

5. Категорія «Індивідуалістичні цінності» представлена цінностями постматеріалістичної мотивації, автономії особистості, творчого ставлення до життя.

6. Категорія «Альтруїстичні цінності» визначається позитивним, оптимістичним ставленням до життя, емоційним переживанням життя як цінності, християнськими цінностями добра, любові

до ближнього, гармонії з навколишнім світом.

Порівняльний аналіз висловлювань релігійної і нерелігійної молоді дозволив зробити декілька висновків. По-перше, серед віруючої молоді переважають цінності індустріального і традиційного суспільства. По-друге, серед тих, хто визначив себе як не віруючу людину, і тих, хто не визначив свою позицію, переважають також цінності постматеріалістичної мотивації, прагнення до самовдосконалення і саморозвитку, що, на нашу думку, можна пояснити поширенням духовних практик інших культурних традицій, політеїстичних вірувань і сучасних наукових підходів до розуміння свідомості та самосвідомості особистості. По-третє, в структурі ціннісної свідомості віруючої молоді значне навантаження має група індивідуалістичних цінностей, які представлені цінностями прагнення до свободи, незалежності і творчості як рушійної сили активності особистості.

Інструментальні цінності було досліджено за допомогою незавершеного речення «Більш за все я ціную...». Всього було отримано 837 відповідей. За допомогою контент-аналізу було виділено 5 категорій, які представляють собою певну групу цінностей (рис. 2).

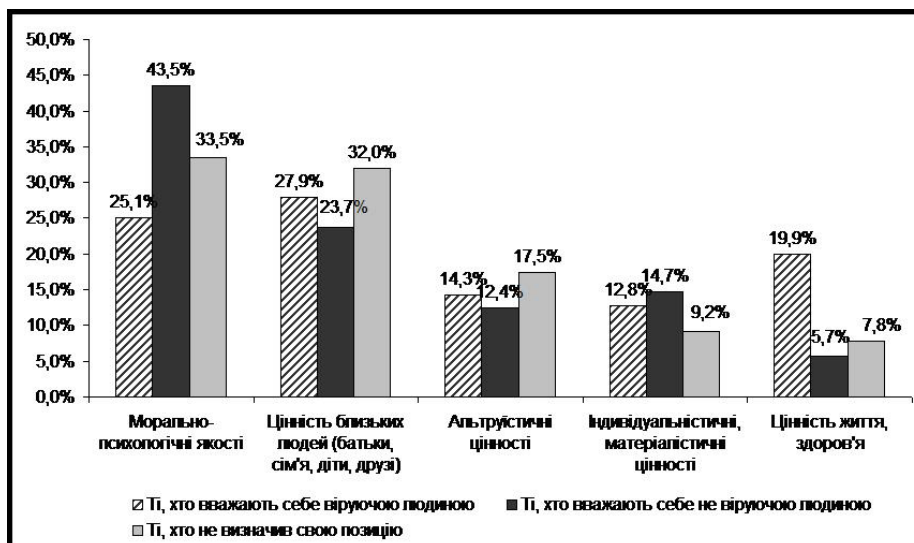

Рис. 2 – Структура ціннісної свідомості молоді – інструментальні цінності (результати контент-аналізу відповідей на питання «Більш за все я ціную...»)

Розглянемо більш детально категоріальні структури ціннісної свідомості за інструментальними цінностями.

1. Категорія «Морально-психологічні якості» представлена цінностями, які відображають індивідуально-психологічні якості і риси особистості, що носять етичний характер соціальної поведінки та взаємодії людей: «чесність, порядність, вірність, вихованість, відповідальність, щирість і відкритість».

2. Категорія «Цінність близьких людей» відображає позитивне ставлення до власного соціального оточення – сім'ї, батьків, дітей, друзів.

3. Категорія «Альтруїстичні цінності» визначається християнськими цінностями добра, чуйності, милосердя, любові до ближнього, гармонії з навколишнім світом, які відображені в традиційному способі життя українського суспільства.

4. Категорія «Індивідуалістичні, матеріалістичні цінності» відображає цінності добробуту, матеріальної забезпеченості, автономії особистості та цінності професійної самореалізації.

5. Категорія «Цінність життя, здоров'я» характеризується позитивним, оптимістичним ставленням до життя, емоційним переживанням життя як цінності, переживанням вітальної значимості здоров'я як цінності.

Порівняльний аналіз висловлювань релігійної і нерелігійної молоді дозволив зробити декілька висновків. По-перше, серед віруючої молоді переважають традиційні інструментальні цінності – цінності життя, здоров'я, любов до близьких людей та турбота про них. По-друге, для молоді, яка не вважає себе віруючими людьми, найбільш значимими виступають індивідуально-психологічні якості особистості, що сприяють ефективній соціальній взаємодії на основі дотримання етичних норм поведінки, та індивідуалістичні цінності. По-третє, для групи молоді, яка не визначила свою релігійну приналежність, більшу значимість мають цінності альтруїстичного характеру і позитивного ставлення до свого близького оточення.

Висновки.

Таким чином, підсумовуючи результати аналізу стилю життя сучасної молоді в залежності від релігійної приналежності, можна зазначити наступне:

1) для віруючої молоді характерний традиційний стиль життя і життєвий стиль індустріального суспільства, що відображає цінності української ментальності та християнської традиції;

2) для молоді, яка визначила себе як не віруючу, притаманний, з одного боку, матеріалістичний (індустріальний стиль життя), з іншого – стиль життя гедоністичної спрямованості з переважанням постматеріалістичної мотивації;

3) для молоді, яка не визначила свою релігійну приналежність, характерний матеріально орієнтований стиль життя зі значним проявом гедоністичної спрямованості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 325 с.
2. Бурдье П. Структура, габитус, практика / П. Бурдье // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 44-59.
3. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 146-156.
4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
5. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории и структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2003. – 528 с.
6. Дікова-Фаворська О. М. Особливості стилю життя осіб з особливими потребами / О. М. Дікова-Фаворська // Український соціум: науковий журнал. – Київ, 2008. – № 4. – С. 13-17.
7. Ковалева М. С. Теория действия Толкотта Парсонса / М. С. Ковалева // История теоретической социологии. Стабилизационное сознание и социологическая теория в век кризиса. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2010. – С. 150-187.
8. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М.: Юрист, 1994. – 693 с.
9. Масленцева Н. Ю. Социологические основания концепции стиля жизни / Н. Ю. Масленцева // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Философия. Социология. Культурология. – Челябинск, 2010. – № 31 (212). – С. 147-150.
10. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2002. – 832 с.
11. Парсонс Т. Структура социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
12. Рощина Я. М. Социология потребления / Я. М. Рощина. – М.: Изд. дом «ГУ-ВШЭ», 2007. – 447 с.
13. Стилї життя: панорама змін / [за ред. М.О. Шульги]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. – 416 с.
14. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2008. – 560 с.
15. Управление общественными отношениями / [под общ. ред. В.С. Комаровского]. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 400 с.
16. Mueller H. P. Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs ueber sozial Ungleichheit / H. P. Mueller. – Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1997. – 435 p.

REFERENCES

1. Bauman, Z. (2002). *Individualizirovannoe obshchestvo [Individualized society]*. Moscow: Logos. [in Russian].
2. Burd'e, P. (1998). *Struktura, gabitus, praktika [Structure, habit, practice]*. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*, 2, 44-59. [in Russian].
3. Veber, M. (1994). *Osnovnye ponjatija stratifikacii [Basic concepts of stratification]*. *Sociologicheskie issledovanija*, 5, 146-156. [in Russian].
4. Veblen, T. (1984). *Teorija prazdnogo klassa [Theory of an idle class]*. Moscow: Progress. [in Russian].
5. Giddens, Je. (2005). *Ustroenie obshchestva: Oчерk teorii strukturacii [The organization of society: an outline of theory and structure]*. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
6. Dikova-Favors'ka, O.M. (2008). *Osoblyvosti stylju zhyttja osib z osoblyvymy potrebamy [Especially the style of living with special needs]*. *Ukrai'ns'kyj socium: naukovyj zhurnal*, 4, 13-17. [in Ukrainian].
7. Kovaleva, M.S. (2010). *Teorija dejstvija Tolkotta Parsonsa [Theory of the action of Tolcott Parsons]*. *Istorija teoreticheskoy sociologii. Stabilizacionnoe soznanie i sociologicheskaja teorija v vek krizisa* (pp. 150-187). Moscow: Akademicheskij Proekt; Gaudeamus. [in Russian].
8. Manhejm, K. (1994). *Diagnoz nashego vremeni [Diagnosis of our time]*. Moscow: Jurist. [in Russian].

9. Maslenceva, N.Ju. (2010). Sociologicheskie osnovaniya koncepcii stilja zhizni [Sociological foundations of the concept of lifestyle]. *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofija. Sociologija. Kul'turologija*, 31 (212), 147–150. [in Russian].
10. Parsons, T. (2002). *O social'nyh sistemah [About social systems]*. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
11. Parsons, T. (2000). *Struktura social'nogo dejstvija [The structure of social action]*. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
12. Roshhina, Ja.M. (2007). *Sociologija potreblenija [Sociology of Consumption]*. Moscow: Izd. dom «GU-VShJe». [in Russian].
13. *Styli zhyttja: panorama zmin [Lifestyles: a panorama of change]*, (2008). Ed. M.O. Shul'ga. Kyiv: Instytut sociologii' NAN Ukrai'ny. [in Ukrainian].
14. Toffler, E. (2008). *Shok budushhego [Shock of the future]*. Moscow: AST. [in Russian].
15. *Upravlenie obshhestvennymi otnoshenijami [Public relations management]* (2005). Ed. V. S. Komarovskii. Moscow: Izd-vo RAGS. [in Russian].
16. Mueller, H.P. (1997). *Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs ueber sozial Ungleichheit*. Frankfurt/Main.: Suhrkamp. [in German].

Матюхін Дмитро Анатолійович

Аспірант

Класичний приватний університет

69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-Б

Matyukhin Dmitry

Post-graduate student

Classical private university

70-b, Zhukovs'kogo Str., Zaporizhzhya, 69000

ORCID: 0000-0002-0614-7789

Email: DYmatuhin@bigmir.net

Цитування: Матюхін Д. А. Ціннісний вимір стилю життя сучасної молоді в контексті релігійної приналежності: соціологічний аналіз / Д. А. Матюхін // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 44-51.

Citation: Matyukhin, D.A. (2018) Tsinnisnyi vymir styliu zhyttia suchasnoi molodi v konteksti relihiinoi prynalezhnosti: sotsiolohichnyi analiz [Value measurement of the lifestyle of modern youth in the context of religious affiliation: a sociological analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 44-51.

Цілісність якісних методів дослідження майбутнього та метаобрази випереджального відображення

Лепський М. А., Запорізький національний університет

Визначено, що протистояння «класичного» прогнозування, стратегічного аналізу, сценарного планування призводить до необхідності впровадження поняття «дослідження майбутнього» як комплексування різних їх методів. Нестійкий, хаотичний розвиток соціальних процесів актуалізує якісні методи дослідження майбутнього, зміну «застарілої, класичної» класифікації. Доведено, що відповідно до домінації та спрямованості технологізації методи поділяються на: суб'єктно-орієнтовані (узгодження суб'єктних думок), евристичні (орієнтація на творче рішення), об'єктно-орієнтовані, організаційно-орієнтовані, комплексні методи. Показано, що пошук цілісних методологій за принципом «єдність у багатоманітності» визначений метаобрами, які створюють «зонування» та картування світу випереджального аналізу майбутнього, зі своїм ландшафтом, пастками, загрозами і можливостями. Розглядаються такі метаобрази у дослідженнях майбутнього: похідна (відображення суттєвого процесу або критичного ризику для соціального життя), потік (у різних середовищах та сферах), простір (а також поля, середовища, сфери), тяжіння / відштовхування і проблема трьох тіл, суспільна свідомість та перцепція нервової системи організації (або суспільства), неочікувані критичні невизначеності («чорні лебеді», «дикі карти», «джокери» і т.д.), вибух енергії (вибухи, цунами, землетруси, фазові переходи та інші).

Ключові слова: прогнозування; стратегічний аналіз; сценарне планування; комплексування досліджень майбутнього; критичні невизначеності

Integrity of qualitative methods for exploring the future and meta-images of advanced reflection

Lepskiy M. A., Zaporizhzhya National University

It is determined that the confrontation of «classical» forecasting, strategic analysis, scenario planning leads to the need of introducing 'exploring the future' concept which combines all the various methods. Since in the unstable, chaotic development of social processes actualizes the qualitative methods of exploring the future, therefore, a change in their 'outdated, classical' classification is necessary. It is proved that in accordance with the domination and orientation of technologization, methods are divided into: subject-oriented (alignment of subjective positions), heuristic (orientation on creative decision), object-oriented, organizational-oriented, complex methods.

Modern trends in the development of the future prove unity in diversity, in contrast to the totality of one or another sphere of the future reflection. Some linear trends and the idea of extrapolation are not enough and, actually, not sufficiently separate fragmentary research methodologies of the future, which proved their effectiveness in confronting each other, so, all that requires a holistic methodology for the integration and differentiation of strategic, forecast, scenario and other analyzes that have experience of successful advanced reflection. It is shown that the search for holistic methodologies on the principle of 'unity in diversity' is defined by meta-images that create 'zoning' and mapping of the world of advanced future analysis with its landscape, traps, threats and opportunities. Such meta-images in future studies are considered as: a derivative (mapping of an essential process or a critical risk for social life); flow (in different environments and spheres); space (as well as fields, environments, spheres); attraction / repulsion and the problem of three bodies; public consciousness and perception of the nervous system of the organization (or society); unexpected and critical uncertainties ('black swans', 'wild cards and jokers', others); explosion of energy (explosions, tsunamis, earthquakes, phase transitions and others).

All of this puts new horizons for future research in finding the conditions for an adequate choice and integration of the future study, a new system of predictive preparation in the struggle for a valuable resource of the future, the strategy of society and the formation of its perspective. This prognostic culture and the perspective of education has its own method of entering a new noosphere level, as a metaphor for a breakthrough to an artefact within which there is a global integrity.

Keywords: forecasting; strategic analysis; scenario planning; integration of the future research; critical uncertainties

Целостность качественных методов исследования будущего и метаобразы опережающего отражения

Лепский М. А., Запорожский национальный университет

Определено, что противостояние «классического» прогнозирования, стратегического анализа, сценарного планирования приводит к необходимости сочетания их различных методов, введения понятия «исследование будущего». Неустойчивое, хаотическое развитие социальных процессов актуализирует качественные методы исследования будущего, смену их «устаревшей, классической» классификации. Доказано, что в соответствии с доминанцией и направленностью технологизации методы делятся на: субъектно-ориентированные (согласование

субъектных позиций), эвристические (ориентация на творческое решение), объектно-ориентированные, организационно-ориентированные, комплексные методы. Показано, что поиск целостных методологий по принципу «единство во многообразии» определено метаобразами, которые создают «зонирование» и картирование мира, опережающего отражения будущего, со своим ландшафтом, ловушками, угрозами и возможностями. Рассматриваются такие метаобразы в исследованиях будущего как: производная (отображение существенного процесса или критического риска для социальной жизни); поток (в разных средах и сферах); пространство (а также поля, среда, сферы), притяжение / отталкивание и проблема трех тел, общественное сознание и перцепция нервной системы организации (или общества), неожиданные и критические неопределенности («черные лебеди», «дикие карты», «джокеры» и т.д.), взрыв энергии (взрывы, цунами, землетрясения, фазовые переходы и другие).

Ключевые слова: прогнозирование; стратегический анализ; сценарное планирование; комплексирования исследований будущего; критические неопределенности

Стан досліджуваної проблеми.

Ідея виникнення статті викликана обговоренням із шановними колегами з Дніпровського національного університету ім. О. Гончара питання про можливість соціального прогнозування як напряму соціологічного дослідження. Схоже питання колись було поставлено і під час Соціологічного форуму у Львові. До того ж часто викладання курсу «Соціальне прогнозування» у соціологів опирається, перш за все, на здобутки цього напряму дослідження 70-80-х років ХХ століття. Серед класичних робіт, які часто використовують у викладанні цього курсу, пригадують роботи І. Бестужева-Лади, Г. Наместнікової, Е. Араб-огли [11; 1], В. Лісічкіна, Д. Гвішіані, С. Ямпольського [2; 14], у найкращому випадку ще роботи С. Кримського, Ю. Салюка, В. Пілипенка [6], В. Матвієнка [9], сучасні роботи у політичному аналізі та прогнозуванні В. Горбатенка [3]. Серед сучасних прикладних прогностичних досліджень особливе місце займає ґрунтовне «Форсайт»-дослідження під керівництвом М. Згуровського [13], технологію «Форсайт» досліджують С. Квітка [4] і В. Кривошеїн [5].

Разом із тим у більшості робіт відсутній аналіз досягнень та сучасного рівня прогностичних досліджень, основних «поворотних» пунктів, що визначили сучасні напрями досліджень майбутнього (це поняття ми будемо використовувати стосовно науково обґрунтованих досліджень майбутнього, у предметне поле яких зараз можливо включити прогнозування, стратегічний аналіз, сценарне планування та комплексні системи, такі як Форсайт та Фароут, які інтегрують методи цих напрямів, нехтуючи «межами їх відокремлення прибічників лише одного напряму»). Можливості комплексування методів дослідження запропоновані під час розробки колективом запорізьких дослідників при обґрунтуванні власного напряму стратегічного прогнозування у 2011-2015 рр. та у системі класифікації і комплексуванні якісних методів соціального прогнозування 2016 р. [8].

Під час останнього III конгресу Соціологічної асоціації України нами запропоновано розглянути прогностичну нерівність у конкуренції проєктів майбутнього [7]. Рекогносцировка української соціології у дослідженнях майбутнього стає потребою цілісного розвитку суспільствознавства.

Актуальність та постановка проблеми у загальному вигляді, її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями.

Актуальність досліджень майбутнього у розвитку прогнозування як науково обґрунтованого припущення про майбутнє, у нестійкому хаотичному світі визначає логіку прогресивного та сталого розвитку, на відміну від руйнування людського світу та знищення ресурсів життя і розвитку людства. Актуалізують тему також тектонічні зміни в інституті освіти, що викликані новими соціальними, економічними та політичними змінами сучасного глобалізованого, віртуалізованого, дигіталізованого світу.

Зміна систем отримання інформації, потреби пошуку надійної інформації, її верифікації, узгодження та вміння її застосовувати підвищують значущість знаннєвого, інтегрального, холистичного сприйняття та діяльності суб'єктів розвитку, що визначає завдання ф'ючерсної грамотності та культури в інституті освіти, органічного системного та критичного мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких представлено вирішення даної проблеми і на які спирається автор.

Ключові повороти у дослідженнях майбутнього відбулися як реакція на нищівну критику П. Друкером у 90-х рр. із позиції стратегічного планування «класичного прогнозування», яке намагалося визначити за окремими критеріями тренди у майбутнє та у співвідношенні дані / часова динаміка визначити майбутнє з математичною чіткістю. П. Друкер продемонстрував, що стратегічний аналіз у конкурентному середовищі надає більші можливості для розуміння майбутнього.

Іншим «поворотом» у дослідженні майбутнього стало формування сценарного планування 2.0 у методології П'єра Вака, який зробив успішні сценарії майбутнього та навіть брав участь у стабілізації суспільства ЮАР після приходу Нельсона Манделли. Він змінив кут зору та методологію сценарного планування від ідей Германа Кана про несуперечливий опис подій із майбутнього до формування родин сценаріїв як єдності «наперед визначених чинників» та «неочевидних невизначеностей», єдності макротенденцій реальності та мікросвіту, світогляду менеджерів, осіб, що приймають рішення. Серед останніх публікацій стосовно досліджень майбутнього як розгляду сучасних

систем використання, відбору та комплексування здобутків стратегічного та сценарного планування і методів прогнозування для нашого дослідження вагомими є результати таких авторів, як Дж. Скотт Армстронг, Кестен Ч. Грін [15], Пітер Шварц [21], Томас Дж. Чермак [16; 17] та інші. Дж. Скотт Армстронг та Кестен Ч. Грін розробили унікальну систему перевірки методів прогнозування і впровадили ідеї «дерева вибору» та «дерева методів прогнозування»; Пітер Шварц продовжив ідеї П'єра Вака і впровадив їх у життя крупних ТНК, ці ідеї використовуються у сценарному плануванні МВА; Нейпір Колінн [18] разом із дружиною П'єра Вака зберегли, класифікували та передали архів П'єра Вака до Оксфордського університету, де була створена Меморіальна бібліотека [20]. Томас Дж. Чермак зробив ґрунтовне біографічне і методологічне дослідження спадщини П'єра Вака [17].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття.

Разом із тим необхідність узагальнення сучасних здобутків дослідження майбутнього у різних напрямках його осмислення та логічного обґрунтування майбутнього як сфери наступного стану людства, суспільства та сфер його життєдіяльності потребують методологічного аналізу, умов використання тих чи інших технологій дослідження майбутнього і можливостей застосування їх у практиці вирішення перспективних (значущих для майбутнього) проблем, формування ф'ючерсної культури мислення.

Метою статті є наукова розвідка інтеграції та диференціації цілісності якісних методів дослідження майбутнього у метаобразах випереджального відображення прогнозування, стратегічного аналізу та сценарного планування.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Соціальне прогнозування у Радянському Союзі мало спиратися на марксистську методологію та доводити свою прогностичну функцію за допомогою математичного апарату, навіть основна типологія методів, якою користувалися, розмежовувала математичні методи та інтуїтивні. До перших зараховували всі методи, які спиралися на математичний апарат, і часто-густо саме ці методи дозволяли відходити від ідеологічної складової. До інтуїтивних методів зараховували всі експертні та евристичні методи, але інтерпретаційна основа мала більшу увагу, оскільки у експертних методах більше мали вплив внутрішня наукова культура та здатність до аналізу. Разом із тим стосовно експертних методів прийняття рішень, особливо в економіці, були розроблені виважені методи експертних оцінок, ранжування, агрегації оцінок.

У класичному прогнозуванні була також установлена закономірність: чим більшим є період упередження, тим більшу вагу мають інтуїтивні, експертні, інтерпретативні, якісні методи. Лише

короткострокові та середньострокові прогнози мають певний інтервал ефективності задля математичних методів прогнозування.

Наше дослідження та практика застосування якісних методів соціального прогнозування упродовж 2001-2017 рр. дозволяють стверджувати іншу їх класифікацію [8]. З поміж якісних методів прогнозування розглядаються, насамперед, методи експертних оцінок, які мають різну суб'єктно-об'єктну інтенсивність. Крім традиційного поділу цих методів на індивідуальні та колективні, за спрямованістю між полюсами суб'єктної і об'єктної орієнтації суттєвим є розмежування методів на:

- суб'єктно-орієнтовані, які припускають зниження напруженості суб'єкт-суб'єктних відносин і використання процедур узгодження експертних оцінок. У центрі методик цих суб'єктних методів домінують алгоритми мобілізації знань та досвіду суб'єктів в орієнтації на тему прогностичного дослідження;

- зсув доміанти орієнтації суб'єктно-орієнтованих методів на творче рішення відбувається в евристичних методах, оскільки методика їх здійснення орієнтована на мобілізацію творчих сил і креативних здібностей експертів, навколо яких вибудовуються досвід, компетенції, знання і професіоналізм, ключові відносини містяться в культурі експерти-творчість;

- наступне зміщення домінації в експертних методах пов'язане з орієнтацією на об'єкт експертизи в експертній оцінці, що дозволяє стверджувати об'єктно-орієнтований характер методів прогнозування, найчастіше ці методи використовують структурну, функціональну, структурно-функціональну і системну методологію, а останнім часом все частіше синергетичний підхід, який можна розглядати як різновид системного підходу, в якому система визначається складністю, нестійкістю і невизначеністю в процесі самоорганізації. До цієї групи методів можна зарахувати й організаційно-орієнтовані методи, які визначені процесом комплексування методів та узгодження дій суб'єктів майбутнього або діяльності заради майбутнього.

- в організаційно-орієнтованих методах прогнозування, до яких можна зарахувати сценарний метод, теорію ігор, метод когнітивного картування, мережевого та іншого (наприклад, індикативного) планування і проектування майбутнього, основним процесом є конструювання суб'єкт-суб'єкт-об'єктної взаємодії не у сфері відображення і пізнання, а у сфері діяльності – перетворення [8, с. 24, 25-26].

Окремою групою можливо виокремити комплексні методи якісного прогнозування, такі як «Форсайт», «Фароут» та «Стратегічне прогнозування», сценарне планування у традиціях П'єра Вака та Пітера Шварца, що надають методологію поєднання методів різної домінації. Запропонова-

на класифікація не тільки відходить від класичного поділу та прирівнення «інтуїтивних методів» до «якісного прогнозування», а й відображає специфіку суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин у експертній, експертно-евристичній, організаційній та об'єктно-орієнтованій прогностичній діяльності. Серед сильних сторін цієї практично-орієнтованої діяльності слід виділити її спрямованість на виправлення помилок презентизму минулого в майбутньому, тиражування минулого у сучасних дослідженнях та заперечення творчості у дослідженні майбутнього.

У цій класифікації, навпаки, відображається процес творчості в передбаченні майбутнього. Якщо в суб'єкт-суб'єктних відносинах першої групи методів орієнтація більшою мірою здійснюється на зниження «соціального тертя» експертів (цей напрям має витоки з періоду впровадження ідей методу «Дельфі» та інших методик ітерацій, турів, повторювань), у другій групі основний процес орієнтований на мотивацію творчого процесу та інсайту, у третій групі експертних методів основні процеси пов'язані з самодобудовуванням на основі сучасних закономірностей нових відносин майбутнього системи, її частин, функцій і розвитку, а у організаційно-орієнтованих методах прогнозування з легкої руки П'єра Вака [22; 23] відбувається поєднання сценаріїв та візій майбутнього зі світоглядом та діяльністю осіб, що приймають рішення.

Але час не стоїть на місці, виникають нові завдання, дослідження якісних методів прогнозування та пошук нових підходів до поєднання різноманітних методів у дієвий напрям дослідження. Це питання загострюється такими тенденціями, як конкурування штучного інтелекту і людського прогностичного мислення. Власне, останнє є основою та джерелом для першого, але вже зараз потребує їх поєднання, оскільки людина вже програє комп'ютеру в інтелекті як швидкому та багатоканальному застосуванню логічних, послідовних і повторювальних алгоритмів. Тому інтегративний, евристичний та конкретно-організаційний зміст прогнозування виходить до авангарду прогностичних досліджень.

Розробка сучасних комплексних підходів до прогнозування визначена дослідженнями когнітивних, перцептивних систем відображення майбутнього. Саме тому потрібним є звертання до метааналізу цілісних «живих» (контактних) образів, які формують уявлення про майбутнє і його відображення. У цьому питанні значним є з'ясування уявлень за аналогіями, з якими визначаються соціальні процеси.

Класичне прогнозування було визначено найперше ідеєю екстраполяції – продовження якоїсь тенденції за часовим параметром у майбутнє. Як правило, це був важливий показник, похідна, що відображала суттєвий процес або критичний ризик для соціального життя. На думку В. Б. Хан-

та, це нагадує організацію життя у вулику бджіл. «Вони групуються в центрі вулика, тримаючи там королеву, тремтять крилами, створюючи кінетичну енергію, зрідка відправляючи загони самогубців, щоб дістати медові магазини з зовнішніх гребенів. Вони знижують свій метаболізм, створюючи хмару вуглекислого газу у вулику. Вся ця підготовка вимагає часу». Тобто спостереження за критичним ризиком визначає організацію життя, але спостереження здійснюється за похідною, за вимірюванням кута сонячного променя, як це робили і людські цивілізації.

«Геніальність (і фатальна помилка) бджіл та людей – це їх здатність створювати складні соціальні системи на основі простих алгоритмів, подібних до цього... «Основа» – це взаємозв'язок між похідним і базовим, а тому базовий ризик – це те, як можуть бути погані речі, якщо зв'язок між похідними і базовими не є таким щільним, як ви думали. Для бджіл базовий ризик приймає форму холодної погоди, що настає раніше чи пізніше звичайного» [19].

Метауявлення майбутнього у прогнозуванні мали характеристики «потоків»: по-перше, за певним критерієм відносно зміни часу, по-друге, відносно похідної, що на думку прогнозистів є суттєвою та базовим ризиком (відносини основи та похідної), по-третє, відносно представлення даних відбувається апроксимація, наближення та згладжування уявними функціями, які дозволяють математично вичислити майбутні показники. Саме пошук розрахунків залежностей між похідними покладений в основу статистики, теорій вірогідності, кореляції та регресійного аналізу у прогнозуванні.

Спрямування на математичний розрахунок «потоків» у майбутнє стало ґрунтом для класичного прогнозування, введення понять «стаціонарний», «усталений» або «нестационарний», «мінливий», «волатильний» процес із характеристиками ресурсів, зворотних петель, чутливості потоку та інше. Нестационарний процес відрізняється від стаціонарного на «дельту», величину потоку, що змінює стан системи, саме інтервали відхилень стають суттєвим напрямом досліджень ризиків процесу.

Відносно потоків були введені імітаційні моделі, наприклад, такі як макроскопічні (гідродинамічні) моделі, кінетичні (газодинамічні) моделі, мікроскопічні моделі (у дослідженні руху окремих елементів потоку), а також теорії черг. Звідси прогнозування отримало метаобрази різних неврайнованих процесів (зокрема термодинаміки) з поняттями «турбулентності», «флуктуації», «синергетичності» та інше. До поточкових образів можливо зарахувати теорії модернізації з їх уявленнями про «Path dependence» колії розвитку, залежної від попередньої траєкторії розвитку або домінуючої моделі поведінки з «наздоганянням лідера розвитку».

Доповнюють та розвивають потокове метауявлення дослідження сезонності і циклічності (наприклад, Кондратьєвських макроциклів, середньострокових циклів Й. Шумпетера, С. Кузнеца, американських політичних циклів А. Шлезінгера-старшого та багато інших). Особливими є і хвилі сезонності чутливих до сезонів соціальних спільнот, наприклад, міст-портів або тих територіальних утворень, які чутливі та вкрай чутливі до специфічних погодних і господарських режимів.

Образ «війни», протистояння, гри став основою для похідних стратегічного аналізу, теорії операцій та ігор. Особливою для сучасних прогностичних досліджень стала теорія «екології», яка з біологічного дослідження взаємодії між живими організмами, їх спільнотами та навколишнім середовищем у трофічних відносинах стала мета-теорією відносин із навколишнім середовищем взагалі, що відображає відносини з фізичним, природним, соціальним, технічним та будь-яким середовищем.

Саме екологічні метауявлення дали поштовх для дослідження вже не лінійних уявлень, а просторів та полів взаємодії, середовищ («маси»; «водоймища», наприклад, «болота»; «сфери», наприклад, «атмосфери» та інше). Просторове значення у взаємодії з владою або силою викликало пошуки геополітичного прогнозування у напрямках картування, стратегічних ігор, масштабів та кордонів, протистояння телурократії (влади суші) та таласократії (влади моря) народів.

Пошук можливості хаотичних процесів призвів до повернення до теорії «проблеми трьох тіл» Генрі Пуанкаре, що має за основу образ тяжіння – у наших наукових пошуках це відносини між атракцією (тяжінням) та репеленцією (відштовхуванням). Так, уже згадуваний В. Б. Хант приводить сучасний виклик метатеорії прогнозування – «це основна невизначеність, коли ви навіть не впевнені, що будь-яка основа існує взагалі, на відміну від простого базового ризику. Основою невизначеності є непізнаний базовий ризик, який набагато більше шкодить розвитку видів, ніж випадковість суворого основного ризику... Існує нетривіальна ймовірність того, що структурні зміни в наших соціальних світах політики і ринків унеможливили визначення прогностичних / похідних моделей... У 1887 році Анрі Пуанкаре довів, що рух цих трьох об'єктів, за винятком кількох особливих початкових випадків, не повторюється. Це хаотична система, яка означає, що історична схема позицій об'єктів має нульову прогностичну силу, щоб з'ясувати, де ці об'єкти будуть в майбутньому» [19].

Вирішення проблеми невизначеності має декілька напрямів. Перший – це короткострокове супроводжуюче дослідження хаотичного руху у з'ясуванні майбутнього простору рішень та станів. Його відмінність від так званої та крити-

кованої концепції і настанови «short time» якраз і полягає в тому, що відбувається короткострокове прогнозування, а не лише короткострокові дії.

Другий підхід – це дослідження сценарного підходу у концептуалізації П'єра Вака, який розглядав сценарне планування як нервову систему. «Він описав те, що назвав «організаційною нервовою системою, яка складалася з (а) глобальних та конкретних сценаріїв, (б) конкурентного аналізу, (в) розробки стратегічного бачення та (г) планування варіантів. Ці елементи, працюючи разом, дозволяють розвивати розуміння та передбачення і є основою для фокусу його сценарного підходу», який він виклав у свої статтях [16, р. 189-190].

На наш погляд, підхід до дослідження майбутнього як «нервової системи організації» має великий потенціал у комплексуванні методів дослідження та є питанням найближчих спроб досліджень неочевидних невизначеностей. Вже використовуються у прогностичних дослідженнях поняття, які містять спроби визначити критичні, неочікувані невизначеності. Це, наприклад, роботи Нассіма Талеба, що застосовує поняття «чорного лебедя» [12] – значущих подій-сюрпризів, та С. Переслєгіна, який за аналогією з фантастикою Дж. Мартіна розглядає поняття «дикі карти». «Під «дикими картами» («wild cart», «джокер») американська школа прогностики розуміє події дуже малоймовірні, але вкрай важливі. Традиційно американці зараховують до «диких карт» події переважно катастрофічні: від гіпотетичного падіння астероїда до обвалення «веж близнюків», що вже сталося. Насправді «джокер» може бути і позитивним. Наприклад, несподівана важлива інновація (позиційний запис числа, подвійна бухгалтерія), принципова ідея (майорат), художній текст (щоб не турбувати зайвий раз почуття віруючих, замість Корану і Біблії згадаємо «Алісу у країні див»). «Джокером» може бути просто людина, яка несподівано зайняла позицію і сказала: «На тому стою, і не можу інакше. Хай допоможе мені Бог», – Т. Лоуренс, М. Лютер, вже згадувана Жанна д'Арк» [10, с.17].

Розширення поля методології, метауявлень і образів невизначеностей, чинників та драйверів майбутнього визначають завдання не тільки зміни класифікації методів, їх адекватного вибору та комплексування, а й розробки нових послідовностей і методик дослідження майбутнього у інтегративності та холистичності. Це потребує системи підготовки, як у свій час визначали для космонавтів специфіку зон виживання, руху та розвитку ситуації при поверненні додому, на Землю, але у різних зонах природного середовища: пустелі, тундри, тайга, джунглі, степ, гори, океан тощо. Разом із тим, все це визначало єдність Землі.

Сучасні тенденції розвитку майбутнього доводять єдність у багатоманітності, на відміну від тотальності тієї або іншої сфери відображення майбутнього. Одних лінійних трендів та ідеї

екстраполяції недостатньо, як, власне, вже недостатньо окремих фрагментованих методологій дослідження майбутнього, що стверджували свою ефективність у протистоянні одна одній, потрібна холистична методологія інтегрування і диференціювання стратегічного, прогностичного, сценарного та інших аналізів, які мають досвід успішного випереджального відображення.

Висновки дослідження і перспективи подальших пошуків у даному напрямку.

Ми розглянули далеко не повний перелік метаобразів майбутнього, що надають евристичну силу для інтерпретаційних, якісних методів прогнозування, оскільки визначають різні конкретні процеси, які повторюються в універсалиях, суттєвій інваріантності та закономірностях, разом із тим мають образну цілісність у конкретиці та варіативності проявів. Саме ця багатоманітність визначила необхідність нової класифікації якісних методів прогнозування, їх розмежування відповідно до домінації та спрямованості технологізації на:

- суб'єктно-орієнтовані, які припускають зниження напруженості суб'єкт-суб'єктних відносин і використання процедур узгодження експертних оцінок, мобілізації знань і досвіду суб'єктів в орієнтації на тему прогностичного дослідження;

- орієнтація суб'єктно-орієнтованих методів на творче рішення відбувається в евристичних методах;

- акцентуація на об'єкті експертизи є основною для об'єктно-орієнтованих методів прогнозування, найчастіше ці методи використовують структурну, функціональну, структурно-функціональну, системну та синергічні методології;

- у останній групі методів мають власну домінацію організаційно-орієнтовані методи прогнозування, їх основним процесом є конструювання суб'єкт-суб'єкт-об'єктної взаємодії не у сфері відображення і пізнання, а у сфері діяльності – перетворення;

- домінація поєднання, узгодження та зв'язування методів у цілісність або послідовність є центром для комплексних методів якісного прогнозування, таких як «Форсайт», «Фароут» та «Стратегічне прогнозування», сценарне планування у традиціях П'єра Вака і Пітера Шварца, що надають методологію поєднання методів різної домінації.

Разом із тим тенденцію пошуку цілісних методологій за принципом «єдність у багатоманітності» пов'язують із метаобразами, які створює «зонування» та картування світу випереджального аналізу майбутнього, зі своїм ландшафтом, пастками, загрозами та можливостями.

Серед метаобразів можливо визначити такі: ідея похідної, яка відображує суттєвий процес або критичний ризик для соціального життя, потоку у різних середовищах та сферах, простору, полів, середовищ, сфер у їх хаотичних процесах; образ тяжіння / відштовхування та «проблема трьох тіл»; образи випереджального відображення як суспільної свідомості і перцепції нервової системи організації (або суспільства); чутливість до неочікуваних та критичних невизначеностей («чорних лебедів», «диких карт», «джокерів» та інших); образи концентрованого вибуху енергії (вибуху, цунамі, землетрусу, фазового переходу та інші).

Все це ставить нові горизонти для досліджень майбутнього у пошуку умов адекватного вибору, комплексування та інтеграції дослідження майбутнього, нової системи прогностичної підготовки у боротьбі за цінний ресурс майбутнього, стратегування суспільства і формування його перспективи. Ця прогностична культура та перспективізація освіти має власний метод виходу на новий нооферний рівень за метаобразом прориву до артефакту, всередині якого є глобальна цілісність, за метааналогією підйому та повернення космонавта додому зі врахуванням специфіки зон виживання, руху і розвитку ситуацій, процесів, подій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование: курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 392 с.
2. Гвишиани Д. Прогностика / Д. Гвишиани, В. Лисичкин. – М.: Знание, 1968. – 91 с.
3. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко; Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ: Генеза, 2006. – 395 с.
4. Квітка С. А. Форсайт як технологія проектування майбутнього: новітні механізми взаємодії публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства / С. А. Квітка // Аспекти публічного управління. – 2016. – № 8 (34). – С. 5-15.
5. Кривошеїн В. В. Дельфі як базова форсайт-технологія соціально-політичної ризикології / В. В. Кривошеїн // Грані: Науково-теоретичний альманах. – 2017. – Т. 20, № 7 (147). – С. 57-64.
6. Крымский С. Б. Верификация социальных прогнозов: методологический аспект / С. Б. Крымский, В. Е. Пилипенко, Ю. В. Салюк. – Київ: Наук. думка, 1992. – 116 с.
7. Лепський М. А. Прогностична нерівність у конкуренції проєктів майбутнього / М. А. Лепський // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. III Конгрес Соціологічної асоціації України. Тези доповідей. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. – С. 292-294.

8. Лепський М. А. Якісні методи соціального прогнозування: методологія, методика, практика: підручник / М. А. Лепський. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2016. – 440 с.
9. Матвієнко В. Я. Прогностика: прогнозування соціальних та економічних процесів: теорія, методика, практика: навч. посібник / В. Я. Матвієнко. – Київ: Укр. пропілеї, 2000. – 480 с.
10. Переслегин С. «Дикие карты» будущего. Форс-мажор для человечества / С. Переслегин, Е. Переслегина. – М.: Алгоритм, 2015. – 480 с.
11. Рабочая книга по прогнозированию / [Э.А. Араб-Оглы, И.В. Бестужев-Лада, Н.Ф. Гаврилов и др.; Редкол.: И.В. Бестужев-Лада (отв. ред.) и др.]. – М.: Мысль, 1982. – 430 с.
12. Талеб Нассим Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н. Талеб Нассим. – М.: КоЛибри, 2009. – 528 с.
13. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015-2020 роки) і довгостроковий (2020-2030 роки) часові горизонти / наук. керівник проекту М.З. Згуровський; Міжнародна рада з науки (ICSU); Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»; Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. – Київ: НТУУ «КПІ», 2015. – 136 с.
14. Ямпольский С. М. Прогнозирование научно-технического прогресса. Методологические аспекты / С. М. Ямпольский, В. А. Лисичкин. – М.: Экономика, 1974. – 207 с.
15. Principles of Forecasting: A Handbook for Researchers and Practitioners / Armstrong J. Scott (ed.). – New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers, 2002. – 849 p.
16. Chermack Th. J. Scenario planning: Pierre Wack's hidden messages / Th. J. Chermack, L. M. Coons // *Futures*. – 2015. – Vol. 73. – P. 187-193.
17. Chermack Th. J. Foundations of Scenario Planning: The Story of Pierre Wack. (Routledge International Studies in Business History) / Th. J. Chermack. – London: United Kingdom Routledge, an imprint of Taylor & Francis Ltd., 2017. – 318 p.
18. Collyns N. In Memory of Pierre Wack / N. Collyns, H. Tibbs // *NETVIEW*. Global Business Network News. – 1998. – Vol. 9. – № 1. – P. 2-10.
19. Hunt W. B. The Three-Body Problem / W. B. Hunt // *Epsilon Theory*. – 2017. – December, 21. – Retrieved from: <http://www.epsilontheory.com/three-body-problem/>
20. Oxford Futures Library unveils rare footage of scenarios planning pioneer Pierre Wack // *Said Business School*. – 2017. – 14 February. – Retrieved from: <https://www.sbs.ox.ac.uk/school/news/oxford-futures-library-unveils-rare-footage-scenarios-planning-pioneer-pierre-wack>
21. Schwartz P. The Art Of The Long View: Planning For The Future In An Uncertain World / P. Schwartz. – New York: Currency Paperback, 1996. – 288 p.
22. Wack P. Scenarios, uncharted waters ahead / P. Wack // *Harvard Business Review*. – 1985. – September-October. – P. 73-90. – Retrieved from: <https://hbr.org/1985/09/scenarios-uncharted-waters-ahead>
23. Wack P. Scenarios, shooting the rapids / P. Wack // *Harvard Business Review*. – 1985. – November-December. – P. 131-142. – Retrieved from: <https://hbr.org/1985/11/scenarios-shooting-the-rapids>

REFERENCES

1. Bestuzhev-Lada, I.V., & Namestnikova, G. A. (2002). *Socialnoe prognozirovanie [Social Forecasting]*. Moscow [In Russian].
2. Gvishiani, D., & Lisichkin, V. (1968). *Prognostika [Forecasting]*. Moscow [In Russian].
3. Horbatenko V.P. (2006). *Politychne prohnozuvannya: teoriya, metodolohiya, praktyka [Political Forecasting: Theory, Methodology, Practice]*. Kiyv [In Ukrainian].
4. Kvitka, S.A. (2016). Forsayt yak tekhnolohiya proektuvannya maybutn'oho: novitni mekhanizmy vzayemodiyi publichnoyi vlady, biznesu ta hromadyans'koho suspil'stva [Foresight as a technology for future design: the latest mechanisms of interaction between public authorities, business and civil society]. *Public administration aspects*, 4(8), 5-15. [In Ukrainian].
5. Kryvosheyin, V.V. (2017). Del'fi yak bazova forsayt-tekhnolohiya sotsial'no-politychnoyi ryzykolohiyi [Delphi as the basic foresight technology of science of socio-political risk]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (7), 57-64. [In Ukrainian].
6. Krymskiy, S.B., Pilipenko, V.E., & Salyuk, Yu.V. (1992). *Verifikaciya socialnyh prognozov: metodologicheskyy aspekt [Verification of social forecasts: methodological aspect]*. Kiev. [In Russian].
7. Leps'kyy, M.A. (2017). Prohnostychna nerivnist' u konkurentsiiy proektiv maybutn'oho [Prognostic inequality in the competition for future projects]. *Novi nerivnosti – novi konflikty: shlyakhy podolannya. III Konhres Sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny. Tezy dopovidey. Kharkiv, 12-13 zhovtnya*. Kharkiv, 292-294. [In Ukrainian].
8. Leps'kyy, M.A. (2016). *Yakisni metody sotsial'noho prohnozuvannya: metodolohiya, metodyka, praktyka [Qualitative methods of social forecasting: methodology, methodology, practice]*. Zaporizhzhia [In Ukrainian].
9. Matviyenko, V.Ya. (2000). *Prohnostyka: prohnozuvannya sotsial'nykh ta ekonomichnykh protsesiv: teoriya, metodyka, praktyka [Prognostics: forecasting of social and economic processes: theory, methodology, practice]*. Kiyv [In Ukrainian].
10. Pereslegin, S., & Pereslegina, E. (2015). «Dikie karty» budushego. Fors-mazhor dlya chelovechestva [‘Wild maps’ of the future. Force Majeure for Humanity]. Moscow. [In Russian]

11. Bestuzhev-Lada, I.V. (ed.), (1982). *Rabochaya kniga po prognozirovaniyu [Working book on forecasting]*. Moscow [In Russian].
12. Taleb Nassim, N. (2009). *Chernyy lebed. Pod znakom nepredskazuemosti [Black Swan. Under the sign of unpredictability]*. Moscow [In Russian].
13. Zhurovs'kyy, M.Z. (scientific supervisor of the project), (2015). *Forsayt ekonomiky Ukrayiny: seredn'ostrokovyy (2015-2020 roky) i dovhostrokovyy (2020-2030 roky) chasovi horyzonty [Forecast of the Ukrainian economy: medium-term (2015-2020) and long-term (2020-2030) time horizons]*. Kiyv [In Ukrainian].
14. Yampolskiy, S.M., & Lisichkin, V.A. (1974). *Prognozirovanie nauchno-tehnicheskogo progressa. Metodologicheskie aspekty [Forecasting scientific and technical progress. Methodological aspects]*. Moscow [In Russian].
15. Armstrong, J. Scott (ed.), (2002). *Principles of Forecasting: A Handbook for Researchers and Practitioners*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow.
16. Chermack, Th.J., & Coons, L.M. (2015). Scenario planning: Pierre Wack's hidden messages. *Futures, Vol. 73*, 187-193.
17. Chermack, Th.J. (2017). *Foundations of Scenario Planning: The Story of Pierre Wack. (Routledge International Studies in Business History)*. London.
18. Collins, N., & Tibbs, H. (1998). In Memory of Pierre Wack. NETVIEW. *Global Business Network News, 9 (1)*, 2-10.
19. Hunt, W.B. (2017). *The Three-Body Problem. Epsilon Theory. December, 21*. – Retrieved from: <http://www.epsilontheory.com/three-body-problem/>
20. Oxford Futures Library unveils rare footage of scenarios planning pioneer Pierre Wack (2017). *Saïd Business School. 14 February*. – Retrieved from: <https://www.sbs.ox.ac.uk/school/news/oxford-futures-library-unveils-rare-footage-scenarios-planning-pioneer-pierre-wack>
21. Schwartz, P. (1996). *The Art Of The Long View: Planning For The Future In An Uncertain World*. New York.
22. Wack, P. (1985). *Scenarios, uncharted waters ahead. Harvard Business Review. September-October, 73-90*. – Retrieved from: <https://hbr.org/1985/09/scenarios-uncharted-waters-ahead>
23. Wack, P. (1985). *Scenarios, shooting the rapids. Harvard Business Review. November-December, 131-142*. – Retrieved from: <https://hbr.org/1985/11/scenarios-shooting-the-rapids>

Лепський Максим Анатолійович

Д.філос.н., професор, декан факультету соціології та управління, професор кафедри соціології
Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Lepskiy Maksym

Doctor of Sciences, Philosophy, Dean of the Faculty of Sociology and administration, Full Professor, Professor
of the Chair of Sociology
Zaporizhzhya National University
66, Zhukovskogo str., 69600, Zaporizhzhya, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5604-641X

Email: waysensey@gmail.com

Цитування: Лепський М. А. Цілісність якісних методів дослідження майбутнього та метаобрази ви-переджального відображення / М. А. Лепський // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 52-59.

Citation: Lepskiy, M. A. (2018) Tsilisnist yakisnykh metodiv doslidzhennia maibutnoho ta metaobrazy vyperedzhalnoho vidobrazhennia [Integrity of qualitative methods for exploring the future and meta-images of advanced reflection]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(2)*, 52-59.

Економічна поведінка: до питання експлікації поняття

Петінова О. Б.,

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Представлена спроба експлікації поняття «економічна поведінка» (як категорії економічної соціології) з позицій комплексного міждисциплінарного дискурсу із застосуванням системного підходу. Охарактеризовано особливості та форми раціональності (сильна, обмежена, слабка) як атрибуту економічної поведінки. Окреслена структура та види економічної поведінки. З'ясовано, що економічна мотивація поведінки людини артикулює за допомогою семантичних ресурсів принципу максимізації та охоплює поняття вигоди, витрат, розрахунку, оптимізації використання ресурсів, прибутку, корисності. Встановлено, що економічна поведінка в певному аспекті детермінує соціально-політичну й економічну стабільність країни. Виявлено, що експлікацію поняття соціально-економічної поведінки учені пов'язують із такими ознаками, як раціональність, що ґрунтується на принципі максимізації (досягненні максимуму успіху, користі, вигоди при мінімумі витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів). Запропоновано дефініцію поняття «економічна поведінка», під якою розуміється поведінка людини, пов'язана з відбором цілерациональних, прагматичних або соціально спрямованих економічних альтернатив із метою розв'язання господарських проблем на всіх етапах господарського циклу – виробництва, розподілу, обміну, споживання та задоволенням при цьому своїх матеріальних і духовних потреб.

Ключові слова: економічна людина; раціональність; корисність; максимізація; витрати; економічна мотивація; виробництво; розподіл; обмін; споживання

Economic behavior: to the question of explication of the concept

Petinova O. B., Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky

Economic behavior of a person remains one of the main economic sociology categories. The specific nature of economic behavior shows the opportunities variety for each member of society, reflects the degree and peculiarities of their participation in economic processes, determines the status, inclusion in the economy and other spheres of public life. Economic behavior is analyzed by researchers from different perspectives, for example, from the standpoint of an economical, sociologised and psychologised person. The model of a man serves as a basis of cognition.

Scientists associate the explication of socio-economic behavior concept with such features as rationality based on the maximization principle (achieving maximum success, profit, benefits with minimum expenditure of internal and external resources). It is established that the contemporary researchers' attention in the analysis of economic behavior is directed not so much at the rational choice result as on its process, which deepens the dynamic rationality notion and influence on the choosing processes of the institutional structures within which the choice is made.

Three forms of rationality can be distinguished: strong, limited (semi-strong), organic (weak). A strong form correlates with the maximization principle (maximum benefit with a minimum of costs). Limited rationality is associated with the very desire, the intention to act rationally. The rationality pursuit means orientation to the economical use of scarce resources. In terms of the system approach, rationality is a multi-valued property, which is having more than two values, with an ordered scale. Egoistic model of behavior as a pursuit of one's own interests also falls into the manifestation scheme of the multi-valued property with an ordered scale. Opportunism is rich in informational asymmetry, which negatively affects the economic organization. A peculiar feature of the opportunistic goal-setting is the weak orientation towards the standards of conduct in an effort to acquire benefits as a result of economic actions. The notion of the standard includes the compliance with a certain model containing a mandatory institutional rule of conduct with certain rights and responsibilities of economic actors.

The structure of economic behavior has its own specifics. It includes a number of subsystems, for example: emotional (feelings and emotions), volitional (stimuli, motives, aspirations, desires, choices, decisions), cognitive (sensation, perception, memory, imagination, thinking, capabilities, skills, abilities, experience and competency), objective (goals, models and behavioral guidelines), programmatic (strategies and tactics of behavior), institutional (institutional and regulatory codes, rules and restrictions), regulatory (correction, modification and transformation of goals, models and guidelines of behavior), effective (intermediate and productive results), process-oriented (actions and inaction), coordinative and subordinate (subjective and subjective-objective interdependence and relations), informational and institutional (tools and means of goals achievement), environmental (goal achievement conditions).

Economic behavior is explicated as a person's behavior related to the selection of purpose-oriented, pragmatic or socially-oriented economic alternatives to solve economic problems at all stages of the economic cycle - production, distribution, exchange and consumption. The economic motivation of human behavior articulates with the help of semantic resources of the maximization principle, covering the notion of benefits, costs, calculation, the use of resources optimization, profit, utility. All approaches to the study of the economic behavior category are interconnected through the common component - the man as a system core of interactions and interconnections of various spheres of society's life - economic, social, political, spiritual, which, in turn, are also intertwined and transfer into each other, because human personality is multifaceted, and is determined by the complex nature of individual and social life.

Keywords: economic person; rationality; utility; maximization; costs; economic motivation; production; distribution; exchange; consumption

Экономическое поведение: к вопросу экспликации понятия

Петина О. Б.,

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского

Представлена попытка экспликации понятия «экономическое поведение» (как категории экономического поведения) с позиций комплексного междисциплинарного дискурса с применением системного подхода. Охарактеризованы особенности и формы рациональности (сильная, ограниченная, слабая) как атрибута экономического поведения. Обозначены структура и виды экономического поведения. Выяснено, что экономическая мотивация поведения человека артикулирует с помощью семантических ресурсов принципа максимизации и охватывает понятие выгоды, расходов, расчета, оптимизации использования ресурсов, прибыли, полезности. Установлено, что экономическое поведение в определенном аспекте детерминирует социально-политическую и экономическую стабильность страны. Выявлено, что экспликацию понятия социально-экономического поведения ученые связывают с такими признаками, как рациональность, основанная на принципе максимизации (достижении максимума успеха, пользы, выгоды при минимуме затрат внутренних и внешних ресурсов). Предложено определение понятия «экономическое поведение», под которым понимается поведение человека, связанное с отбором целерациональных, прагматических или социально направленных экономических альтернатив для решения хозяйственных проблем на всех этапах хозяйственного цикла – производства, распределения, обмена, потребления и удовлетворения при этом своих материальных и духовных потребностей.

Ключевые слова: економічна людина; раціональність; корисність; максимізація; витрати; економічна мотивація; виробництво; розподіл; обмін; споживання

Постановка проблеми.

Економічна поведінка людини завжди залишається однією з головних категорій економічної соціології. Специфіка економічної поведінки показує різноманіття можливостей кожного члена суспільства, відображує ступінь та особливості його участі в економічних процесах, визначає статус, включеність в економіку та інші сфери суспільного життя. Економічна поведінка в певному аспекті детермінує соціально-політичну та економічну стабільність, оскільки людина, змінюючи свої моделі поведінки, посилює або ж, навпаки, послаблює соціально-економічну напруженість у суспільстві. Розуміння сутності, тенденцій та траєкторій економічної поведінки людини дає можливість більш адекватно та цілеспрямовано використовувати людський потенціал для формування в Україні нового інституціонального простору в умовах глобалізації, євроінтеграції та переходу до інноваційної економіки. На сьогодні однозначного підходу до дефініції поняття «економічна поведінка» не існує. Відповідно, це питання потребує комплексного міждисциплінарного осмислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Серед основних моделей людини виокремлюють три: перша – «Людина економічна / господарча, homo economicus» (А. Сміт, К. Менгер, А. Маршалл, Ф. Хайек та інші), друга – «Людина соціологічна, homo sociologicus» (Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Зомбарт, Т. Парсонс та інші), третій – «Людина психологічна, homo psychologicus» (психоаналітична традиція – З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, Г. Салліван, біхевіоризм – Е. Торндайк, Д. Уотсон, Б. Скіннер, гуманістична школа – Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, соціотехнічна школа – К. Левін, Р. Батлер, когнітивна психологія – Д. Канеман, А. Тверські, Д. Кранц). Відповідно, економічна поведінка аналізується дослідниками насамперед із позицій економічної,

соціологізованої та психологізованої людини, тим самим певна модель людини виступає основою пізнання. Серед науковців, що займаються вивченням економічної поведінки, можемо назвати такі імена, як В. Вольчик [1], П. Вайзе [2], Г. Саймон [5], В. Москаленко, Ю. Шайгородський та О. Міщенко [4], А. Шабунова та Г. Белехова [8] та інші.

Заслужують на увагу висновки авторів, які осмислили соціально-економічні процеси в аспекті економічної поведінки і динаміки змін її домінуючих типів, використовуючи теоретико-емпіричний конструкт «homo economicus». Їх позиція передбачає співвідношення соціально-економічної поведінки з конкретно-історичною формою прояву. Таким чином поняття соціально-економічної поведінки «розчиняє» в собі поняття економічної поведінки в якості окремого випадку, окремої грані багатовимірного соціально-економічного феномену [6, с. 51].

Мета статті: експлікувати поняття «економічна поведінка», з'ясувати особливості класифікації та охарактеризувати раціональність як основу економічно вмотивованої поведінки.

Виклад основного матеріалу.

Експлікацію поняття соціально-економічної поведінки учені пов'язують із такими ознаками, як раціональність, що ґрунтується на принципі максимізації (досягненні максимуму успіху, користі, вигоди при мінімумі витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів); прагматична мотивація людської діяльності (у формах «бути, щоб мати» і «мати, щоб бути»); відношення соціально-економічного обміну (соціогенеруючий і соціоактуалізуючий механізми життєдіяльності особистості та суспільства). Відношення соціально-економічного обміну розглядаються як суть самих соціально-економічних відносин, у які в процесі економічної поведінки об'єктивно вступають люди з метою взаємної реалізації своїх інтересів. Соціально-е-

кономічна поведінка в її аспекті обміну означає регламентовані певними цінностями і нормами, інституціонально впорядковані дії особистості або групи з приводу прагматичних (утилітарних) за значенням відносин взаємної винагороди, взаємних орієнтацій і очікувань, взаємодопомоги або змагання [6, с. 64-66].

Автори стверджують, що триєдність ознак дозволяє двояким чином експлікувати поняття економічної поведінки – як соціально-економічної, що фіксує реальну специфіку видової властивості господарської діяльності в якості складової родової суті людського універсуму, і як власне економічну поведінку, що характеризує історично модифіковану специфіку господарської діяльності. Економічна поведінка у вузькому сенсі визначається як сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресурсів із метою отримання прибутку й узгодження господарської практики з ціннісно-нормативними встановленнями суспільства шляхом переважно еквівалентної взаємної винагороди в процесі обміну. У більш широкому значенні – економічна поведінка визначається двома способами:

1) як сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресурсів з метою життєзабезпечення на основі стосунків рівноцінного взаємообміну;

2) як система дій, вчинків, реакцій людини, що підкорюються її світоглядним переконанням і виникають на триєдиній основі раціональності, прагматичної мотивації та установок на рівноцінну взаємну соціально-економічну винагороду [6, с. 68-69].

Як і варто було очікувати, системність підходу (в даному випадку його називають системно-інтеграційним) проявилася в тому, що був представлений в якості системи об'єкт, у якому має місце певне відношення, що володіє заздалегідь визначеною властивістю. В першому широкому визначенні заздалегідь визначеною властивістю відношень обміну є раціональне використання ресурсів із метою життєзабезпечення. Друге ж визначення доповнюється властивістю раціонально-прагматичної (включає очікування винагороди) мотивації відношень обміну. Властивість раціональності – одна з домінантних в описах економічної людини. Для економічної теорії важливою є не сама по собі ідея раціональності, а особлива, дуже специфічна форма раціональності – раціональність людини, що максимізує корисність і досягає успіху в цьому. При цьому увага сучасних дослідників спрямована не стільки на результат раціонального вибору, скільки на процес, що поглиблює уявлення про динамічну раціональність і вплив на процеси вибору інституціональних структур, у рамках яких здійснюється вибір.

О. Уільямсон, характеризуючи контрактну економічну людину (contractual man), виділяє три форми раціональності: сильну, обмежену (напів-

сильну), органічну (слабку) [7, с. 93]. Узагальнюючи різні точки зору, мислитель стверджує, що сильна форма співвідноситься з принципом максимізації (максимум вигоди при мінімумі витрат). На думку Г. Саймона, економічна теорія схильна виділяти в якості головного засобу пояснення визначену певну форму раціональності – максимізуючої поведінки, але відмінності в підходах частіше торкаються більше лексики, ніж суті справи, і в багатьох економічних дискусіях поняття максимізації використовується в широкому сенсі, наближеному до буденних уявлень про раціональність, які використовуються в інших соціальних науках [5, с. 23].

Обмежена раціональність пов'язується із самим прагненням, наміром діяти раціонально. Прагнення до раціональності означає орієнтацію на економічне використання обмежених ресурсів. При органічній раціональності незнання виявляється навіть «ефективнішим» для досягнення певної мети, ніж знання цих цілей і свідоме планування їх досягнень [7, с. 95-96]. З точки зору системного підходу, раціональність є багатозначною властивістю, тобто такою, що має більше двох значень, зі впорядкованою шкалою.

У схему прояву багатозначності властивості зі впорядкованою шкалою укладається і егоїстична модель поведінки як наслідування власних інтересів. За О. Уільямсоном, це опортунізм або сильна форма, до неї належать різноманітні обманні дії, у тому числі, наприклад, навмисне надання неповної або спотвореної інформації, заплутування партнера. Опортунізм багатий інформаційною асиметрією, яка негативно позначається на економічній організації. Характерною особливістю опортуністичного цілепокладання є слабка орієнтація на норми поведінки в прагненні присвоїти блага як результат економічних дій. У понятті норми передбачається дотримання певної моделі, що містить загальнообов'язкове інституційне правило поведінки з певними правами і обов'язками суб'єктів економічної діяльності.

Напівсильна форма егоїстичної поведінки реалізується в простому наслідуванні своїх інтересів як підпорядкуванні певним правилам. Тут можна говорити, ймовірно, про переважання здорового глузду або розумного егоїзму, переваги законних засобів досягнення мети. Слабка форма багатозначної властивості у впорядкованій шкалі означає відсутність наслідування своїх інтересів на угоду загальній організації, управлінню, координації. Тут економічна людина виступає як людина-функція. Роботи, наприклад, повністю задовольняють критерію слухняності, до того ж без всяких соціальних витрат, однак їх можливості реагування є обмеженими. Така модель поведінки характеризується більшою системною цілісністю і меншою складністю, порівнюючи з першими. Об'єктивація форм раціональності як поведінкових передумов економічних теорій детально

аналізується у рамках теорії контрактів (неокласичній теорії або теорії контрактації на ймовірнісних ринках, теорії агентських стосунків або теорії моделювання механізму контракту, теорії трансакційних витрат, теорії групової організації, еволюційній або органічній економічній теорії, утопічних теорій) [7, с. 95-96, 101].

Життя у своїй невизначеності змушує економічну людину винаходити різні способи розумної діяльності. Г. Саймон, роздумуючи про раціональність як процес і продукт мислення, відмічає, що строга економічна аргументація, яка опирається на ідею про максимізацію поведінку роботодавця і найманого робітника, легко перетворюється в простий змістовний висновок про те, що контракт про найм може служити функціональним («розумним») способом подолання деяких видів невизначеності. Стає зрозуміло, чому трудові договори так розповсюджені в нашому суспільстві [5, с. 22].

Структура економічної поведінки має свою специфіку. Різні вчені її подають по-своєму. Найбільш широко вона висвітлена в дослідженнях А. Пацули та І. Сухініна, які вважають, що структура економічної поведінки має складну інтегративну природу і включає 12 підсистем, що між собою взаємопов'язані: емоційну (почуття та емоції), вольову (стимули, мотиви, прагнення, бажання, вибір, рішення), пізнавальну (відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, мислення, здібності, навички, уміння, досвід та компетентність), цільову (цілі, моделі та орієнтири поведінки), програмну (стратегії та тактики поведінки), інституційну (інституційно-нормативні коди, правила та обмеження), регулятивну (корекція, модифікація і трансформація цілей, моделей та орієнтирів поведінки, результативну (проміжні та результативні підсумки), процесну (дії та бездії), координаційно-субординаційну (суб'єктні та суб'єктно-об'єктні взаємозалежності та відносини, інформаційно-інституційну (засоби та інструменти досягнення цілей, інвайронментальна (умови досягнення цілей) [3]. Що стосується підходів до класифікації економічної поведінки, знову ж-таки, дослідники її розрізняють за певними класифікаційними ознаками, як-от, наприклад, у залежності від фази циклу відтворення – виробнича, розподілу, обміну та споживання; за типом раціональності – раціональна, ірраціональна, цілераціональна, ціннісно-раціональна; за складом суб'єкта – індивідуальна, групова, масова; залежно від рівня освіти та життєвих цілей суб'єктів економічної поведінки – прагматична, професійна, байдужа; за ступенем девіантності, обумовленої психологічними факторами – креативна, асоціальна, делінквентна, тощо; за можливістю управління – керована та некерована; за горизонтом планування – планована (стратегічна, тактична, оперативна) та стихійна; за конкретною сферою докладання зусиль – трудова, фінансова, кредитна, інвестиційна, монетарна; за

характером прояву – детермінована та ініціативна; за відношенням до суспільних норм – нормативна, девіантна та делінквентна; за змістом – нова й архаїчна; за ступенем контролю – контрольована й автоматична [8, с. 51].

Можемо зустріти й інші підходи та виокремити різні її види. Наприклад, у соціально-економічній поведінці розрізняють демографічну поведінку, в результаті якої зберігається й відтворюється життя на Землі. Мобільно-міграційна поведінка проявляється у переміщенні учасників виробничого процесу між населеними пунктами, регіонами та країнами в цілому. Освітньо-галузева поведінка проявляється у виборі інструментів та форм навчання, засобів підвищення кваліфікації тощо. Саме ця поведінка формує професійно-кваліфікаційну структуру суспільства. Професійно-трудова поведінка реалізується безпосередньо на робочих місцях, характеризується творчим підходом до вирішення поставлених завдань, ініціативністю, креативністю, старанністю тощо. Підвидами професійно-трудової поведінки можна назвати особистісно-господарську поведінку (у власних сімейних господарствах) та споживчу поведінку (як у межах сім'ї, так і в рамках виробництва). Дослідження соціально-економічної поведінки у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті збільшення ролі приватної власності. Так, ряд сімей ведуть своє фермерське господарство чи займаються іншим видом виробництва вдома. Звичайно, праобразом сімейного господарства є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий фактор як суб'єктивний аспект діяльності працівників відігравав вирішальну роль. Цей факт обумовлюється тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була обов'язком громадянина (як праця на суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалась, регулюючись опосередковано за допомогою економічних стимулів. Професійно-трудова поведінка у сфері особистого домашнього господарства може бути визначена як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне творче виробництво продуктів харчування та отримання прибутку за рахунок ведення власного господарства, а також на створення необхідних умов його ведення.

У повсякденному житті важко чітко виокремити межі між видами трудової поведінки, тому цю поведінку слід розглядати комплексно. За умов переходу до соціального ринкового господарства України важлива увага повинна приділятися дослідженню підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки економічної людини. Інноваційна поведінка являє собою систему дій та вчинків, які людина виконує у процесі впровадження нововведень, для демонстрації реакції на умови інноваційної діяльності та на різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки на характер інноваційних процесів, виокремимо такі

її прояви як вибір за певними критеріями нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від них; вибір варіанту реалізації нововведень і його здійснення; демонстрація того чи іншого рівня ініціативи при впровадженні нововведень; здійснення певних дій з ланцюга технології впровадження; пасивність чи активність у подоланні труднощів, що виникають у процесі впровадження інновацій. Як ми бачимо, класифікація економічної поведінки дуже різнопланова, і для того, щоб детально розкрити й висвітлити особливості кожного виду, необхідно приділити їй увагу в рамках окремого дослідження.

Можна виокремити деякі особливості уявлень про економічну людину та представити їх у вигляді етапів:

- докласичний етап: уявлення про економічну людину відсутні, в загальній моделі людини не виокремлюється така складова;

- класичний етап – діяльність людини в економіці визначається двома мотивами: досягненням власних інтересів та нахилами до обміну (А. Сміт). Головний мотив економічної діяльності – прагнення до багатства, що поєднується з огидою до праці та небажанням здійснювати накопичення – реалізація нагальних задовольень є більш значимою для людини (Д. Мілль). Основний мотив економічної діяльності – власний інтерес (Д. Рікардо);

- неокласичний етап – мотивом діяльності людини, зокрема в економічній сфері, є досягнення задовольень та уникнення засмучень (І. Бентам). В основі поведінки людини – лише економічна раціональність (Л. Вальрас). Поведінка економічної людини визначається прагненням до повного задоволення своїх потреб (К. Менгер);

- етап професійної зрілості: поведінка людини, слідування традиціям та пристосування до невідомого, наявність конкуренції, визначає правила та формування традицій (Ф. Хайєк). Головний мотив економічної діяльності – прагнення до зміни соціального статусу (Т. Веблен);

- етап кризи й експансії: основний елемент раціональної поведінки економічної людини –

економна витрата ресурсів (Г. Беккер, Дж. Стіглер та інші).

Поведінкові передумови економічної поведінки можуть досліджуватися за допомогою різнодисциплінарних і загальнонаукових методів, а також їх комбінацій. Економічні міркування перекладаються мовою соціологічного або психологічного аналізу. Ефективним засобом конструювання подібних комбінацій є включення в пізнавальну діяльність опосередкованих об'єктів-моделей. Перевага системного моделювання та системного підходу в дослідженні такого складного об'єкту, як людина виражається в тому, що вона може представлятися у концептуальній змістовності, структурній різноманітності зв'язків, субстратній наповненості системи з умовами її існування та мінливим середовищем. Середовище і система взаємодіють, змінюючи один одного. Людина розглядається в контексті зв'язків із суспільством, її модель відображає теоретико-прагматичні аспекти, характерні для сучасної соціально-економічної та ідеологічної реальності.

Висновок.

Отже, під економічною поведінкою ми розуміємо поведінку, пов'язану з відбором цілераціональних, прагматичних або соціально спрямованих економічних альтернатив із метою розв'язання господарських проблем на всіх етапах господарського циклу – виробництва, розподілу, обміну та споживання. Економічна мотивація поведінки людини артикулює за допомогою семантичних ресурсів принципу максимізації, що охоплює поняття вигоди, витрат, розрахунку, оптимізації використання ресурсів, прибутку, користі.

Всі підходи до вивчення категорії економічної поведінки взаємопов'язані завдяки загальному компоненту – людині, яка є ядром системи взаємодій та взаємозв'язків різних сфер життя суспільства (економічної, соціальної, політичної, духовної), які теж тісно між собою переплетені та переходять одна в одну, адже особистість людини багатогранна і детермінується складною природою індивідуального та суспільного буття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Вольчик В. В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики: монография / В. Вольчик. – Ростов-на-Дону, 2004. – 318 с.
2. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук / П. Вайзе // THESIS. – 1993. – № 3. – С. 115 – 130.
3. Модель управления социальными факторами экономического поведения населения региона / А. В. Пацула, Н. Н. Колесник, А. А. Согников, И. В. Сухинин. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868.
4. Москаленко В. В. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект. Монографія / В. В. Москаленко, Ю. Ж. Шайгородський, О. О. Міщенко. – Київ, 2012. – 348 с.
5. Саймон Г. А. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. А. Саймон // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 16 – 38.
6. Суименко Е. И. Homo economicus современной Украины: поведенческий аспект / Е. И. Суименко. – Киев: Институт социологии НАНУ Украины. – 2004. – 244 с.

7. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / О. И. Уильямсон. – Санкт-Петербург, 1996. – 703 с.
8. Шабунова А. А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты / А. А. Шабунова, Г. В. Белехова. – Вологда, 2012. – 134 с. – Режим доступа: <http://library.vscs.ac.ru/Files/books/>

REFERENCES

1. Volchik, V. V. (2004). *Evolucionnaya paradigma i institucionalnaya transformaciya ekonomiki [Evolutionary paradigm and institutional transformation of the economy]*. Rostov-na-Donu: Izd-vo Rost. un-ta [in Russian].
2. Vajze, P. (1993). Homo economicus i homo sociologicus: monstry` socialnyx nauk [Homo economicus and homo sociologicus: monsters of the social sciences]. *THESIS*, 3, 115-130 [in Russian].
3. Paczula, A. V., Kolesnik, N. N., Sotnikov, A. A., & Suxinin, I. V. (2012). *Model upravleniya socialnymi faktorami ekonomicheskogo povedeniya naseleniya regiona [Model of management of social factors of economic behavior of the population of the region]*. Moscow [in Russian].
4. Moskalenko, V. V., Shajgorodskij, Y. Z., & Mishhenko, O. O. (2012). *Ekonomichna kultura osobistosti: soczialno-psixologichnij aspekt: monografy [Economic culture of specialty: socially-psychologic aspect]*. Kiyv: Vid-vo „Centr soczial`nix komunikacij” [in Ukrainian].
5. Sajmon, G. A. (1993). Racionalnost kak process i produkt myshleniya [Rationality as a process and product of thinking]. *THESIS*, 3, 16–38 [in Russian].
6. Suimenko, E. I. (2004). *Homo economicus sovremennoj Ukrainy: povedencheskij aspekt [Homo economicus of modern Ukraine: the behavioral aspect]*. Kiyv: In-t sociologii NANU [in Russian].
7. Uilyamson, O. I. (1996). *Ekonomicheskie instituty kapitalizma. Firmy, rynki, «otnoshencheskaya» kontraktaciya [Economic institutions of capitalism. Firms, markets, «relative» contracting]*. Sankt-Peterburg: SPb. Lenizdat [in Russian].
8. Shabunova, A. A. (2012). *Ekonomicheskoe povedenie naseleniya: teoreticheskie aspekty [Economic behavior of the population: theoretical aspects]*. Vologda: ISERT [in Russian].

Петінова Оксана Борисівна

Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського

65000, Одеса, вулиця Старопортофранківська, 26

Petinova Oksana

Doctor of philosophy, Associate professor of philosophy, sociology and management of socio-cultural activities department

South Ukrainian National Pedagogical University after K.D. Ushinskiy

26, Staroportofrankivs`ka St., 65020, Odesa

ORCID: 0000-0002-1871-1201

Email: oksanapnpu@gmail.com

Цитування: Петінова О. Б. Економічна поведінка: до питання експлікації поняття / О. Б. Петінова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 60-65.

Citation: Petinova O. B. (2018) *Ekonomichna povedinka: do pytannia eksplikatsii poniattia [Economic behavior: the question of the explication of the concept]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 60-65.

Аналіз соціальних аспектів комунікації у нормативній базі відновної медицини

Недобою С. Ю., Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена дослідженню соціальної комунікаційної складової у нормативній базі сучасної української відновної медицини. Метою статті визначено аналіз комунікаційних аспектів у нормативно-правових базах Міністерства охорони здоров'я та Міністерства соціальної політики за період Незалежності України. Нині варто наголосити на тому, що існує потреба дослідження комплексного підходу до системи комунікацій, інформаційної та соціальної діяльності, якою володіє Міністерство охорони здоров'я (МОЗ) та Міністерство соціальної політики України (Мінсоцполітики). Система комунікацій обумовлюється низкою параметрів, до яких варто зарахувати правові, управлінські, організаційні, інформаційні, фінансові, освітні технології, що ґрунтуються та реалізуються на трьох базових рівнях: місцевому, регіональному та центральному. У статті розглянуто низку законів та нормативних документів, актів, які прямо чи опосередковано стосуються комунікаційної складової сучасної медичної галузі. Констатовано, що програма інформування українського населення щодо послуг відновної медицини має здійснюватись органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на загально-комунікаційному рівні. У роботі розкрито законодавчу базу незалежної України для виявлення прогалин щодо комунікаційної складової сучасної медичної сфери.

Ключові слова: відновна медицина; медична сфера; комунікаційна складова; органи місцевого самоврядування; органи виконавчої влади

Analysis of social aspects of communication in the regulatory framework of rehabilitation medicine

Nedoboi S. Y., National university of "Kyiv-Mohyla academy"

The laws of the Ukrainian legislation from the time of Independence regulate the communicative aspect, which indirectly relates to medical and social peculiarities, and forms the communication system in general. The communication components are defined by the legislative acts on the basis of the Constitution of Ukraine. The Law of Ukraine «On Information» is the main document that defines the communication component of the media sphere as a whole. It is also worth paying attention to the Laws of Ukraine «On Television and Radio Broadcasting», «On the Printed Media (Press) in Ukraine», «On Protection of Personal Data», «On Information Agencies», «On the Procedure for Covering the Activities of State Authorities and Bodies» and other specialized legislation documents. However, in order for citizens of our country were able to use assistance, the organizations have to provide information about these opportunities systematically. The Ministry of Health and the Ministry of Social Policy are the main state institutions that should carry out the healthcare information campaigns as that they work not only in health but also in the social sphere. To implement these, the system of communications has to be based on a number of parameters as legal, managerial, organizational, informational, financial, educational, and technological. The whole communication system is executed at three basic levels: local, regional and central. Local self-government bodies and executive authorities on a general-communicative level should carry out the program of informing the Ukrainian population about the services of rehabilitation medicine. They should use the media as a platform for informing about the latest laws and implementations, for the formation of a positive impression and attitude to domestic medicine and a belief in its ability to help. On the other hand, in most of its image the medical sector remains negative, and only in recent years, the reputation has begun to improve thanks to a series of reforms that make changes in the communication component of modern restorative medicine based on systematic approaches and integrated bases. Therefore, it is now necessary to introduce a unified model of the communication program in the above-mentioned field. It is also relevant to implement integrated marketing communications that would contain not only the advertising component as a communication unit and ensure that the attention of the population is emphasized on certain modern elements or capabilities. The program should also have a number of components that would form a system of information management from the MOH and MSoc throughout the country and equally meet the needs of all regions at all levels.

Keywords: rehabilitation medicine; medical sphere; communication component; bodies of local self-government; executive authorities

Анализ социальных аспектов коммуникации в нормативной базе восстановительной медицины

Недобой С. Ю., Национальный университет «Киево-Могилянская академия»

Статья посвящена исследованию коммуникационной составляющей в нормативной базе современной украинской восстановительной медицины. Целью статьи определен анализ коммуникационных аспектов в нормативно-правовых базах Министерства здравоохранения и Министерства социальной политики за период независимости Украины. Сейчас стоит отметить, что существует потребность исследования комплексного подхода к системе коммуникаций, информационной и социальной деятельности, которой владеет Министерство здравоохранения и Министерство социальной политики Украины. Система коммуникаций обуславливается рядом параметров, к которым следует отнести правовые, управленческие, организационные, информационные, финансовые, образовательные технологии, которые основаны и реализуются на трех базовых уровнях: местном, региональном и центральном. В статье рассмотрен ряд законов и нормативных документов, актов, которые прямо или косвенно касаются коммуникационной составляющей современной медицины. Констатируется, что программа информирования украинского населения об услугах восстановительной медицины должна осуществляться органами местного самоуправления и органами исполнительной власти на общем коммуникационном уровне. В работе раскрыта законодательная база независимой Украины для выявления пробелов в коммуникационной составляющей современной медицинской сферы.

Ключевые слова: восстановительная медицина; медицинская сфера; коммуникационная составляющая; органы местного самоуправления; органы исполнительной власти

Актуальність теми дослідження.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена необхідністю покращення соціальної комунікаційної складової закладів відновного лікування. Багато закладів нині в основному працюють з людиною у разі її гострої потреби у медичному обстеженні чи лікуванні. Також інколи трапляються випадки, коли спілкування у діаді «заклад відновного лікування – пацієнт» має місце задля вирішення проблем у соціальному стані чи психічному розладі людини. Тож першочергово тут виникає потреба у якісному діалозі між кваліфікованим співробітником та пацієнтом або його рідними та близькими. Варто зазначити, що домінуючим стає питання налагодження комунікаційного зв'язку, що сприятиме довірі пацієнта до лікаря та медичного закладу. Соціальний комунікаційний компонент та інформаційна робота закладів відновного лікування виходять на перший план та є важливими складовими такої суспільної взаємодії. Приділяючи увагу вищезазначеним питанням було визначено, що прогалини існують саме у описанні комплексного підходу до комунікаційної складової як одного з базових елементів функціонування закладу відновного лікування. Таким чином, дана стаття не включає юридичний, економічний і технічний аспекти комунікації, а фокусується саме на соціальному та інформаційному характері комунікаційної взаємодії, встановленої у нормативних документах. Отже, виникає необхідність вивчення питання професійних соціальних, комунікаційних та інформаційних аспектів як у сфері відповідальності МОЗ та Мінсоцполітики, так і у взаємодії працівників медичної сфери з пацієнтами, що визначаються нормативною базою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізуючи існуючі наукові джерела, варто наголосити на тому, що аналіз комунікаційної скла-

дової у нормативно-правових актах МОЗ та Мінсоцполітики практично відсутній. Але існує ряд джерел, що опосередковано репрезентують тему дослідження окресленої галузі. Зокрема, «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [5], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я» [2], Указ президента України «Про Клятву лікаря» [18], «Етичний кодекс медичної сестри України» [1], Розпорядження Кабінету Міністрів «Про затвердження плану заходів на 2013-2016 роки щодо реалізації Стратегії реформування системи надання соціальних послуг» [14], Розпорядження Кабміну «Про затвердження плану заходів із реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» [15], Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002-2011 роки [11]. Також теоретико-методологічною базою нашого дослідження стали праці таких науковців, як Коваленко О. С. «Застосування інформаційних технологій в охороні здоров'я» [9], Руденко С. «Роль системи інформатизації здоров'я у підвищенні якості медичних послуг» [16], Чабан О. «Огляд світової практики щодо впровадження медичних інформаційних систем та проблеми створення єдиного медикоінформаційного простору» [19].

Мета статті полягає в аналізі соціальних аспектів комунікації, що визначаються у нормативно-правових базах Міністерства охорони здоров'я та Міністерства соціальної політики за період Незалежності України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Нині в Україні є необхідність у дослідженні комунікаційних компонентів у нормативній базі відновної медицини. МОЗ та Мінсоцполітики – це установи, що працюють не тільки у сфері здоров'я, але й у соціальній сфері. Але для того,

аби громадяни нашої держави мали можливість використовувати допомогу, спільноту необхідно систематично забезпечувати інформацією про ці можливості. Особливої уваги заслуговує питання організаційних базисів і засад надання та оприлюднення інформації, яка стосується соціальної та медичної сфери, а також дотримання положень, зафіксованих у нормативно-правових актах і документах.

Під час дослідження комунікаційної політики закладів відновного лікування доцільно виокремити низку задач, які ставлять перед собою лікувальні заклади, враховуючи комунікаційні концепції кожного з них. До таких задач належать:

- відомості для людей стосовно питань надання та отримання медичних та соціальних послуг;
- формування та надання інформаційних ресурсів щодо наявності послуг спеціалістами, які, відповідно до своїх повноважень та посадових обов'язків, мають систематично надавати соціуму інформацію;
- за допомогою ведення систематичної комунікаційної політики та через ЗМІ скеровувати населення України щодо звернення до установ, які надають послуги реабілітаційного та відновного лікування;
- ведення інформаційно-роз'яснювальної роботи через ЗМІ закладами відновного лікування;
- побудова позитивного ставлення українців до соціальної та медичної політики держави, що відбувається за рахунок інформування про державні гарантії щодо підвищення рівня лікування та задоволення потреб населення за реалізації соціальних послуг у державних та приватних установах.

Такий ряд задач реалізується за допомогою процесу інформування про соціальні та реабілітаційні послуги. На нашу думку, це поняття варто трактувати наступним чином: це інформаційний ресурс, що може міститись на довільному носії та висвітлюватиме можливості й умови отримання громадянами України різних видів та типів соціальних послуг, що носять медичний і реабілітаційний характер.

На думку Тетяни Семигіної, «інформація про соціальні і реабілітаційні послуги – це будь-яка інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі щодо наявності, обсягів, порядку та умов отримання тих чи інших видів соціальних і реабілітаційних послуг» [17, с. 9]. Фахівці цієї галузі вважають, що інформування у соціальній сфері можливе за умови систематичного інформаційного оновлення, що допоможе зробити цю сферу ефективнішою. Оновлення може відбуватись незалежно від просторово-часових кордонів і, за рахунок цього, матиме потужніший вплив на українців, оскільки вони матимуть можливість віднаходити інформацію у будь-який зручний для них час.

Інформаційна складова, а відтак і її комунікаційний аспект, формуються за допомогою нормативно-правової бази сучасної України. Комунікативний аспект, що опосередковано стосується медичних та соціальних особливостей, але безпосередньо формує комунікацію, унормовується Законами українського законодавства починаючи з часів Незалежності. Особливої уваги заслуговують закони на основі Конституції України, а саме Закон України «Про інформацію» – від нього варто відштовхуватись під час дослідження аналізу комунікаційної складової медійного простору загалом. Також варто звернути увагу на Закони України «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про захист персональних даних», «Про інформаційні агентства», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування засобами масової інформації в Україні», «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» (постанова Кабінету Міністрів), «Про звернення громадян», а також Положення про Міністерство соціальної політики України та Типове положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації тощо.

Важливим елементом формування програм інформування сучасного медичного простору варто вважати ряд Законів України, а саме: «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [6], «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [7], «Про соціальні послуги» [3], «Про попередження насильства в сім'ї» [4] і постанову Кабміну «Деякі питання щодо забезпечення участі громадянськості у формуванні та реалізації державної політики» [13].

Важливими у формуванні комунікаційної політики медичної сфери є низка Указів Президента України, що у часи реформування внесли корективи у комунікаційну політику сфери відновного лікування. Зокрема, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я» обґрунтовував необхідність впровадження заходів із реформування української системи охорони здоров'я для формування системи державних та комунальних закладів медицини, які б мали достойний рівень задоволення потреб населення. Цей закон висвітлює необхідну оптимізацію діяльності у сфері охорони здоров'я і нині диктує правила щодо побудови комунікаційних параметрів між суспільством та владою.

Крім того, варто зауважити ряд нормативних документів, що з часів української незалежності, а саме починаючи із 2011 року, внесли особливий вклад у формування комунікаційного концепту. Ці нормативні документи акцентували увагу на необхідності більш потужної роботи та розширення інформаційного поля у сфері відновної медицини та соціальної сфери. Зокрема, такими документами

є розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 року «Про стратегію реформування системи надання соціальних послуг», розпорядження Кабміну «Про затвердження плану заходів на 2013-2016 роки щодо реалізації Стратегії реформування системи надання соціальних послуг», що набуло чинності від 13 березня 2013 р., розпорядження Кабміну «Про затвердження плану заходів із реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року», чинне від 27 травня 2013 р.

Програма інформування українського населення щодо послуг відновної медицини має здійснюватись органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади першочергово на загально-комунікаційному рівні. Тобто використовувати ЗМІ як платформу для інформування про новітні закони та запровадження, формування позитивного враження, ставлення до вітчизняної медицини сьогодні і віри у її спроможність допомогти. Також відповідними інформаторами можуть виступати суб'єкти, які мають змогу надавати соціальні послуги.

Сучасні програми інформування населення стосовно змін, що йдуть від МОЗ та Мінсоц-

політики, можна розглядати з позиції організаційної структури, яка має три рівні: місцевий, обласний і центральний.

Місцевий рівень є найменш самостійним, оскільки залежить безпосередньо від вищих структур і не може абсолютно самотужки впроваджувати певні новітні заходи чи підходи, а лише частково – у ключі чи контексті уже існуючих. Органи місцевого самоврядування можуть вносити певні правки і корективи, що є концептуальними для певного регіону і лише частково відрізняються від загальних комунікаційних програм.

Обласний структурний рівень є потужнішим від попереднього і має право диктувати регіонам загальні практики, зміни чи положення. Тобто під нього мусять бути підпорядковані місцеві програми комунікацій у відновній медицині та частково відображати її концептуальні положення.

Центральний рівень є домінуючим і саме він диктує необхідні параметри двом попереднім, обумовлюючи загальні правила інформаційної політики у сфері відновної медицини загалом. Тут варто звернути увагу на чотири провідні етапи їх запровадження (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Етапи впровадження інформаційної політики

№ п/п	Етапи	Діяльність
1	<i>підготовчий</i>	первинне надання інформації про спектр послуг та можливостей
2	<i>налагоджування внутрішніх комунікацій</i>	роботи у внутрішньому інформаційному колі
3	<i>налагоджування міжнародних комунікацій</i>	робота у зовнішньому інформаційному колі
4	<i>організована систематична інформаційна робота з населенням</i>	постійне неперервне інформування населення

Першим етапом є підготовчий: тут інстанції, що надають медичні та соціальні послуги, мусять подавати інформацію щодо них до заздалегідь обумовлених структурних підрозділів, які курують питання соціального захисту населення у кожному регіоні і підпорядковуються місцевим органам виконавчої влади.

Другим етапом є налагоджування внутрішніх комунікацій, що обумовлені розповсюдженням інформаційних ресурсів серед організацій. До таких організацій найчастіше звертається населення щодо вирішення низки проблем, які людина не може здолати самотужки і виникає потреба у зверненні за допомогою до інших органів.

Третій етап – налагодження міжнародних комунікацій, що у контексті динаміки розвитку суспільства у XXI столітті та розбудови іміджу відновної медицини та соціальних послуг не може

не відбуватись за допомогою медіа та державних зв'язків.

Четвертий етап – це організована систематична інформаційна робота з певними колами населення, коли розповсюджується інформація щодо можливих наданих послуг населенню чи окремим групам.

Тож, як можемо бачити, нині в Україні відбувається ряд реформ, що обумовлюють зміну комунікаційної складової сучасної відновної медицини, ґрунтуючись на систематичних підходах та комплексних базисах.

На думку сучасних науковців Знаменської М. та Слабкого Г., «метою реформи системи охорони здоров'я в Україні є формування такої системи охорони здоров'я, яка дозволить за рахунок забезпечення рівного й справедливого доступу усіх громадян до медичної сфери рівної якості істотно

збільшити внесок охорони здоров'я у поліпшення здоров'я населення країни і таким чином підвищити її конкурентоспроможність та благополуччя громадян» [8, с. 23]. Тобто з зазначеного випливає, що головним у медичній реформі є необхідність побудови інтегрованих маркетингових комунікацій, розвитку медичної та соціальної сфери, покращення шляхів і засобів реалізації комунікаційної політики закладів відновної медицини.

Крім того, варто досліджувати шляхи оновлення відновної медицини, структурної побудови, підтримання пріоритетного розвитку сучасних комунікаційних програм МОЗ та Мінсоцполітики, реформування надання екстреної медичної допомоги у регіонах та оновлення інформаційної складової на місцевому рівні.

Аналізуючи сучасні інформаційно-комунікаційні аспекти українських закладів відновного лікування, можна констатувати той факт, що сучасне населення основний потік інформації отримує саме через телебачення. Також гарним комунікаційним майданчиком для інформаційного обміну є традиційні друковані ЗМІ, коло спілкування особи, отримання інформації від органів влади, від населення шляхом «сарафанного радіо», інформування через інтернет ресурси. Варто зазначити, що довгий час український медіапростір не мав систематичного інформаційного складника, що комунікував би з усіма верствами населення одночасно та пояснював би їм переваги і недоліки з того чи іншого питання.

Тож нині необхідним є впровадження єдиної моделі комунікаційної програми у вище описаній сфері. Актуальним є також упровадження програм інтегрованих маркетингових комунікацій, що містили б не лише рекламну складову як комунікаційну одиницю і забезпечували акцентування уваги населення на певних сучасних елементах чи можливостях, але й мали низку складників, що формували б систему інформаційного управління від МОЗ та Мінсоцполітики по всій країні і однаково задовольняли потреби усіх регіонів на усіх рівнях. Тож побудова такого вектору діяльності має реалізовуватись у дотриманні таких складників:

- цілеспрямоване повноцінне інформування для всіх груп населення;
- побудова прогнозів (як короткострокових, так і довгострокових) щодо комунікаційного забезпечення українців та визначеність із каналами й інструментами комунікацій;
- прогнозування позитивних та негативних впливів на населення;
- планування роботи організацій відновного лікування;
- координування діяльності органів влади, що систематично комунікують із МОЗ та Мінсоцполітики;
- висвітлення можливих шляхів та варіантів вирішення проблем груп населення, які цього потребують;

- підготовка та оприлюднення інформаційних матеріалів;

- проведення соціальних експериментів та зондувань настроїв населення для повноцінного дослідження суспільних думок і ставлення громадськості до інформаційної політики закладів відновної медицини, а також МОЗ та Мінсоцполітики;

- організація прес-конференцій при запровадженні нового законодавства у сфері соціальної допомоги та медицини;

- моніторинг та поглиблене вивчення ефективності комунікаційної політики МОЗ і Мінсоцполітики, що у свою чергу диктує правила формування комунікацій у цій сфері на всіх рівнях.

Аналізуючи комунікаційну складову, яка присутня у нормативно-законодавчій базі України, варто структурувати етапи інформаційно-комунікаційної роботи. Така робота реалізується через розширення інформаційного поля стосовно соціальних та медичних послуг, які є обов'язковими для системних структурних елементів у підрозділах із питань соціального захисту населення. Це уможливить аналіз комунікаційної політики партнерських структур для міжвідомчого інформування.

Мінсоцполітики та МОЗ України реалізують комунікаційну складову таким чином:

- узагальнюють інформацію про стан сфери відновного лікування та соціальної політики України, що надається їм від різних структурних підрозділів. Ці підрозділи підпорядковуються органам обласної виконавчої влади та місцевого самоврядування, які підтримують та опікуються питанням медичної сфери;

- здійснюють розміщення інформаційних і рекламних ресурсів щодо спектру соціальних та медичних послуг на сайтах закладів відновного лікування, органів місцевого самоврядування та сайтах Мінсоцполітики і МОЗ;

- проводять інформування засобів масової інформації про доступність обласних інформаційних каталогів, які містять ресурси щодо медичних та соціальних послуг, а також оновлених посилань на офіційному порталі Міністерств.

Грунтуючись на проведеному дослідженні, комунікаційну політику закладів відновного лікування можемо трактувати як галузь системи охорони здоров'я України, що висвітлює та оцінює рівень обізнаності населення з новинами, подіями, явищами, законами у сфері відновного лікування. Комунікаційні зусилля закладів відновного лікування базуються на низці рис діади «заклади відновного лікування – спільнота», реалізація якої відбувається за рахунок взаємодії між працівниками медичної сфери та підрозділами МОЗ і Мінсоцполітики.

Ефективність створення реабілітаційних програм і втілення їх у реальну практику сфери відновного лікування може сформуватись за участі та

впливу професійних фахівців, які спроможні налагодити контакти зі своїми пацієнтами. Ключовою тут є комунікація як сфера обміну інформацією та досвідом, можливість переконання. Та все ж створення однієї програми ще не гарантує успіху – тут варто систематично комунікувати із соціумом (пацієнтом) та проводити роз'яснення переваг і можливих недоліків у разі їх виникнення у певній ситуації чи навіть гіпотетичної їх загрози.

Варто зауважити, що вище зазначені компоненти, які поступово узагальнюються в сучасному українському законодавстві, так чи інакше формують комунікаційно-інформаційну політику України. Також протягом останніх років зростає інтенсивність внесення не лише реформ у сферу відновного лікування, але й запровадження низки документів, що у майбутньому формуватимуть вплив на суспільство крізь призму висвітлення питань медичної та соціальної сфери. Але нині ми стикаємось із необхідністю створення та впровадження у практику діючої однотипної моделі інформування українців про реабілітаційні та соціальні послуги, що мають місце у суспільстві і працюють на його благо.

Також українська комунікаційна стратегія не може розвиватись у XXI столітті без урахування нормативних документів, запроваджуваних Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі ВООЗ). Домінуючими для України ми вважаємо «Основи європейської політики та стратегія для XXI століття», що обґрунтовують важливість систематичного підвищення рівня розвитку і функціонування системи інформаційного забезпечення інстанцій охорони здоров'я [20].

Окремої уваги заслуговує положення, яким від 2011 року було започатковано новітні галузеві аспекти розвитку сфери відновного лікування, що були схвалені МОЗ і почали реструктуризацію за спеціальністю «соціальна медицина та організація охорони здоров'я», а саме «Про затвердження положень про заклади охорони здоров'я, які входять до складу госпітальних округів та їх структурних підрозділів» [12].

Провівши дослідження, ми можемо констатувати, що сучасна інформаційна стратегія сфери медицини та соціального захисту населення має базуватись на системі заходів, які є абсолютно необхідними для сучасної України, а саме:

- посилення ролі в інтернеті спеціалізованого веб-порталу, що міститиме виключно об'єктивну інформацію щодо охорони здоров'я;
- підготовку та реалізацію специфічного медіа продукту (наприклад, циклу телепередач), що буде присвячений висвітленню особливостей системи охорони здоров'я та її реформуванню;
- випуск періодичних видань або циклу публікацій у друкованих ЗМІ, які будуть присвячені зазначеній тематиці, шляхам вирішення проблем та наявним поточним змінам в українському законодавстві;

- удосконалення системи зворотного зв'язку з метою забезпечення українців максимально швидким реагуванням;

- систематичне інформування населення в мережі про ступінь медичних «перетворень».

Також, на думку Є. Кривенко та О. Ситенко, налагоджування комунікаційної політики може бути проведено таким чином: «За результатами аналізу отриманих даних фахівцями повинно проводитися коригування обсягу і змісту діяльності; організація наочної інформації на окремих стендах у закладах охорони здоров'я, а також в аптеках на видному і зручному для читання місці, що значно зменшить ступінь схильованості і підозрливості громадян, створить умови для ознайомлення з правилами законного отримання інформації та захисту своїх прав» [8, с. 28].

З практичної точки зору, варто констатувати той факт, що впровадження дієвих програм має відбуватись поступово та поетапно. Тільки тоді в Україні матиме місце створення і впровадження програм щодо покращення соціальних послуг та сфери відновного лікування як цілісного комплексу заходів для надання необхідної допомоги як одній людині, так і цілій соціальній групі / спільноті.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Провівши аналіз наявних сучасних соціальних аспектів комунікації, що містяться у нормативно-правовій базі сучасної відновної медицини, ми маємо зазначити, що проблема залишається мало дослідженою у галузевій науковій літературі. Необхідним є дослідження професійної сфери комунікації працівників медичних закладів та лікарів, що має певне відображення у сучасних нормативно-правових документах та законах. Під час опрацювання наукової літератури і законодавчої бази було визначено, що сучасне українське наукове поле не має систематичного чи комплексного підходу до трактування, вивчення і моделювання соціальної комунікаційної та інформаційної складової українських закладів відновного лікування. Отже, мета, яка ставилась на початку дослідження, реалізована.

Актуальним є подальше вивчення ієрархії рівня інформаційного забезпечення системи охорони здоров'я України, що є провідним чинником сучасної інформаційної стратегії у сфері соціальної комунікаційної діяльності МОЗ та Мінсоцполітики і має бути націлене на безпосередній, систематичний зворотній зв'язок.

Варто також зазначити, що здебільшого імідж медичної сфери залишається негативним, і тільки останніми роками репутація почала покращуватись. Це, зокрема, обумовлено тим, що громадськість має можливість систематично ознайомлюватись із законами й змінами через телебачення та інтернет ресурси як комунікаційні канали. На нашу думку, провідні принципи реалізації соціальної комунікаційної політики МОЗ і Мінсоцполітики нині мають реалізовуватись шляхом

побудови позитивної репутації медичної сфери та формування довіри у суспільства, підтримки інформаційної і реформної прозорості, а також адаптування ключових інформаційних повідомлень для розуміння громадськістю.

Перспективи наступних досліджень ми вбачаємо у подальшому детальному вивченні принципів розбудови і впровадження елементів та етапів комунікаційних компонентів у галузі охорони здоров'я України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Етичний кодекс медичної сестри України – Режим доступу: http://medmedsestrunstvo.blogspot.com/2016/03/blog-post_16.html
2. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я» закон України – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2002-19>
3. «Про соціальні послуги» закон України – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
4. «Про попередження насильства в сім'ї» закон України – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>
5. «Основи законодавства України про охорону здоров'я» закон України – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
6. «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» закон України – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
7. «Про реабілітацію інвалідів в Україні» закон України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>
8. Знаменська М. Концептуальні підходи до запровадження системи комунікацій із проведення реформи охорони здоров'я України/ М. Знаменська, Г. Слабкий // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету – 2013. – № 5. – С. 23-26.
9. Коваленко О. С. Застосування інформаційних технологій в охороні здоров'я / О. С. Коваленко // Управління підприємницькою діяльністю в галузі охорони здоров'я : [колективна монографія] ; за ред. О. В. Баєвої, І. М. Солоненко. – Київ : МАУП, 2007. – С. 135–157.
10. Кривенко Є. М. Підвищення рівня інформаційного забезпечення охорони здоров'я як складової побудови інформаційної стратегії комунікаційної діяльності галузі / Кривенко Є. М., Ситенко О. Р. // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2015. – № 3 (65) – С. 27-30.
11. Міжгалузєва комплексна програма «Здоров'я нації» – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/14-2002-п>
12. «Про затвердження положень про заклади охорони здоров'я, які входять до складу госпітальних округів та їх структурних підрозділів» наказ Міністерства охорони здоров'я України – Режим доступу: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20111031_732.html
13. «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» постанова Кабінету Міністрів – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-п>
14. «Про затвердження плану заходів на 2013-2016 роки щодо реалізації Стратегії реформування системи надання соціальних послуг» розпорядження Кабінету Міністрів – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/208-2013-р>
15. «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» розпорядження Кабінету Міністрів – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/419-2013-%D1%80>
16. Руденко С. В. Роль системи информатизации здравоохранения в повышении качества медицинских услуг / С. В. Руденко, Н. В. Романенко // Науковий вісн. міжнар. гуманітарного унту. – 2010. – № 1. – С. 95–99.
17. Семигіна Т. Інформування населення про соціальні та реабілітаційні послуги: методичний посібник / Т. Семигіна, Г. Коришова, О. Іванова // Проект ПРООН «Підтримка реформи соціального сектору в Україні». – Київ : К.І.С., 2013. – 104 с.
18. «Про Клятву лікаря» указ президента України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/349/92>

19. Чабан О. Огляд світової практики щодо впровадження медичних інформаційних систем та проблеми створення єдиного медикоінформаційного простору / О. Чабан, О. Бойко // Комп'ютерні науки та інформаційні технології: існ. нац. унту. – 2013. – № 771. – С. 365–370.
20. Шафранський В. В. Основи Європейської політики і стратегія для XXI століття: стратегічне керівництво в інтересах здоров'я / В. В. Шафранський, Г. О. Слабкий, Л. О. Качала // Економіка і право охорони здоров'я – 2016. – № 2. – С. 72-75.

REFERENCES

1. *Etychnyi kodeks medychnoi sestry Ukrainy [Ethical code of the nurse of Ukraine]*. Retrieved from: http://medmedsestrunstvo.blogspot.com/2016/03/blog-post_16.html
2. *Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia zakonodavstva z pytan diialnosti zakladiv okhorony zdorovia [The Law of Ukraine On Amending Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving Legislation on Activities of Health Care Institutions]*. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2002-19>.
3. *Zakon Ukrainy Pro sotsialni posluhy [Law of Ukraine On Social Services]*. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
4. *Zakon Ukrainy Pro poperedzhennia nasylstva v simi [The Law of Ukraine On the Prevention of Violence in the Family]*. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>.
5. *Zakon Ukrainy Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia [The Law of Ukraine The Fundamentals of Ukrainian Health Law]*. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
6. *Zakon Ukrainy Pro sotsialnu robotu z simiamy, ditmy ta moloddiu [Law of Ukraine On Social Work with Families, Children and Youth]*. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>.
7. *Zakon Ukrainy Pro rehabilitatsiiu invalidiv v Ukraini [The Law of Ukraine On the Rehabilitation of the Disabled in Ukraine]*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
8. Znamenska, M., & Slabkyi, H. (2013). Kontseptualni pidkhody do zaprovadzhennia systemy komunikatsii iz provedennia reformy okhorony zdorovia Ukrainy [Conceptual approaches to the implementation of the healthcare reform communication system]. *Scientific Herald of the International Humanitarian University*, 5, 23-26.
9. Kovalenko, O. S. (2007). *Zastosuvannia informatsiinykh tekhnolohii v okhoroni zdorovia [Application of Information Technologies in Public Health]* (pp. 135-157). Kyiv: MAUP.
10. Kryvenko, Ye. M. & Sytenko, O. R. (2015). Pidvyshchennia rivnia informatsiinoho zabezpechennia okhorony zdorovia yak skladovoi pobudovy informatsiinoi stratehii komunikatsiinoi diialnosti haluzi [Improvement of the level of information provision of health care as an integral part of building an informational strategy of communication activity of the branch]. *Journal of Social Hygiene and Health Organization Ukraine*, 3, 27-30.
11. *Mizhhaluzeva kompleksna prohrama «Zdorovia natsii» [Interindustrial complex program «Nation's Health]*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/14-2002-p/>
12. *Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy «Pro zatverdzhennia polozhen pro zaklady okhorony zdorovia, yaki vkhodiat do skladu hospitalnykh okruhiv ta yikh strukturnykh pidrozdiliv» [Order of the Ministry of Health of Ukraine «On Approval of Provisions on Health Care Institutions in the Hospitals and Their Departments»]*. Retrieved from: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20111031_732.html.
13. *Postanova Kabinetu Ministriv «Deiaki pytannia shchodo zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky» [Cabinet of Ministers Resolution «Some Issues Concerning Public Participation in the Formation and Implementation of Government Policy»]*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-p>.
14. *Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv «Pro zatverdzhennia planu zakhodiv na 2013-2016 roky shchodo realizatsii Stratehii reformuvannia systemy nadannia sotsialnykh posluh» [Order of the Cabinet of Ministers «On Approval of the Plan of Measures for 2013-2016 on Implementation of the Strategy for the Reform of the Social Services System»]*. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/208-2013-r>.
15. *Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv «Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsii Natsionalnoi stratehii profilaktyky sotsialnoho syrystva na period do 2020 roku» [Order of the Cabinet of Ministers «On Approval of the Plan of Measures for the Implementation of the National Strategy for the Prevention of Social Orphanhood for the Period until 2020»]*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/419-2013-%D1%80>.
16. Rudenko, S.V. (2010). Rol systemy informatyzatsii zdravookhraneniia v povyshenii kachestva meditsynskikh uslug [The Role of Health Informatization System in Improving the Quality of Medical Services]. *Scientific Herald of the International Humanitarian University*, 1, 95-99.

17. Semyhina, T., Koryshova, H, & Ivanova, O. (2013). Informuvannia naseleennia pro sotsialni ta rehabilitatsiini posluhy: metodychnyi posibnyk [Informing the population about social and rehabilitation services: methodical manual]. *UNDP project Supporting the reform of the social sector in Ukraine*. Kyiv: K.I.S.
18. *Ukaz prezidenta Ukrainy «Pro Kliatvu likaria» [Decree of the President of Ukraine «On the oath of the doctor»]*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/349/92>.
19. Chaban, O. (2013). Ohliad svitovoi praktyky shchodo vprovadzhennia medychnykh informatsiinykh system ta problemy stvorennia yedynoho medykoinformatsiinoho prostoru [Review of World Practice for the Implementation of Medical Information Systems and the Problems of Creation of a Common Medical Information Space]. *Computer Science and Information Technologies*, 771, 365-370.
20. Shafranskyi, V. V. (2016). Osnovy Yevropeiskoi polityky i stratehiia dlia XXI stolittia: stratehichne kerivnytstvo v interesakh zdorovia [Fundamentals of European Policy and Strategy for the 21st Century: Strategic Leadership for the sake of health]. *Economics and Health Law*, 2, 72-75.

Недобой Сергій Юрійович

Аспірант

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди, 2

Nedoboi Sergii

PhD student

National university of «Kyiv-Mohyla academy»

2, H. Skovorody str., Kyiv, 04070

Email: sergi.nedoboi@gmail.com

Цитування: Недобой С. Ю. Аналіз соціальних аспектів комунікації у нормативній базі відновної медицини / С. Ю. Недобой // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 66-74.

Citation: Nedoboi S. Y. (2018). Analiz sotsialnykh aspektiv komunikatsii u normatyvni bazi vidnovnoi medytsyny [Analysis of social aspects of communication in the regulatory framework of rehabilitation medicine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 66-74.

Стаття надійшла / Article arrived: 13.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 19.02.2018

Чинники підвищення ефективності системи управління сферою фізичної культури та спорту на регіональному рівні: соціологічний аналіз

Власова Н. Ф., Класичний приватний університет

Розглянуто систему фізичної культури і спорту в соціологічному дискурсі як сферу суспільного життя, в якій відтворюється активність соціальних суб'єктів та їх соціальна взаємодія і комунікація на глобальному, національному, регіональному та локальному рівнях, що відображає ціннісно-нормативну систему суспільства, а як соціальна система вона припускає управління, а точніше – соціальне управління, в якому держава відіграє провідну роль. Визначено, що соціальне (і як його різновид державне) управління сферою фізичної культури та спорту має певну специфіку, яка полягає в наявності системи організацій, установ і закладів фізичної культури та спорту, принципів і механізмів управління такими закладами, рівнів управління системою фізичної культури та спорту – тактичного, оперативного і стратегічного. Для управління системою фізичної культури та спорту держава створює мережу центральних, регіональних і місцевих органів управління. В залежності від того, де зосереджені функції щодо управління системою фізичної культури та спорту, прийнято виділяти дві основні моделі: централізовану і децентралізовану. На основі результатів соціологічного дослідження визначено фактори підвищення ефективності системи управління у сфері фізичної культури та спорту: чинники, які пов'язані із патерналізмом і провідною роллю держави, та чинники, які пов'язані із потребою реформування системи управління в сфері фізичної культури і спорту.

Ключові слова: фізична культура; спорт; соціальна система; соціальне управління; державне управління; система управління сферою фізичної культури та спорту

Factors for increasing the effectiveness of the management system of the sphere of physical culture and sports at the regional level: a sociological analysis

Vlasova N. F., Classical private university

The article examines the system of physical culture and sport in sociological discourse as a sphere of social life, in which the activity of social actors and their social interaction and communication at the global, national, regional and local levels are reflected, reflecting the value-normative system of society, and as it involves a social system, management, or rather, social management, in which the state plays a leading role. It has been determined that the social (and, as a variant of state) management of the sphere of physical culture and sport has a certain specificity, which is the presence of a system of organizations, institutions and institutions of physical culture and sports, the principles and mechanisms of management of such institutions, levels of management of the system of physical culture and sports – tactical, operational and strategic. The state establishes a network of central, regional and local authorities for the management of the system of physical culture and sports. Depending on where the focus is on the management of the physical culture and sport system, it is decided to allocate two main models: centralized and decentralized. On the basis of the results of sociological research the factors of increasing the effectiveness of the management system in the field of physical culture and sport are determined:

1. Financial and material support (51% of all statements of experts and 27,1% of consumer statements). Typical statements are 'financial security, material security, salary increases, the construction of stadiums and sports grounds'.

2. Inter-sectoral interaction of the governing bodies of the sphere of physical culture and sports, business, public organizations and the population (25.5% of all expert statements and 29.7% of consumer statements). Typical statements are: 'Coordination of community sports facilities and NGOs, delegation of authority to public organizations, wide contact with clubs, interaction with NGOs, cooperation with business'.

3. Human resources (15.7% of all expert opinions and 18.9% of consumer statements). Typical expressions: 'Increasing the number of skilled workers, updating staff, professionalism of workers, motivating athletes'.

4. Information and technological support (7,8% of all statements of experts and 24,3% of consumer statements). Typical expressions: «exchange of experience, introduction of advanced technologies, exchange of ideas, social advertising, coverage in the media».

Therefore, if for experts the financial and material support of the management of the sphere of physical culture and sport in the Zaporizhzhia region is the main factor in improving the efficiency of the sphere of physical culture and sports, then consumers point out the importance of cross-sectoral interaction, staffing and information provision.

Keywords: physical culture; sport; social system; social management; public administration; control system of the sphere of physical culture and sport

Факторы повышения эффективности системы управления сферой физической культуры и спорта на региональном уровне: социологический анализ

Власова Н. Ф., Классический приватный университет

Рассмотрена система физической культуры и спорта в социологическом дискурсе как сфера общественной жизни, в которой воспроизводится активность социальных субъектов, их социальное взаимодействие и коммуникация на глобальном, национальном, региональном и локальном уровнях, что отражает ценностно-нормативную систему общества, а как социальная система она предполагает управление, а точнее – социальное управление, в котором государство играет ведущую роль. Определено, что социальное (и как его разновидность государственное) управление сферой физической культуры и спорта имеет определенную специфику, которая заключается в наличии системы организаций, учреждений и заведений физической культуры и спорта, принципов и механизмов управления такими заведениями, уровней управления системой физической культуры и спорта – тактического, оперативного и стратегического. Для управления системой физической культуры и спорта государство создает сеть центральных, региональных и местных органов управления. В зависимости от того, где сосредоточены функции по управлению системой физической культуры и спорта, принято выделять две основные модели: централизованную и децентрализованную. На основе результатов социологического исследования определены факторы повышения эффективности системы управления в сфере физической культуры и спорта: факторы, связанные с патернализмом и ведущей ролью государства и факторы, связанные с необходимостью реформирования системы управления в сфере физической культуры и спорта.

Ключевые слова: физическая культура; спорт; социальная система; социальное управление; государственное управление; система управления сферой физической культуры и спорта

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Ефективний розвиток сфери фізичної культури та спорту може бути повною мірою реалізований лише за умови впровадження новітніх технологій, інноваційних підходів до розроблення, прийняття і впровадження управлінських рішень, удосконалення теоретико-методологічних функціонально-організаційних засад соціального управління фізичною культурою та спортом, їх наукового обґрунтування і впровадження у повсякденну діяльність. Формування дієвої системи управління у сфері фізичної культури і спорту на регіональному рівні надасть змогу отримати позитивні результати у таких підсистемах галузі, як: фізичне виховання в системі освіти, фізична рекреація та реабілітація населення за місцем проживання та в місцях масового відпочинку громадян, дитячо-юнацький спорт та спорт вищих досягнень тощо. Крім того, позитивних результатів слід очікувати найперше внаслідок поглиблення процесів демократизації та децентралізації, оскільки органи місцевої влади мають більші можливості для повного врахування запитів та потреб населення у сфері фізичної культури і спорту. Тому актуальною науковою проблемою є визначення факторів підвищення ефективності регіонального управління сферою фізичної культури та спорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питаннями визначення сутності фізичної культури займалися такі дослідники, як І. Биховська, С. Євсєєв, Л. Лубишева, К. Черміт, які розглядають її в якості діяльності зы створення сукупності специфічних результатів фізичного і духовного перетворення людини. Л. Матвєєв і В. Видрін розуміють фізичну культуру як вид культури і особливий результат діяльності особистості, метод

фізичного самовдосконалення з метою реалізації певних функцій в суспільстві. Структурність як властивість сфери фізичної культури та спорту як соціальної системи підкреслюється і аналізується багатьма дослідниками, серед яких можна виділити Л. Зеленова, Ю. Лебедева, Ю. Манько, В. Столярова, Б. Євстаф'єва, В. Видріна, Ю. Ніколаєва, Л. Матвєєва, Л. Лубишеву, І. Мергаутову, Ф. Юахімсталера, А. Гужаловського, В. Сутулу та ін.

Питання досягнення збалансованої й оптимальної організаційної структури системи управління фізичною культурою та спортом, механізми та теоретико-методологічні основи управління даною сферою розглядали такі науковці, як Д. Гадаичук, І. Гасюк, В. Гузарь, Ю. Довгенько, М. Дутчак, В. Жуков, В. Куделко, О. Кузьменко, Ю. Мічуда, С. Нікітенко М. Олійник, В. Платонов, І. Шевчук, Ю. Шкрєбтій та ін. Однак, у спеціальній літературі недостатньо уваги приділено дослідженню проблем соціального управління системою фізичної культури та спорту на регіональному рівні з позицій соціолого-управлінського підходу. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба в розробленні наукового обґрунтування концепції реформування системи управління сферою фізичної культури та спорту в контексті її децентралізації та регіоналізації.

Формулювання цілей статті.

Мета дослідження – визначити чинники підвищення ефективності системи управління сферою фізичної культури та спорту на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Уперше термін «фізична культура» з'явився у кінці XIX століття в роботах англійських філософів А. Пріса, Дж. Мейбла, С. Емертсона. В загальному вигляді це поняття використовується з

початку ХХ століття і визначається як «процес занять «тілесними вправами» (К. Л. Мінженс) [11]. З того часу розширюються і уточнюються її поняття, сутнісні, структурні, функціональні характеристики. Так, на думку Ж. Холодова і В. Кузнецова, які вивчали становлення поняття в історичному аспекті, фізична культура – це «якісне, системне і динамічне утворення особистості, що визначає її освіченість, фізичну підготовленість та досконалість, відображену у видах і формах активної фізкультурно-спортивної діяльності, здоровому стилі життя» [10, с. 34].

Термін «фізична культура» переважно більшістю авторів інтерпретується через родові поняття «культура». В цьому зв'язку фізична культура має діяльнісний і технологічний характер. Тому якнайповніше культуру, а зокрема фізичну культуру, представляють у вигляді суспільно виробленого способу людської діяльності, спрямованого на перетворення природи, людини, соціуму і закріпленого у відповідних матеріально-речових, логіко-понятійних, знаково-символічних, ціннісно-орієнтаційних засобах [4, с. 18-26]. Отже, термін «фізична культура» розуміється як складова (елемент) культури взагалі.

Соціологічна концепція сфери фізичної культури і спорту, виходячи з рівнів соціологічного знання, має рівневу структуру:

– на мікрорівні – це сукупність функціональних зв'язків між окремими особами, об'єднаними усвідомленням необхідності свого фізичного і духовного перетворення за допомогою фізичних вправ на основі розуміння та оцінки їх властивостей у справі задоволення біологічних і соціальних потреб. Мікроструктура фізичної культури та спорту утворює і включає ряд базових, засадничих її елементів. До них належать: особистість, соціальні групи, їх соціальні ролі і статуси, що утворюють стійке ціннісно-позитивне ставлення до фізичних вправ і різних форм їх самоорганізації;

– на мезорівні – як сукупність соціальних спільнот та організацій, що спеціально організуються для цілеспрямованого об'єднання осіб і соціальних груп її мікроструктури з метою забезпечення усіх видів потреб особистості та суспільства у фізичному й духовному вдосконаленні за допомогою фізичних вправ. Ці соціальні спільноти можна представити у формі середніх соціальних груп і пов'язаних із ними спеціальних організацій та установ. Середні соціальні групи і форми їх організації слід розглядати як соціальні інститути фізичної культури та спорту;

– на макрорівні – як сукупність підсистем: загальнорозвиваючої (базової), оздоровчої, виробничої, військово-прикладної, змагальної (спортивної), матеріально-фінансової, наукової (науково-методичної), медичної, рекреативно-видовищної.

Отже, сфера фізичної культури і спорту в соціологічному дискурсі – це сфера суспільного

життя, у якій відтворюється активність соціальних суб'єктів (особистість, команда, соціальна група, організація) та їх соціальна взаємодія і комунікація на глобальному, національному, регіональному та локальному рівнях, що відображає ціннісно-нормативну систему суспільства і виконує соціалізаційну, адаптаційну, комунікаційну, інтегруючу соціальні функції. Вона містить в собі конкретні індивідуальні особливості, форми, стиль поведінки і діяльності окремої особистості, соціальної спільноти або суспільства, тобто різноманітні форми соціального життя з одного боку, і результати діяльності з іншого. Виходячи з цього, можемо зазначити, що сфера фізичної культури та спорту виступає як соціальна система.

Відправним аспектом аналізу фізичної культури і спорту як соціальної системи є розгляд їх структури. Структурність як властивість фізичної культури підкреслюється і аналізується багатьма дослідниками. Проте серед них немає єдності в думці про те, що ж вона включає. Одні автори виділяють в ній систему потреб, здібностей, діяльності, стосунків і інститутів, що базується на розвитку фізичних якостей (Л. Зеленев, Ю. Лебедев, Ю. Манько, В. Столяров [5]). Інші Фізичну культуру як соціальну систему розглядають на наступних рівнях:

1) як взаємодію індивідів на основі різноманітних мотивів свого фізичного і духовного вдосконалення;

2) як групову взаємодію на основі схожих потреб та інтересів фізичного і духовного розвитку, досягнення необхідного особового й групового результату такого розвитку і вдосконалення;

3) як ієрархію соціальних позицій (статусів) та соціальних функцій (ролей), які займають і виконують особистості в утвореній ними сукупності організацій і установ, створених для забезпечення комплексу потреб свого фізичного і духовного відтворення, включають у цю сферу такі складові, як фізичне виховання, спорт, фізична рекреація, рухову реабілітація (Б. Євстаф'єв, В. Видрін [2], Ю. Ніколаєв [8]);

4) як сукупність норм і цінностей, що визначають загальну структурність, функціональність і зміст зв'язків індивідів та соціальних груп у цій системі.

Третя група дослідників виділяє в ній два напрями: професійний і непрофесійний, де до першого напряму зараховують професійно-прикладну фізичну культуру та спорт, до другого – базову, гігієнічну, рекреативну, оздоровчо-реабілітаційну, оздоровчу і лікувальну фізичну культуру. На їхню думку, фізична культура не включає спорт і він є самостійним явищем у житті суспільства. Звідси ж, на думку цих авторів, витікає правомірність поєднання термінів «фізична культура і спорт» (Л. Лубишева [7]). Четверта група авторів вважає, що центральним, системоутворюючим чинником, що об'єднує усі компоненти фізичної культури, є фіз-

культурна діяльність. Проте підкреслюється, що необхідно розрізняти організаційні форми:

1) компоненти фізичної культури: фізичне виховання (освіта), спорт, фізична рекреація, рухова реабілітація;

2) специфічні для них види діяльності: фізкультурно-освітню, фізкультурно-спортивну, фізкультурно-рекреаційну, фізкультурно-реабілітаційну і їх результативну сторону, що опредмечуються у відповідних компонентах фізичної культури (В. Видрін, Ю. Курамшин, Ю. Ніколаєв [2; 8]). Але, не зважаючи на різноманітність поглядів на структуру сфери фізичної культури та спорту, вона як соціальна система припускає управління, а точніше – соціальне управління, оскільки «кожна з соціальних систем від найбільш великомасштабної, якою є суспільство в цілому, і аж до окремої особистості, в процесі свого функціонування і розвитку потребують здійснення управління» [9, с. 37]. Завдання, що пов'язані з ефективним функціонуванням сфери фізичної культури та спорту, дуже актуальні для сучасного етапу розвитку українського суспільства і передбачають визначення особливостей системи управління фізичною культурою та спортом на державному рівні.

Грамотне і ефективне управління визначає ідеологію тієї соціальної системи, в рамках якої здійснюється управлінський процес. При цьому управління сферою фізичної культури та спорту носить суб'єкт-суб'єктний, соціально обумовлений характер, що дозволяє цілеспрямовано використовувати соціолого-управлінський підхід в організації надання послуг із фізичної культури та спорту і враховувати потреби населення, можливості тих організацій, які надають такі послуги.

Слід визначити аспект соціального управління закладами фізичної культури та спорту, який пов'язаний із виділенням тактичного, оперативного і стратегічного управління. Даний підхід досить ретельно розглянутий в праці В. Беха, М. Лукашевича, М. Туленкова [1, с. 368-369]. Автори виходять з тези про рівні соціально-державного управління в системі закладів соціальної сфери, які мають короткострокові, середньострокові і довгострокові цілі, акцентують увагу на певному колі управління.

Так, тактичне управління в системі фізичної культури та спорту пов'язане із реалізацією основних напрямів – компоненти фізичної культури (фізичне виховання (освіта), спорт, фізична рекреація, рухова реабілітація) і специфічні для них види діяльності (фізкультурно-освітня, фізкультурно-спортивна, фізкультурно-рекреаційна, фізкультурно-реабілітаційна тощо). Тобто основним суб'єктом управління є конкретна особа: тренер, вчитель, реабілітолог та інші, причому основною метою його діяльності виступає стабілізація життя особи, відновлення здоров'я, фізичне вдосконалення і розвиток, організація активного дозвілля тощо. Рівень оперативного управління в системі

фізичної культури та спорту пов'язаний із організацією ефективного функціонування закладів сфери фізичної культури та спорту. На цьому рівні управління реалізується структурно-функціональний і технологічний підхід в управлінні закладами сфери фізичної культури та спорту. Стратегічне управління, на думку В. Беха, – це управління мережею соціальних закладів, що спирається на людський потенціал як основу організації, орієнтує виробничу діяльність на попит клієнтури / споживачів, оперативно реагує і здійснює своєчасно зміни в організації роботи, що відповідає виклику з боку соціального середовища та дозволяє досягати максимального ефекту у використанні людських, матеріальних, інформаційних, фінансових та інших можливостей мережі надання фізкультурно-спортивних послуг, що в сукупності дає змогу значно посилити процес саморозгортання громадянського суспільства в руслі загальноєволюційного процесу європейської та світової спільнот [1, с. 365].

Як зазначає І. Гасюк, розвиток сфери фізичної культури та спорту як об'єкта управління відбувається завдяки удосконаленню матеріально-технічного, інформаційного, кадрового, наукового, нормативно-правового, фінансового, медичного забезпечення, що в свою чергу знаходить вираження у таких показниках: рівень здоров'я і фізичного розвитку різних верств населення; ступені використання фізичної культури в різних сферах діяльності; рівень розвитку системи фізичного виховання, самостійного масового спорту; рівень забезпеченості кваліфікованими кадрами, спортивними спорудами та майном [3, с. 196]. Далі автор зазначає: «Під поняттям «система державного управління розвитком сфери фізичної культури та спорту» можна розуміти цілеспрямований, організуючий, координуючий, контролюючий вплив із боку системи органів державного управління на сферу з метою підвищення ефективності її функціонування, задоволення потреб держави, різних соціальних верств населення, окремих громадян у сфері фізичної культури та спорту...» [3, с. 196-197]. Крім того, автор вказує на те, що до процесу управління сферою фізичної культури та спорту долучаються не тільки органи державного управління, але й громадські організації, спілки, об'єднання, приватно-комерційні установи і окремі громадяни.

Виходячи з цього, соціальне (і як його різновид державне) управління сферою фізичної культури та спорту має певну специфіку, яка полягає в наявності системи організацій, установ і закладів фізичної культури та спорту, принципів і механізмів управління такими закладами, рівнів державного управління системою фізичної культури та спорту.

Систему державних органів у сфері фізичної культури і спорту залежно від обсягу компетенції поділяють на три види:

- 1) органи загальної компетенції;
- 2) органи міжгалузевої (функціональної) компетенції;

3) органи галузевої (спеціальної) компетенції.

Державне управління фізичною культурою і спортом здійснюється:

1) на центральному рівні – органи управління з питань фізичної культури і спорту;

2) на регіональному рівні – органи управління фізичною культурою і спортом;

3) на місцевому рівні – місцеві органи управління, Комітети з фізичної культури і спорту районних адміністрацій і міських рад;

4) на рівні селищних утворень – громадські комісії або відділи з фізичної культури і спорту [6].

Аналіз системи фізичної культури та спорту включає визначення її організаційної структури. Очевидно, що структуру системи фізичної культури та спорту можна аналізувати, залучаючи різні критерії. У вітчизняних і закордонних публікаціях міцно затвердився так званий «секторний підхід», який виходить із того, що всі організації і заклади, які входять до системи фізичної культури та спорту, умовно можна зарахувати до одного з трьох секторів: державного, комерційного і неприбуткового (громадського). При цьому кожний із секторів виконує як загальні, так і специфічні функції в управлінні сферою фізичної культури та спорту.

Але провідна роль в управлінні системою фізичної культури та спорту в Україні належить дер-

жаві. Для управління системою фізичної культури та спорту держава створює мережу центральних, регіональних і місцевих органів управління. В залежності від того, де зосереджені функції щодо управління системою фізичної культури та спорту, прийнято виділяти дві основні моделі: централізовану і децентралізовану. Якщо перша модель пов'язана з зосередженням функції управління системою фізичної культури та спорту у центральних органах влади, то в другій управлінські функції щодо системи фізичної культури та спорту здійснюють в основному місцеві органи, в тому числі органи місцевого самоврядування.

Для визначення чинників підвищення ефективності системи управління сферою фізичної культури та спорту на регіональному рівні було проведено соціологічне дослідження. Емпіричну базу соціологічного дослідження становлять результати експертного опитування серед працівників сфери фізичної культури і спорту Запорізької області (200 респондентів) і масового соціологічного опитування споживачів фізкультурно-спортивних послуг (600 респондентів), проведеного в 2017 році.

На рис. 1 представлено причини низької ефективності діяльності органів управління сферою фізичної культури і спорту.

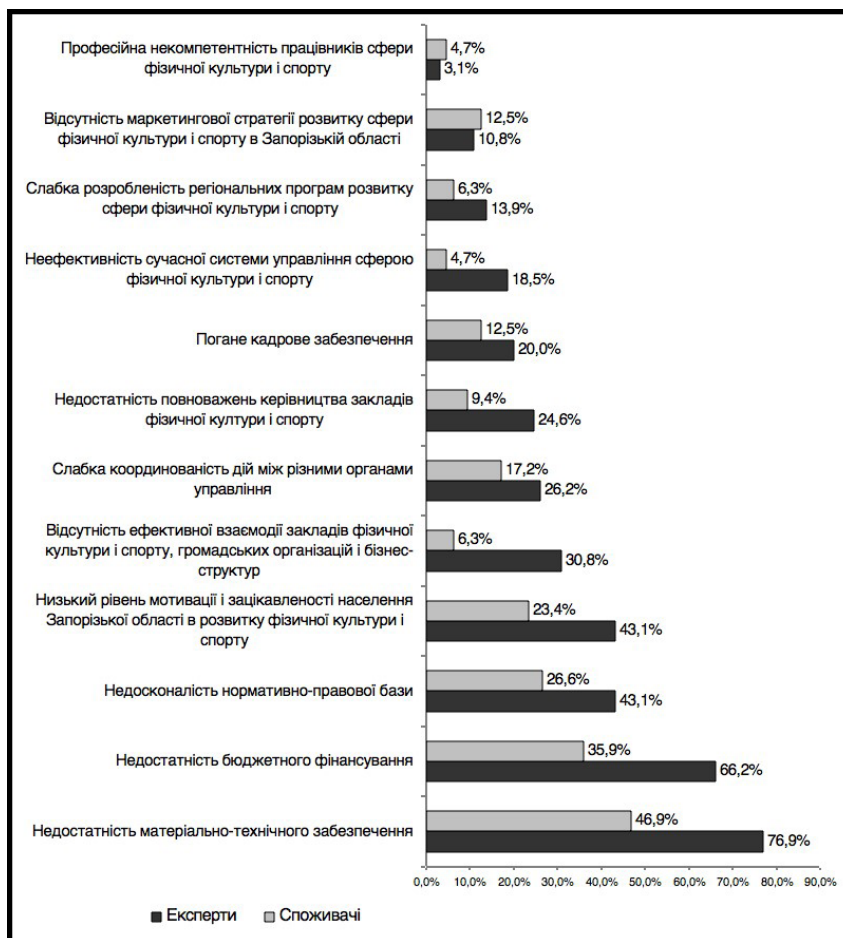

Рис. 1 – Причини низької ефективності діяльності органів управління сферою фізичної культури і спорту

Серед основних причин низької ефективності діяльності органів управління сферою фізичної культури і спорту експерти виділяють недостатність матеріально-фінансового забезпечення (76,9%), недостатність бюджетного фінансування (66,2%), недосконалість нормативно-законодавчої бази (43,1%) і низький рівень мотивації та зацікавленості населення в розвитку сфери фізичної культури і спорту (43,1%). Професійна некомпетентність працівників сфери фізичної культури та спорту як причина низької ефективності має досить незначний показник – 3,1%. Споживачі фізкультурно-спортивних послуг в цілому виділяють таку ж ієрархію причин неефективності, хоча для них менш значима взаємодія різних секторів суспільства в управлінні, а пріоритетом, у порівнянні з експертами, виступає професіоналізація працівників сфери фізичної культури та спорту.

Існують деякі розбіжності в показниках у залежності від професійного статусу експертів. Так, для представників громадських організацій (НДО) більш значимими причинами виявилися: недостатність повноважень, недостатність фінансування, відсутність ефективної взаємодії закладів фізичної культури і спорту, бізнес-структур та громадських організацій, що свідчить про усвідомленість необхідності міжсекторної взаємодії держави, бізнесу і громадянського суспільства в управлінні системою фізичної культури та

спорту, для приватних закладів значимим фактором є низький рівень мотивації і зацікавленості населення в розвитку сфери фізичної культури та спорту.

Серед споживачів фізкультурно-спортивних послуг також існують деякі статистичні розбіжності. Так, для клієнтів фітнес-центрів значимими факторами є недостатність матеріально-технічного забезпечення і слабка скоординованість дій між різними органами управління, для відвідувачів спортивних секцій і клубів – недостатність фінансування і матеріального забезпечення, недосконалість законодавства, низький рівень мотивації населення та відсутність взаємодії різних секторів суспільства, для професійних спортсменів – недостатність фінансування, відсутність маркетингової стратегії і професійна некомпетентність працівників сфери фізичної культури та спорту.

Для уточнення факторів підвищення ефективності управління сферою фізичної культури і спорту експертам та споживачам фізкультурно-спортивних послуг було запропоновано відповісти на відкрите питання: «Що, на Ваш погляд, буде сприяти підвищенню ефективності діяльності органів управління сферою фізичної культури і спорту в Запорізькій області?». Було отримано 127 відповідей експертів і 405 відповідей споживачів фізкультурно-спортивних послуг. За допомогою контент-аналізу висловлювань респондентів було отримано 4 фактори-категорії (рис. 2).

Рис. 2 – Фактори підвищення ефективності управління сферою фізичної культури і спорту (результати контент-аналізу)

Стисло охарактеризуємо виділені фактори.

1. Фінансово-матеріальне забезпечення (51% всіх висловлювань експертів і 27,1% висловлювань споживачів). Типові висловлювання: «фінансове забезпечення, матеріальне забезпечення, підвищення заробітної плати, будівництво стадіонів і спортмайданчиків».

2. Міжсекторна взаємодія органів управління сферою фізичної культури і спорту, бізнесу, громадських організацій і населення (25,5% всіх висловлювань експертів і 29,7% висловлювань споживачів). Типові висловлювання: «координація комунальних закладів спорту і громадських організацій, делегування повноважень громадським

організаціям, широкий контакт із клубами, взаємодія з громадськими організаціями, співпраця з бізнесом».

3. Кадрове забезпечення (15,7% всіх висловлювань експертів і 18,9% висловлювань споживачів). Типові висловлювання: «збільшення кількості кваліфікованих працівників, оновлення кадрів, професіоналізм працівників, мотивація спортсменів».

4. Інформаційно-технологічне забезпечення (7,8% всіх висловлювань експертів і 24,3% висловлювань споживачів). Типові висловлювання: «обмін досвідом, впровадження передових технологій, обмін думками, соціальна реклама, висвітлення у ЗМІ».

Отже, якщо для експертів основним фактором підвищення ефективності управління сферою фізичної культури та спорту в Запорізькому регіоні є фінансово-матеріальне забезпечення,

то споживачі вказують на значимість міжсекторної взаємодії, кадрове та інформаційне забезпечення.

Висновки перспективи подальших досліджень. Отже, соціологічний аналіз факторів, які можуть сприяти підвищенню ефективності системи управління в сфері фізичної культури і спорту, дозволяє виділити дві основні групи чинників:

1) чинники, які пов'язані із патерналізмом і провідною роллю держави в системі управління сферою фізичної культури та спорту (бюджетне фінансування і нормативно-законодавча база);

2) чинники, які пов'язані із потребою реформування системи управління в сфері фізичної культури і спорту (міжсекторна взаємодія у вирішенні проблем, упровадження інноваційних технологій надання послуг із фізичної культури та спорту, посилення інформаційної підтримки і реклами в сфері фізичної культури та спорту).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бех В. П. Соціальна робота і формування громадянського суспільства: монографія / В. П. Бех, М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 599 с.
2. Выдрин В. М. Физическая культура и ее теория / В. М. Выдрин // Теория и практика физ. культуры. – 1986. – № 5. – С. 24-27.
3. Гасюк І. Л. Підходи до дослідження системи державного управління розвитком фізичної культури і спорту / І. Л. Гасюк // Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2010. – С. 194-206.
4. Загороднюк В. П. Целесообразность культуры и смысл человеческого бытия / В. П. Загороднюк // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 9. – С. 18-26.
5. Зеленов Л. А. Физическая культура как система (к дискуссии о предмете теории физической культуры) / Л. А. Зеленов, Ю. А. Лебедев // Теория и практика физ. культуры. – 1985. – № 9. – С. 48-50.
6. Ліщук С. В. Система державного регулювання у сфері фізичної культури та спорту в Україні / С. В. Ліщук // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2014. – № 12.
7. Лубышева Л. И. Концепции формирования физической культуры человека / Л. И. Лубышева. – М.: ГЦОЛИФК, 1992. – 123 с.
8. Николаев Ю. М. Общая теория и методология физической культуры как отражение потребности в модернизации физкультурного образования / Ю. М. Николаев // Теория и практика физической культуры. – 2004. – № 7. – С. 2-10.
9. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском чешских языках / ред.-координатор Г. В. Осипов. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 488 с.
10. Холодов Ж. К. Теория и методика физического воспитания и спорта / Ж. К. Холодов, В. С. Кузнецов. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 480 с.
11. Klooster D. J. Crafting a Pedagogy for Change: Reading on Critical Thinking For Teachers / D. J. Klooster; A. Preece (eds.). – International Reading Association, 2002. – 267 p.

REFERENCES

1. Beh, V., Lukashevych, M., & Tulenkov, M. (2008) *Social'na robota i formuvannja gromadjans'kogo suspil'stva: monografija [Social work and the formation of civil society: a monograph]*. Kyiv: NPU imeni M. P. Dragomanova [in Ukrainian].
2. Vydrin, V. (1986) *Fizicheskaja kul'tura i ee teorija [Physical culture and its theory]*. *Theory and practice of physical culture*, 5, 24-27 [in Russian].
3. Gasjuk, I. (2010) *Pidhody do doslidzhennja systemy derzhavnogo upravlinnja rozvytkom fizychnoi' kul'tury i sportu [Approaches to the study of the state management system for the development of physical culture and sports]*. *State Administration and Local Self-Government*, 7, 194-206 [in Ukrainian].
4. Zagorodnjuk, V. (1992) *Celesoobraznost' kul'turyy u smysl chelovecheskogo byutyja [The expediency of culture and the meaning of human existence]*. *Philosophical and sociological thought*, 9, 18-26 [in Russian].
5. Zelenov, L. (1985) *Fyzycheskaja kul'tura kak systema (k diskussyy o predmete teoryy fyzycheskoj kul'turyy) [Physical Culture as a System (to Discussion on the Subject of the Physical Culture Theory)]*. *Theory and Practice of Physical Culture*, 9, 48-50 [in Russian].

6. Lishhuk, S. (2014) Systema derzhavnogo reguljuvannja u sferi fizychnoi' kul'tury ta sportu v Ukrai'ni [The system of state regulation in the sphere of physical culture and sports in Ukraine]. *Public Administration: Improvement and Development*, 12 [in Ukrainian].
7. Lubyшева, L. (1992) *Koncepcii formirovanija fizicheskoj kul'tury cheloveka [Concepts of formation of human physical culture]*. Moscow: GCOLIFK [in Russian].
8. Nikolaev, Ju. (2004) Obshhaja teorija i metodologija fizicheskoj kul'tury kak otrazhenie potrebnosti v modernizacii fizkul'turnogo obrazovanija [General theory and methodology of physical culture as a reflection of the need for modernization of physical education]. *Theory and practice of physical culture*, 7, 2-10 [in Russian].
9. Osipov, G. (1998) *Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar'. Na ruskom, anglijskom, nemeckom, francuzskom cheshskih jazykah [Sociological Encyclopedic Dictionary. In Russian, English, German, French Czech languages]*. Moscow: INFRA-M-NORMA [in Russian].
10. Holodov, Zh., & Kuznecov, V. (2000) *Teorija i metodika fizicheskogo vospitanija i sporta [Theory and methods of physical education and sports]*. Moscow: Izdatel'skij centr «Akademija» [in Russian].
11. Klooster, D. (2002). *Crafting a Pedagogy for Change: Reading on Critical Thinking For Teachers*. (Eds. D. J. Klooster, & A. Preece). International Reading Association.

Власова Наталія Федорівна

Аспірант

Класичний приватний університет

69002, Запоріжжя, вул. Жуковського 70-б

Vlasova Natalia

Post-graduate student

Classical private university

70-b, Zhukovskoho str., 69002, Zaporizhzhia, Ukraine

Email: NF-vlasova@bigmir.net

Цитування: Власова Н. Ф. Чинники підвищення ефективності системи управління сферою фізичної культури та спорту на регіональному рівні: соціологічний аналіз / Н. Ф. Власова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 75-82.

Citation: Vlasova, N.F. (2018). Chynnyky pidvyshchennia efektyvnosti systemy upravlinnia sferoiu fizychnoi kultury ta sportu na rehionalnomu rivni: sotsiolohichnyi analiz [Factors for increasing the effectiveness of the management system of the sphere of physical culture and sports at the regional level: a sociological analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (2), 75-82.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2018

Доба хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі

Пестрикова О. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Аналізуються праці польського історика другої половини XIX ст. – початку XX ст. Л. Кубалі, присвячені добі Хмельниччини. Зроблено спробу встановити, яке місце подіям 1648 – 1654 рр. в історії Речі Посполитої відводив дослідник. Окреслено його погляди на події сер. XVII ст. у порівняльному контексті з історіографічною традицією того часу. З'ясовано особливості термінологічного означення та причин повстання під проводом Б. Хмельницького, інтерпретації Л. Кубалею загального перебігу бойових дій та їх головних наслідків.

Ключові слова: польські історіографічні школи другої половини XIX ст.; повстання Б. Хмельницького; суспільно-політичні події 1648-1654 рр.; військові кампанії 1648-1654 рр.; польсько-козацькі договори; Переяславська рада

Khmelnyski uprising in the interpretation of the polish historian Ludwik Kubala

Pestrykova O. V., Oles Honchar Dnipro National University

This article covers the views of Lviv Polish historian Ludwik Kubala (1838-1918) on the problem of the Khmelnytsky uprising in 1648-1654. Based on the analysis of L. Kubala's scientific heritage, was made an attempt to determine the place of these events in the history of the Commonwealth, outlined by the researcher. Also, more attention was paid to the study of views on this problem in a comparative context with historiographical tradition of that time. The features of the terminological definition and causes of the uprising under B. Khmelnytsky's leadership and L. Kubala's interpretation of the general course of military actions and their main consequences were found. First of all, the «Cossack-Polish conflict» for L. Kubala became one of the main determining factor of the weakening of Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVII century, and as a consequence, its further involvement in the «seven-year Northern War» (1654–1660). The main cause for the uprising was the political preconditions that complicated the social-economic situation on Ukrainian lands. In particular, it was the adoption of the «Ordynacja wojska zaporoskiego», which led to the transformation of a large number of kozacks into the peasants, as well as the decision of the Sejm in 1646, which abolished all preparations for the war with Turkey. Not the last place in the explosion of the uprising, according to L. Kubala, was the conflict between B. Khmelnytsky and D. Chaplinsky. Historian practically did not pay attention to the beginning of the uprising, that is, beyond his attention were the Zhovtovodska, Korsunska and Pilyavetska battles. Instead, he described more detail the siege of Lviv and Zbarazh, the Battle of Zboriv, Berestechko and Zhvanets. Much less attention was paid to the issue of Cossack-Polish agreements. However, for example, the Treaty of Zboriv, on L. Kubala's opinion was a threat to the Commonwealth's political existence. Instead, the Treaty of Bila Tserkva was the result of a misguided policy of Jan II Kazimierz, who, instead of concluding a deal, would have to end the war. Considerably more attention was attracted by the Pereyaslav Council and the union of B. Khmelnytsky with Moscow. Historian believed that the roots of hetman's decision was in hopeless situation. The choice of a new ally was primarily influenced by the common orthodox church. According to L. Kubala, events in Pereslav began a new stage in the history of the Commonwealth, namely, the war with Moscow.

Keywords: Polish historiographic schools of the second half of the XIXth century; Khmelnytsky Uprising; social and political events of 1648-1654; military campaigns of 1648-1654; Polish-Cossack treaties; the Treaty of Pereyaslav

Эпоха восстания Б. Хмельницкого в интерпретации польского историка Людвика Кубали

Пестрикова О. В., Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Анализируются работы польского историка второй половины XIX в. – начала XX в. Л. Кубали, посвященные эпохе восстания Хмельницкого. Сделана попытка установить, какое место событиям 1648-1654 гг. в истории Речи Посполитой отводил исследователь. Определены его взгляды на события сер. XVII в. в сравнительном контексте с историографической традицией того времени. Выявлены особенности терминологического определения и причин восстания под предводительством Б. Хмельницкого, интерпретации Л. Кубали общего течения боевых действий и их главных последствий.

Ключевые слова: польские историографические школы второй половины XIX в.; восстание Б. Хмельницкого; общественно-политические события 1648-1654 г.; военные кампании 1648-1654 г.; польско-казацкие договоры; Переяславская рада

Постановка проблеми.

Людвік Кубалє (1838-1918 рр.) – польський історик досить добре відомий завдяки власним дослідженням з історії Речі Посполитої у середині XVII ст. Головні його праці побачили світ у шеститомній серії «Szkice Historyczne» протягом 1880-1922 рр. [22-28]. Окрему двотомну монографію ним було присвячено діяльності коронного канцлера Єжи Оссолінського [13-14]. Значна частина нарисів історика прямо стосувалася періоду козацької війни під проводом Б. Хмельницького.

Аналіз досліджень та публікацій.

Комплексно питання Хмельниччини у науковому доробку Л. Кубалє в історіографії практично не розглядалось. Єдина праця, де присутня хоча б спроба узагальнити погляди Л. Кубалє щодо цих подій помітна в дисертації львівської дослідниці О. Рудої. На думку авторки, засудження Л. Кубалєю утисків магнатами та шляхтою простого народу, які стали причиною заворушень, свідчить про певний поступ у відображенні подій середини XVII ст., однак історик не був достатньо об'єктивним, висвітлюючи ці події, оскільки власні дослідження він проводив винятково на основі польських джерел, нехтуючи іншими [4, с. 153-154].

Досліджуючи добу Хмельниччини, більшість істориків звертались до праць Л. Кубалє у контексті більш конкретних проблем: битв та облог, укладення договорів, зокрема Переяславської ради, тощо. Значну увагу істориками було приділено військовим сюжетам у працях Л. Кубалє. Зокрема, одразу після виходу першого тому його нарисів у власному огляді нової літератури відомий польський письменник Г. Сенкевич висловив своє захоплення описами облоги Збаража та битви під Берестечком Л. Кубалєю [31, с. 611]. Дослідник джерел повісті «Вогнем і мечем» Ю. Кіяс вважав, що саме з праць Л. Кубалє Г. Сенкевич запозичив описи цих подій, про що свідчить проведений ним текстологічний аналіз обох праць [10, с. 131-134]. Якщо говорити про наукове вивчення присутніх у творах Л. Кубалє військових сюжетів Хмельниччини, то слід згадати дослідження польських істориків військової справи А. Кубяк [29] та М. Франца [9]. А. Кубяк у власному дослідженні сконцентрувалася на загальному описі істориком перебігу та тактики ведення битв. Натомість М. Франц охарактеризував особливості козацького військового мистецтва, поданого на сторінках «Історичних нарисів» Л. Кубалє.

Серед українських дослідників висвітлення польським істориком військових сюжетів часів війни сер. XVII ст. аналізували В. Степанков [5] та Н. Білик [1]. Скажімо, досліджуючи суто історіографічний аспект битви під Батогом, В. Степанков установив внесок Л. Кубалє у її вивчення. Н. Білик звернулася до інтерпретації Л. Кубалєю ходу подій під Збаражем та Зборовом.

Значно більше досліджень у рамках тематичної історіографії присвячені Переяславській раді. Першим, хто звернув увагу на погляди польського історика щодо цього, був І. Крип'якевич [2]. Характерно, що це сталося майже одразу після виходу дослідження Л. Кубалє. Пізніше до праць Л. Кубалє у цьому контексті зверталися також О. Ясь [6] та М. Нагельський [2].

Мета цього дослідження зводиться до комплексного аналізу поглядів Л. Кубалє на події Хмельниччини, визначення ним їх головних причин та наслідків, особливостей характеристики їх перебігу.

Виклад основного матеріалу.

Сучасний дослідник польсько-українських відносин А. Стемпнік зауважив, що погляди польських істориків другої половини XIX ст. на причини повстання під проводом Б. Хмельницького зокрема та на конфлікт у цілому пов'язані з належністю дослідників до якоїсь конкретної історичної школи другої половини XIX ст.: краківської, варшавської або львівської.

Наприклад, більшість представників краківської «песимістичної» історичної школи розглядала повстання як результат своєчасно нерозв'язаної «козацької проблеми». Скажімо, відомий історик Ю. Шуйський вважав, що до повстання призвела грабівницька колонізація України. Інший представник цієї школи М. Бобжинський також пов'язував вибух повстання з жорстокою політикою Речі Посполитої на українських теренах [33, с. 199].

Варшавські ж історики переважно вбачали причини конфлікту в особистості Б. Хмельницького. Наприклад, Т. Корзон та В. Смоленський вважали, що повстання спалахнуло через виключно особисте бажання гетьмана помститися Д. Чаплинському. Окрім того, на їхню думку, Б. Хмельницький скористався скрутною соціально-економічною ситуацією на українських територіях. Так само особисту кривду та особисті зацікавлення Б. Хмельницького головними причинами конфлікту вважав і львівський історик А. Левицький [33, с. 204-206].

Під час аналізу доробку будь-якого польського історика XIX ст. виняткову складність зумовлює усталене в історіографії намагання вписати кожного вченого другої половини XIX ст. до якоїсь із названих вище трьох шкіл. Творчість Л. Кубалє тут не є винятком. Так, К. Тименецький у власному дослідженні зарахував його до представників «львівської історичної школи» [35, с. 67]. Пізніше Л. Кубалєю до цієї ж школи зарахувала й А. Кубяк [28, с. 112]. При цьому дослідниця зробила власне припущення, ґрунтуючись на аналізі мети діяльності «львівської історичної школи» – критичному підході до джерела. З такою характеристикою не погодилася краківська дослідниця Д. Редрова, вважаючи, що джерельний педантизм львівських польських представників історичної науки не дозволяє віднести Л. Кубалє до цієї школи [33, с.

195]. Єдине, що поєднувало історика та представників цієї школи – це уникання ними дискусій стосовно загального бачення польської історії та причин занепаду Речі Посполитої.

З виходом у світ присвяченого Л. Кубалі нарису краківського історика Г. Барича стала побутувати думка про тривалу конфронтацію історика в ідейних поглядах із представниками краківської історичної школи, зокрема з М. Бобжинським [7].

У свою чергу Є. Матерніцький зазначив, що з упевненістю можна стверджувати, що хоч Л. Кубаля, як правило, не долучався до дискусій між варшавською та краківською школами, але його погляди, без сумніву, були ближчими до першої, ніж до другої [32, с. 238]. Таким чином на сьогодні питання належності Л. Кубалі до якоїсь із трьох історіографічних шкіл залишається відкритим. Ця особливість історика може бути проілюстрована також на аналізі його уявлень про вплив потужного польсько-козацького протистояння на історію Польщі у XVII ст.

Своєрідність підходу Л. Кубалі до теми перш за все проявляється у його спробі окреслити природу Хмельниччини. Зазвичай події 1648-1654 рр. у істориків отримували певне стає термінологічне окреслення: бунт, повстання, війна тощо. Наприклад, краківський історик Ю. Шуйський називав ці події «внутрішньою козацько-руською революцією» [33, с. 199]. Представник варшавської історичної школи Т. Корзон називав ці події «бунтом» [33, с. 204-205]. На відміну від цих істориків, Л. Кубаля не мав чітко визначеного терміну, яким позначав описувані ним події. Слід наголосити, що найбільш часто вживаним у його нарисах щодо цих подій було поняття «бунт» [14, с. 146-147, с. 149]. Якщо навіть історик і не називав самі події конкретним терміном, то часто Б. Хмельницького характеризував власне як «бунтівника» [17, с. 105]. Хоча інколи в його працях можна натрапити й на такі терміни як «домова війна» [11, с. 246], «рокош» [17, с. 105], «реbelія» [28, с. 229] або «козацька війна» [11, с. 233]. Можна припустити, що така поліваріантність термінів щодо подій XVII ст. у працях дослідника пов'язана з використанням ним джерелами. Наприклад, цитуючи Ф. Обуховича у нарисі «Жванецька виправа», Л. Кубаля назвав ці події «домовою війною» [18, с. 90]. Користуючись мовою офіційної реляції про Зборівську кампанію у нарисі «Облога Збаража», він підкреслив «із яких причин року 1648 козаки, підбурені одним бунтівником, (...) піднесли рокош проти Речі Посполитої» (тут і далі переклад з пол. мій – О. П.) [17, с. 105].

Щодо встановлення причин початку козацького повстання Л. Кубаля посідав проміжну позицію між представниками варшавського та краківського осередків. З одного боку, історик вважав однією з причин повстання соціально-економічну політику Речі Посполитої на українських територіях, а з іншого – підкреслював визначну роль постаті Б.

Хмельницького та вплив його конфлікту з Д. Чаплинським, що й став приводом для повстання.

Розглядаючи соціально-економічні причини повстання, польський історик звернув увагу на стан українських воєводств напередодні нього. У другому томі дослідження «Єжи Оссолінський» він зауважив, що майже десятиліття на території України панувало суцільне невдоволення. Його причиною стала прийнята в 1638 р. «Ординації Війська Запорізького», яка зменшила козацький реєстр до 6 000, перетворивши кілька десятків тисяч вільних козаків на селян. У такому стані «козаки зі школи Конашевича, де кожен може самостійно цілою армією керувати, сиділи без діла, або служили в нижчих рангах реєстровців. Козаки з-під Смоленська і Хотина заробляли собі на життя рибальством або ходили за панським плугом» [14, с. 134].

Історик також визнавав існування утисків щодо селян на українських землях, які породжували з їх боку ненависть до Речі Посполитої. Л. Кубаля вважав це небезпечним явищем, оскільки після «Ординації» серед селян стало чимало військових козаків. «У такому разі, – наголосив Л. Кубаля, – козацька справа ставала поступово справою руського люду, підбурюваного попами-схизматиками, козаками, які стали селянами. (...), а оскільки Річ Посполита козаків заспокоїти не хотіла і не могла, то вибух повстання був лише питанням часу» [14, с. 134].

Іншим поштовхом до повстання, на думку історика, стало рішення сейму 1646 р., яке скасувало всі приготування до війни з Туреччиною. Л. Кубаля досить негативно оцінив таку політику польського сейму: «Можна безпечно гнобити невільників, збільшуючи тиск до останнього, але розв'язати пута і хотіти їх зав'язати знову, того без пролиття крові зробити не можна» [14, с. 138].

Як вже зазначалось, історик був переконаний у тому, що провідну роль у повстанні відіграв саме Б. Хмельницький. Л. Кубаля підкреслив, що гетьман, ще як писар добре знав слабкість королівської влади і розумів, що Річ Посполита добровільно ніколи не змінить ординації. Історик також припускав можливість домовленості між козаками та королем Владиславом IV стосовно зміни влади під час війни з Туреччиною: «Взагалі (...) Хмельницький, як і інші досвідчені в боях козаки, міг скоріше сподіватися, що під час турецької війни королю вдасться змінити Польщу на абсолютну монархію, яка їм забезпечить рівні права, аніж вірити в те, що король доможеться від шляхти повернення козакам колишніх привілеїв і вольностей». Саме в цьому, на думку дослідника, слід було шукати джерело козацьких уявлень стосовно того, що «король гніватися не буде», якщо вони піднімуть повстання [14, с. 137].

Згідно з Л. Кубалею, невіршений конфлікт із Д. Чаплинським спричинив перетворення Б. Хмельницького на «месника» [14, с. 140], якого в

ньому вбачали козаки та селяни. Окрім того, гетьман скористався невдоволеннями, які почали ширитися серед населення: «помітивши, що вся Русь схильна до повстання, він вирішив піти за загальним напрямом» [14, с. 139-140].

На початковий етап повстання історик звернув увагу у монографії «Єжи Оссолінський», де козацька проблема розкривається на тлі основного протистояння між двома групами польської шляхти – противниками та прибічниками коронного канцлера. Козаки та козацький «бунт», на його думку, були використані як інструмент дискредитації політики канцлера, якого називали «автором громадянської війни» та звинувачували в домовленостях із Б. Хмельницьким [14, с. 176]. Оскільки історик сконцентрувався на політичному протистоянні між шляхтою, військові дії ним тут практично не висвітлювалися та спеціально не аналізувалися. Досить побіжно автором було описано битви під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. Так, про битви під Жовтими Водами та Корсунем уміщено лише два речення: «Частина [польського війська], яка йшла полем, була зраджена реєстровцями, знищена під Жовтими Водами. Переможець одразу рушив за гетьманами, догнав їх під Корсунем, табір розбив, військо знищив, гетьманів живих узяв до неволі» [14, с. 148].

Пилявецьку битву історик вже охарактеризував трохи докладніше. Л. Кубалю вважав цю битву соромом для польського війська. Як у монографії «Єжи Оссолінський», так і в нарисі «Облога Львова 1648 р.» дослідник критикував підготовку польського війська та особливо висловлював своє невдоволення його керівництвом, а саме гетьманами Д. Заславським, М. Остророгом та А. Конецпольським, яких, користуючись висловом Б. Хмельницького, він називав відповідно «періною, латиною та дитиною» [14, с. 205; 16, с. 75].

Загалом характеризуючи ці три битви, історик вважав перші перемоги козацького війська суто випадковими. Проте саме вони, на його думку, спричинили появу у Б. Хмельницького ідеї про створення незалежної держави [12, с. 9].

Військові події наступних років були висвітлені Л. Кубалею значно детальніше, адже їм дослідник присвятив окремі нариси. Йдеться про облогу Львова [16], облогу Збаража та битви під Зборовом [17], Берестечком [10], Батогом [15] і Жванцем [28]. Якщо поглянути на загальний науковий доробок автора, то слід зауважити, що нариси власне про військові дії становили переважну більшість його праць, що дало підставу його сучаснику львівському вченому Л. Фінклю назвати його істориком-баталістом [8, с. 520].

Окрім того, саме у цих нарисах проявився увесь письменницький талант Л. Кубалі, за який він здобув особливе місце в польській історичній науці. Історик досить яскравою та емоційною мовою описував ці події. Наприклад, у нарисі «Об-

лога Збаража» він зазначив: «У мовчанні, з калатанням серця, з напруженою увагою, чекали на неприятеля, який ревучи та виючи, як хвилі бурхливого моря, вдаряв тут і там у вали фальшивими атаками...» [17, с. 114].

Окрім емоційної мови, притаманної для цих праць, у них також був присутній суб'єктивізм автора. Перш за все, історик однозначно ставав на бік польського війська, характеризуючи його як «наше», а козацьке – винятково як «неприятеля». Також дещо надмірно ним було підкреслено патріотизм та героїзм поляків. Наприклад, у тому ж нарисі про Збараж історик писав: «Багато вояків, які перший раз до бою стали, не мали уявлення про небезпеку, яка їм загрожувала (...). Які б там не були мотиви, що привели і затримали їх під Збаражем, ніщо не може їм відняти героїзму, бо грудьми своїми вони постановили стримати похід неприятеля, щоб батьківщина і себе, і їх потім могла захистити» [17, с. 111].

Як відомо, завершення Зборівської кампанії 1649 р. увінчало укладення відповідної угоди. Тогочасна польська історична наука переважно сприймала Зборівську угоду як прояв слабкості Речі Посполитої і вважала будь-який компроміс із Б. Хмельницьким просто неможливим [33, с. 211]. Л. Кубалю чітко не висловлювався з цього приводу. Для дослідника це був насамперед кінець першого етапу боротьби: «Перша козацька війна закінчилася, як відомо, Зборівським трактатом. Тієї угоди ані Річ Посполита, ані Хмельницький дотримувались не збирались і серед взаємних скарг пройшов цілий наступний рік, у якому ані спокою, ані війни не було» [11, с. 233]. З іншого боку, укладення Зборівської угоди, на думку Л. Кубалі, стало найвищим тріумфом дипломатії Є. Оссолінського [14, с. 310].

Як видно з наведеної цитати, сторони не збирались дотримуватися умов, адже в самому договорі історик вбачав загрозу існуванню шляхетської Речі Посполитої. «Угода робила з Хмельницького силу, для якої королівська влада нічого не значила (...). Чиновника, котрий мав 40 000 війська з необмеженою владою, і у якого без війни з сусідньою силою булави не можна було відібрати, не можна називати підданим» [17, с. 154].

Битва під Берестечком, яка стала перемогою для польського війська, також детально була описана істориком. Проте ускладнює аналіз цього нарису відсутність посилань на джерела, якими користувався дослідник. Так само, як і Збаразька кампанія, Берестечко ним було зображене винятково як героїчний сюжет з історії польського війська. Зокрема, так автор описав польських гусарів: «Одразу за хоругвами шляхти побачив (...) ядро польського війська, славу і гордість Речі Посполитої: гусарію в усій красі. (...) Йшли гучно й різко, як янголи в срібній зброї; шуміли і бриніли крила на залізних плечах; блищала дорогим камінням кінська збруя...» [10, с. 240].

Досить негативно у цьому нарисі історик описав короля Яна Казимира і як полководця, і як політика. Власне укладення Білоцерківського договору Л. Кубаля вважав помилкою політики короля, яка викликала суцільне невдоволення серед шляхти саме тим, що після битви під Берестечком, коли польська армія отримала перемогу, замість того, щоб закінчити війну, уклали з Б. Хмельницьким угоду, що дала йому можливість підготувати нові сили [18, с. 69].

Присвячений битві під Батогом нарис «Криваве сватання» взагалі був першою спробою в польській історіографії з'ясувати причини, передумови й перебіг битви. Праця, хоч і була побудована на джерелах, не містила їх критичного аналізу. Проте, згідно з тезою В. Степанкова, всі події були зображені тут так майстерно, що навіть дрібні деталі не лише не породжують сумнівів, а навпаки – вселяють додаткову впевненість у істинності сказаного [5, с. 208-210]. У цьому нарисі історик досить жорстко охарактеризував козацько-татарський спосіб ведення війни, а про саму битву висловився так: «Рана Речі Посполитої. В окопах обозу 20 000 трупів (...); квіт шляхетської молоді і багато знаменитих та досвідчених офіцерів» [15, с. 151].

Жванецька кампанія розпочала Волоську війну 1653 р., яка була «для Речі Посполитої несприятлива, для козаків оплакана і не дуже вдала для об'єднаних князів: семигородського, мулянтського та волоського господарів» [29, с. 173]. Приводом до цієї війни, на думку Л. Кубалі, стало бажання Б. Хмельницького отримати Волоське князівство, приєднати до нього Україну і таким чином із виборного козацького гетьмана перетворитись на васала Османської імперії [29, с. 174]. Угоду з кримським ханом, яку було підписано після поразки польського війська, Л. Кубаля назвав ганебною [29, с. 251] та «руїною честі Речі Посполитої», а саму цю виправу «марною і легковажною» [29, с. 248].

Поруч із битвами та облогами, визначними з точки зору Л. Кубалі подіями Хмельниччини, чимало уваги історик присвятив подіям 1654 р. у Переяславі. Раду він вважав надзвичайно важливою історичною подією, адже вона завершила повстання Б. Хмельницького та спричинила «велику війну, яка не лише Польщу, а й цілу північну та східну Європу потрясла» [20, с. 220]. З підпорядкуванням козацьких земель протекторату Москви конфлікт вийшов поза межі Речі Посполитої і перетворився на міжнародний.

У польській історіографії XIX ст. переважно побутувала думка, що причиною укладення угоди Б. Хмельницького з Московським царством стала безвихідь, у якій опинився козацький гетьман [33, с. 201]. Власне, Л. Кубаля не був винятком, вважаючи, що гетьман не міг дотриматися Жванецьких домовленостей.

Окрім того становище, у якому опинився Б. Хмельницький та українські землі, фактично підштовхувало його до союзу з Московією. З цього приводу історик зазначив: «Він [Б. Хмельницький] добре відчував, що повага до нього никне, а небезпека наближається. Селяни його слухати не хотіли, старі вояки через одного загинули, багато козаків до Росії перебралось, край знищений, міста і села спалені, населення зменшилось, меч Речі Посполитої висів над його головою, а турецька допомога була сумнівна. Змушений був слухати прокльони людей через те, що продає їх туркам і татарам, що проливає кров для своїх особистих інтересів – відчував загальну відраду, розпач і безсилля. Ходив цілими днями по хаті, то знову вибігав у поле, блукав по спалених довкола селах, сіпав головою, стискав долоні та шарпав волосся. Після деякого часу повернувся до кімнати і відправив посольство до Москви» [29, с. 211].

Л. Кубаля доводив, що причиною такого вибору нового союзника стала, перш за все, православна віра як спільний об'єднуючий фактор [20, с. 50-51]. Разом із тим історик неодноразово наголошував на помітній різниці московською та київською православ'ям, називаючи їх «Римом та Візантією» [20, с. 70].

Окремо Л. Кубаля характеризував боротьбу Речі Посполитої та Московського царства за українські території. Скажімо, дії Москви історик трактував як бажання помститись за ті втрати, які завдала їй Польща під час Смутного часу [19, с. 187]. З іншого боку, історик вважав втрачені українські території «своїми», але відібраними Московією через слабкість Речі Посполитої [20, с. 220-221].

Описуючи процес присягання на вірність Москві, історик підкреслював різницю між польським та московським ставленням до підданих. Після опису відмови воеводи В. Бутурліна на прохання Б. Хмельницького теж присягнути, що цар ніколи не порушить прав козаків, історик зазначив, що, наприклад, польський король завжди присягає на вірність своїм підданим, а сенатори підтверджують домовленості своїми підписами [20, с. 54-55].

Переяславська рада та домовленості з Москвою, на думку історика, стали ініціативою та справою винятково Б. Хмельницького і його власних амбіцій. Л. Кубаля вказав на повний супротив із боку старшини, проте його виявилось недостатньо. Він підкреслив, що старшина та полковники бачили наміри гетьмана піддатися цареві, бо домовини вже тривали кілька місяців і могли йому завадити, але мусили визнати, що в тому стані, в якому тоді знаходилась Україна, іншого виходу не було. Точніше вибір був такий: «або віддати усі староства шляхті, йти у підданство до Речі Посполитої і під зверхність татарську, або піддатися Москві» [20, с. 56]. Окрім того, згідно з його тезою, московське підданство вважалось тимчасовим, так само як попередні турецьке і татарське [20, с. 57].

Дослідник також підкреслив небажання українського населення присягати московському цареві, вказавши на досить малу кількість людей, які його проявили. Особливо драматично ці події розвивалися для київської православної церкви, для якої, на думку Л. Кубалі, цей день був великою «безповоротною втратою» [20, с. 63].

Аналізуючи Березневі статті, історик зауважив, що у них «козаки виступають як пани на Україні; промовляють від імені всього краю, подібно як шляхта Речі Посполитої». Піддаючись цареві, передавали йому цілий край, духовенство, «українну» шляхту, міщан та селян. Хмельницький був, за висловом С. Косова у листі до царя, «начальником і володарем нашої землі, опікуном усіх». Історик також зазначив, що «статті Хмельницького» (він не вживав терміну «березневі») були більш прийнятними для козацтва, на відміну від наступних договорів, укладених послідовниками гетьмана, в яких провідна роль та місце козаків поступово зменшувалися і вони поступово перетворювалися на «поліцію краю» [20, с. 89].

Висновки. Історіографічна традиція вивчення інтерпретації Л. Кубалею причин, перебігу та наслідків Хмельниччини переважно представлена дослідженнями лише окремих сюжетів: Збараської битви, Берестечка, власне постаті Б. Хмельницького, Переяславської ради тощо. Їх відтворення польським істориком окремо досліджували О. Ясь, В. Степанков, Н. Білик, А. Кубяк, М. Нагельський, М. Франц та ін. Спробу узагальнити особливості висвітлення подій Хмельниччини Л. Кубалею здійснила О. Руда.

Насамперед «козацько-польський конфлікт» для Л. Кубалі став головною причиною ослаблення Речі Посполитої та, як наслідок, подальшого втягнення її у «семилітню північну війну», яка тривала протягом 1654-1660 рр. Причиною повстання він вважав політичні передумови, які

ускладнили соціально-економічне становище на українських землях. Зокрема, такими політичними актами стали прийняття «Ординації Війська Запорозького» у 1638 р., яка спричинила перетворення великої кількості козаків на селян, а також рішення сейму 1646 р., яким було скасовано всі приготування до війни з Туреччиною. Не останнє місце у розгортанні повстання, на його думку, посів конфлікт Б. Хмельницького з Д. Чаплинським.

Оскільки історик, напевно, не мав на меті зобразити добу Хмельниччини в цілому, то він практично не звернув уваги на перебіг військових дій на початковому етапі повстання, тобто поза його увагою залишилися Жовтоводська, Корсунська та Пилявецька битви. Натомість більш детально він описав облогу Львова і Збаража, битви під Зборовом, Берестечком та Жванцем. Нариси, присвячені цим подіям, не містили якихось власних оцінок автора, а їх метою було відтворення ходу бойових дій за хронологічним принципом.

На відміну від відтворення перебігу битв, значно менше уваги він звернув на козацько-польські угоди. Однак, скажімо, у Зборівському договорі Л. Кубалею вбачав загрозу існуванню Речі Посполитої та неможливість контролювати подальшу діяльність Б. Хмельницького. Натомість Білоцерківські домовленості для нього стали результатом помилкової політики Яна II Казимира, якому замість укладання угоди слід було б завершити війну. Жванецька ж угода Л. Кубалею взагалі вважалася принизливою для Речі Посполитої.

Значно більше увагу історика привабила Переяславська рада та союз Б. Хмельницького з Московським царством. Історик вважав, що саме безвихідне становище гетьмана спричинило ці події. На вибір нового союзника перш за все вплинула спільність віросповідання. Події у Переяславі, на думку Л. Кубалі, розпочали якісно новий етап в історії Речі Посполитої, а саме війну з Московією.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Білик Н. Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі / Н. Білик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – № 2. – С. 12-19.
2. Крип'якевич І. [Рец. на:] Ludwik Kubala – Przysięga w Pe rejasławiu i «stati» Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik historyczny 1904, стор. 220-242) / І. Крип'якевич // ЗНТШ. – 1905. – Кн. I. – Т. LXIII. – С. 17-19.
3. Нагельський М. Переяславська угода 1654 року в польській історіографії / М. Нагельський // Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ : Смолоскип, 2003. – С. 653-679.
4. Руда О. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття : дисертація канд. іст. наук: 07 00 06 / О. Руда – Львів, 2005. – 238 с.
5. Степанков В. Польська історіографія Батозької битви 1652 року / В. Степанков // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2012. – № 3. – С. 208-210.
6. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ : Смолоскип, 2003. – С. 524-604.
7. Barycz H. Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich: studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w. / H. Barycz. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1963. – Т. 2. – 426 с.
8. Finkel L. Ludwik Kubala / L. Finkel // Kwartalnik Historyczny. – 1918. – R. XXXII. – P. 518-524.

9. Franz M. Ludwik Kubala jako historyk dziejów wojskowości kozaczyzny zaporoskiej / M. Franz // *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*. – Poznań. – T. III. – P. 31-48.
10. Kijas J. Źródła historyczne powieści «Ogniem i mieczem» / J. Kijas // *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. – 1927. – № 24. – P. 119-135.
11. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1881. – P. 233-303.
12. Kubala L. Bogdan Chmielnicki i jego działalność do r. 1654 / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya trzecia. Wojna moskiewska r. 1654-1655*. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolfa, 1910. – P. 1-46.
13. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala. – Lwów : Gubrynowicz i Schmidt, 1883. – T. 1. – 366 p.
14. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala. – Lwów : Gubrynowicz i Schmidt, 1883. – T. 2. – 386 p.
15. Kubala L. Krwawe Swaty / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya druga*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880. – P. 130-154.
16. Kubala L. Oblężenie Lwowa w roku 1648 / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1881. – P. 75-102.
17. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1881. – P. 103-183.
18. Kubala L. Pierwsze «Liberum Veto» / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya druga*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880. – P. 69-130.
19. Kubala L. Poselstwo Puszki w Polsce w roku 1650 / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1881. – P. 185-230.
20. Kubala L. Przysięga w Pereasławiu. Zajęcie Kijowa przez Moskwę i zatarg prawosławnej ruskiej cerkwi z patriarchatem moskiewskim. – «Stati» Bohdana Chmielnickiego / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya trzecia. Wojna moskiewska r. 1654-1655*. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolfa, 1910. – P. 47-90.
21. Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i «stati» Bohdana Chmielnickiego / L. Kubala // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa, 1904. – R. 18. – Z. 2. – P. 220-242.
22. Kubala L. *Szkice historyczne. Serya czwarta. Wojna szwedzka w r. 1655 i 1656* / L. Kubala. – Lwów-Warszawa-Poznań : Biblioteka historyczna Altenberga, 1913. – 495 p.
23. Kubala L. *Szkice historyczne. Serya druga* / L. Kubala – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1881. – 316 p.
24. Kubala L. *Szkice historyczne. Serya pierwsza* / L. Kubala – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1881. – 332 p.
25. Kubala L. *Szkice historyczne. Serya trzecia. Wojna moskiewska r. 1654-1655* / L. Kubala. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolfa, 1910. – 443 p.
26. Kubala L. *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 (szkiców historycznych serya V)* / L. Kubala. – Lwów : Z drukarni przy ZNiO. – 518 p.
27. Kubala L. *Wojna szwedzka w r. 1655 i 1656. Szkice historyczne. Serya czwarta*. / L. Kubala. – Lwów-Warszawa-Poznań : Biblioteka historyczna Altenberga, 1913. – 495 p.
28. Kubala L. *Wojny duńskie i pokój Oliwski. Szkice historyczne. Serya VI*. / L. Kubala. – Lwów : Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922. – 554 p.
29. Kubala L. *Wyprawa Żwaniecka* / L. Kubala // *Szkice historyczne. Serya druga*. – Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880. – P. 173-289.
30. Kubiak A. *Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali* / A. Kubiak // *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*. – Poznań, 1975. – Vol. 1. – P. 101-115.
31. Litwos [Sienkiewicz H.]. *Mieszczaniny literacko-artystyczne XI. Szkice L. Kubali* / H. Sienkiewicz // *Niwa*. – 1880. – P. 607-618.
32. Maternicki J. *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku* / J. Maternicki. – Rzeszów : Wyd-wo Un-tu Rzeszowskiego, 2009. – 492 p.
33. Rederowa D. *Z historiografii Ludwika Kubali* / D. Rederowa // *Przegląd Socjologiczny*. – 1977. – T. 29. – № 2. – P.181– 201.
34. Stępnik A. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie: w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyźnych okresu porobiorowego 1795-1918* / A. Stępnik. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 1998. – 320 p.
35. Tymieniecki K. *Zarys dziejów historiografii* / K. Tymieniecki. – Kraków : PAU, 1948. – 141 p.

REFERENCES

1. Bilyk, N. (2016). Ukrayinsko-polski vzayemyny v interpretaciyi polskiego historyka Lyudvika Kubali [Ukrainian-Polish Relations in the Interpretation of Polish Historian Ludwik Kubala]. *Scientific notes of Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University. History*, 2, 12-19 [in Ukrainian].
2. Krip'yakevich, I. (1905). Ludwik Kubala – Przysięga w Perejasławiu i «stati» Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik historyczny 1904, stor. 220-242). *ZNTSH, I. (LXILI), 17-19* [in Polish].
3. Nagel's'kyj, M. (2003). Pereyaslavs'ka uгода 1654 roku v pol's'kij istoriografiji [Pereiaslav Treaty of 1654 in Polish historiography]. *Pereiaslavska Rada 1654 roku (istoriografija ta doslidzhennia) – Pereiaslav Council of 1654 (historiography and research)* (pp. 653-679). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
4. Ruda, O. (2005). *Doslidzhennya istoriji Ukrayiny v polskij istoriografiji kincy XIX – pochatku XX stolittya [Investigation of the history of Ukraine in Polish historiography of the end of the 19th and the beginning of the 20th century]*. Candidate's thesis. Lviv [in Ukrainian].
5. Stepankov, V. (2012). Pol's'ka istoriografija Batoz'koyi bytvy 1652 roku [Polish historiography of the Baath Battle of 1652]. *Problems of the history of the countries of Central and Eastern Europe*, 3, 208-210 [in Ukrainian].
6. Yas', O. (2003). Obrazy Pereyaslava v ukrayins'kij istoriografiji akademichnoyi doby (pochatok XIX – kinec' 80-x rokiv XX stolittya). *Pereiaslavska Rada 1654 roku (istoriografija ta doslidzhennia) – Pereiaslav Council of 1654 (historiography and research)*, (pp. 524-604). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
7. Barycz, H. (1963). *Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich: studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w.* Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
8. Finkel, L. (1918). Ludwik Kubala. *Kwartalnik Historyczny*, XXXII, 518-524 [in Polish].
9. Franz, M. (1996). Ludwik Kubala jako historyk dziejów wojskowości kozaczyzny zaporoskiej. *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, III, 31-48 [in Polish].
10. Kijas, J. (1927). Źródła historyczne powieści «Ogniem i mieczem». *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 24, 119-135 [in Polish].
11. Kubala, L. (1881). Bitwa pod Beresteczkiem. *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 233-303 [in Polish].
12. Kubala, L. (1910). Bogdan Chmielnicki i jego działalność do r. 1654. *Szkice historyczne. Serya trzecia. Wojna moskiewska r. 1654-1655*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa, 1-46 [in Polish].
13. Kubala, L. (1883). *Jerzy Ossoliński*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt. Vol.1 [in Polish].
14. Kubala, L. (1883). *Jerzy Ossoliński*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt. Vol.2 [in Polish].
15. Kubala, L. (1880). Krwawe Swaty. *Szkice historyczne. Serya druga*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 130-154 [in Polish].
16. Kubala, L. (1880). Oblężenie Lwowa w roku 1648. *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 75-102 [in Polish].
17. Kubala, L. (1880). Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 103-183 [in Polish].
18. Kubala, L. (1880). Pierwsze «Liberum Veto». *Szkice historyczne. Serya druga*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 69-130 [in Polish].
19. Kubala, L. (1881). Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650. *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 185-230 [in Polish].
20. Kubala, L. (1910). Przysięga w Perejasławiu. Zajęcie Kijowa przez Moskwę i zatarg prawosławnej ruskiej cerkwi z patriarchatem moskiewskim. – «Stati» Bohdana Chmielnickiego. *Szkice historyczne. Serya trzecia. Wojna moskiewska r. 1654 – 1655*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa, 47-90 [in Polish].
21. Kubala, L. (1904). Przysięga w Perejasławiu i «stati» Bogdana Chmielnickiego. *Kwartalnik Historyczny*, 18 (2), 220-242 [in Polish].
22. Kubala, L. (1913). *Szkice historyczne. Wojna szwedzka w r. 1655 i 1656*. Lwów-Warszawa-Poznań: Biblioteka historyczna Altenberga [in Polish].
23. Kubala, L. (1881). *Szkice historyczne. Serya druga*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta [in Polish].
24. Kubala, L. (1880). *Szkice historyczne. Serya pierwsza*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta [in Polish].
25. Kubala, L. (1910). *Szkice historyczne. Wojna moskiewska r. 1654 – 1655*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa [in Polish].
26. Kubala, L. (1917). *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*. Lwów: Z drukarni przy ZniO [in Polish].
27. Kubala, L. (1913). *Wojna szwedzka w r. 1655 i 1656. Szkice historyczne*. Lwów-Warszawa-Poznań, Biblioteka historyczna Altenberga [in Polish].
28. Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój Oliwski. Szkice historyczne*. Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga [in Polish].
29. Kubala, L. (1880). Wyprawa Żwaniecka. *Szkice historyczne. Serya druga*. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 173-289 [in Polish].
30. Kubiak, A. (1975). Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali. *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, I, 101-115 [in Polish].

31. Litwos. (1880). Mięszaniny literacko-artystyczne XI. *Szkice L. Kubali, Niwa*, 607-618 [in Polish].
32. Maternicki, J. (2009). Historia i życie narodu. *Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wyd-wo Un-tu Rzeszowskiego [in Polish].
33. Rederowa, D. (1977). Z historiografii Ludwika Kubali. *Przegląd Socjologiczny*, 29 (2), 181-201 [in Polish].
34. Stępnik, A. (1998). *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie: w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795-1918*. Lublin: Wyd-wo UMCS [in Polish].
35. Tymieniecki, K. (1948). *Zarys dziejów historiografii*. Kraków, PAU [in Polish].

Пестрикова Оксана Василівна

Аспірантка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72**Pestrykova Oksana**

Postgraduate student

Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: pestrykova_o_v@gmail.com

Стаття підготовлена за сприяння
стипендіальної програми Вишеградського фонду

The article is prepared with the assistance
of the Visegrad Fund scholarship program

Цитування: Пестрикова О. В. Доба Хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі / О. В. Пестрикова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 83-91.

Citation: Pestrykova, O. V. (2018). Doba Khmelnychchyny v interpretatsii polskoho istoryka Liudvika Kubali [Khmelnycki uprising in the interpretation of the polish historian Ludwik Kubala]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 83-91.

DOI: 10.15421/171821

УДК: 930.1929Павлуцький

Участь Григорія Павлуцького (1861–1924 рр.) у вітчизняних та міжнародних наукових форумах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Богатікова О. В., Маріупольський державний університет

У статті розкрито участь Г. Павлуцького у роботі провідних наукових форумів кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме Археологічних з'їздів та Археологічних конгресів. Автором визначена тематика доповідей, представлених науковцем під час їхньої роботи. Григорій Григорович присвятив свої дослідження вивченню вітчизняної церковної архітектури ХVІ – ХVІІІ ст. Встановлено, що саме Г. Павлуцьким вперше у вітчизняній науці було порушено питання про необхідність вивчення національної архітектурної школи. Аналіз робіт Г. Павлуцького дав змогу встановити, що дослідник відстоював гіпотезу про автентичне походження українського церковного зодчества та самобутній архітектурний стиль. З'ясовано, що Г. Павлуцький брав безпосередню участь у підготовці ХV Археологічного з'їзду. Вказано, що результати своїх досліджень науковець представляв також закордоном: в Афінах та Каїрі. Автором зазначено, що Г. Павлуцький досліджував також єврейські синагоги. Дослідник відмічав їхній стилістичний зв'язок із дерев'яною світською архітектурою.

Автором показана участь Г. Павлуцького у наукових дискусіях, а отже доведено його активну участь у науковому житті країни.

Ключові слова: археологічний з'їзд; Археологічний конгрес; церковне будівництво; архітектурний стиль; історико-культурна спадщина; старожитності; синагога

Participation of Gregory Pavlutskiy (1861-1924) in national and international scientific forums of the late 19th and early 20th centuries

Bogatikova E. V., Mariupol State University

G. Pavlutskiy's participation in the work of the leading scientific forums of the late nineteenth and early twentieth centuries, namely Archaeological congresses and archaeological congresses, was opened in the article. The author defines the topics of the reports submitted by a scientist during their work. Grigory Grigorovich devoted his studies to the study of the national church architecture of the 16th - 18th centuries. It was established that it was G. Pavlutskiy for the first time in the national science raised the question of the need to study the national architectural school. The analysis of works by G. Pavlutskiy made it possible to establish that the researcher defended the hypothesis about the authentic origin of Ukrainian church architecture and its original.

The researcher conducted parallels between the Byzantine and Ukrainian wooden church architecture. He argued the origin of the latter from Byzantium. Kiev architects, taking over the main forms of temple construction from Byzantium, reworked and refined them.

The author determined that while working in scientific forums, G. Pavlutskiy described the Ukrainian wooden architecture of the Cossacks era, determined the main stylistic features of the monuments of the Left Bank and Right Bank Ukraine, emphasized the need for in-depth study of the stone Kyiv architecture of the Hetmanate.

The analysis of works by G. Pavlutskiy made it possible to establish that the researcher defended the hypothesis about the authentic origin of Ukrainian church architecture and its original architectural style. It was discovered that G. Pavlutskiy was directly involved in the preparation of the XV Archaeological Congress. G. Pavlutskiy emphasized the need to study all the remnants of the church's antiquity. The researcher noted their stylistic connection with the wooden secular architecture.

It is indicated that the results of his researches were also represented by a scientist abroad: in Athens and Cairo. The author notes that G. Pavlutskiy also researched Jewish synagogues.

The author shows participation of G. Pavlutskiy in scientific discussions, and therefore proved his active participation in the scientific life of the country.

Keywords: Archaeological congress; church building; architectural style; historical and cultural heritage; antiquities; synagogue

Участие Григория Павлуцкого (1861–1924гг.) в отечественных и международных научных форумах конца ХІХ – начала ХХ вв.

Богатикова Е. В., Мариупольский государственный университет

В статье раскрыто участие Г. Павлуцкого в работе ведущих научных форумов конца ХІХ – начала ХХ вв., а именно Археологических съездов и Археологических конгрессов. Автором определена тематика докладов, представленных ученым во время их работы. Григорий Григорьевич посвятил свои исследования изучению отечественной церковной архитектуры ХVІ – ХVІІІ вв. Установлено, что именно Г. Павлуцким впервые в отечественной науке был поднят вопрос о необходимости изучения национальной архитектурной школы. Анализ работ Г.

Павлуцького дал можливість установити, що дослідник отстаивав гіпотезу об аутентичному походженні українського церковного зодчества і самобитному архітектурному стилі. Установлено, що Г. Павлуцький брав безпосереднє участь у підготовці XV Археологічного з'їзду. Зазначено, що результати своїх досліджень учений також представляв за кордоном: в Афінах і Каїрі. Автором відзначено, що Г. Павлуцький досліджував також єврейські синагоги. Дослідник відзначав їх стилістичну зв'язь з дерев'яною світською архітектурою.

Автором показано участь Г. Павлуцького в наукових дискусіях, а таким чином доведено, що він брав активне участь у науковій життєвій діяльності країни.

Ключові слова: Археологічний з'їзд; Археологічний конгрес; церковне будівництво; архітектурний стиль; історико-культурна спадщина; древності; синагога

Постановка проблеми.

Час становлення і активного розвитку історичної науки в Україні припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Провідна роль у цих процесах, що розгорталися на базі наукових товариств археологічного та історико-краєзнавчого спрямування, належала, в першу чергу, археологічним з'їздам, які проводилися з 1869 року кожні три роки у містах, багатих на пам'ятки старовини. Окрім цього, вітчизняні науковці брали участь в інших регіональних та закордонних наукових форумах.

Як відзначають сучасні дослідники, у програму з'їздів включалися питання не тільки суто історичні, але й такі, що торкалися вивчення всіх старожитностей у цілому до XVIII ст. включно. Участь у них науковців сприяла поширенню отриманих результатів досліджень, популяризації знань, обміну досвідом, формуванню нових методів наукового пізнання тощо.

Слід відзначити, що до Першої світової війни було проведено 15 Всеросійських археологічних з'їздів. Шість із них відбулися в українських містах: Київ (1874 р. та 1899 р.), Одеса (1884 р.), Харків (1902 р.), Катеринослав (1905 р.), Чернігів (1908 р.), що обумовлювалося, на думку Н. Ковпаненко, високою зацікавленістю історико-культурною спадщиною України та дослідженнями, які тут проводилися, наявністю значного наукового потенціалу [7, с. 99-100].

У різні роки до участі в археологічних з'їздах долучалися такі корифеї української науки, як В. Антонович, Д. Багалій, М. Біляшівський, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, І. Каманін, О. Левицький, Г. Павлуцький, А. Прахов та інші. Активною була робота у них Г. Павлуцького (1861-1924 рр.) – українського науковця, викладача Київського університету Св. Володимира, громадського активіста.

Аналіз досліджень.

Участь Г. Павлуцького у наукових форумах злам століть залишається мало дослідженою, як і його життєвий шлях загалом. Постаць ученого на 70 років радянської влади була викреслена із наукового життя країни. Тільки наприкінці минулого століття зі зростанням інтересу науковців та громадськості до вивчення наукового, культурного, суспільного та політичного життя країни початку XX ст. ім'я вченого почало згадуватися у статтях

та монографіях, присвячених вітчизняній науці, освіті, діяльності наукових товариств та організацій. До таких можна зарахувати розвідки О. Сторчай, Т. Щербань, Н. Ковпаненко, С. Нестулі та ін. Життєпису Г. Павлуцького свої розвідки присвятили В. Афанасьєв, В. Пучков, Н. Красніцька, Є. Жарков та ін. Дослідники подають загальну характеристику життя та наукового спадку Г. Павлуцького. Цікавою є розвідка Є. Жаркова, який, спираючись на матеріали особової справи дослідника, намагається простежити його життєвий шлях.

Сучасниця Г. Павлуцького, українська дослідниця Н. Полонська-Василенко, характеризує роботу XV Археологічного з'їзду, відзначила участь в ньому Григорія Григоровича. Питання участі вченого у наукових форумах межі століть не стало досі окремою темою для вивчення. Розвідки Н. Ковпаненко, А. Коваленко та ін. містять поверхневу інформацію про участь дослідника в них.

Мета охарактеризувати участь Г. Павлуцького у вітчизняних та міжнародних наукових форумах кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Участь Г. Павлуцького у роботі археологічних з'їздів починається з 1899 р., з тобто з моменту проведення в Києві XI Археологічного з'їзду. Робота у науковому форумі, на думку вчених XXI ст., кардинально змінила наукові вподобання дослідника [8].

Н. Ковпаненко, проаналізувавши матеріали XI Археологічного з'їзду, відзначає, що частина порушених на ньому питань мала традиційний характер і передбачала накопичення фактологічного матеріалу – збирання історичних відомостей про окремі пам'ятки старовини. Водночас у програмі з'їзду з'явилися і питання проблемного характеру, які спрямовувались на виявлення характерних ознак пам'яток певних груп та періодів тощо.

Рефератів, які розглядали питання, пов'язані з монументальною архітектурно-мистецькою спадщиною України, виявилось небагато, але вони були вагомі за змістом. На засіданнях мистецької секції XI з'їзду переважали матеріали про культуру пізнього середньовіччя та XVII – XVIII ст., а також щодо церковного малярства. На з'їзді тривало вивчення проблем історії та культури Київської Русі.

Обговорення на XI Археологічному з'їзді проблем, пов'язаних з історією та культурно-худож-

ньою спадщиною України, фактологічні матеріали, представлені науковцями, значно зацікавили учасників форуму, а з-поміж них і Г. Павлуцького [6, с. 192-193; 195; 199].

Г. Павлуцький брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду (1902 р.), де не лише представив свої напрацювання в царині сакральної архітектури південно-західного регіону Російської імперії, але й активно долучився до наукових дискусій. Особливий інтерес Григорія Григоровича, як дослідника пам'яток української культури, викликала доповідь Є. Редіна присвячена церковним старожитностям Харківської губернії. Основну увагу доповідач приділив характеристиці церковного живопису. Він виділив місцеві школи, а також ті, у яких простежувалися або західні, або південно-руські впливи. Наводячи приклади, Є. Редін посилався на експонати відділу церковних старожитностей виставки, що діяла при Археологічному з'їзді. З цього приводу Г. Павлуцький зауважив, що на виставці яскраво виділяються дві течії: одна – знеособлена, без живих рис, академічна, друга – жива, художня, з власним почерком українських художників [16, с. 163-164].

Слід відзначити, що протягом багатьох років Г. Павлуцький збирав матеріали з історії українського дерев'яного церковного зодчества, які згодом стали основою його монографії «Дерев'яні і кам'яні храми». Її видання було приурочено до відкриття XIII Археологічного з'їзду, що проходив 1905 р. у Катеринославі [7, с. 104-106].

На засіданнях цього наукового форуму Г. Павлуцький уперше порушив питання про необхідність вивчення київської архітектури XVII – XVIII ст. як національної художньої школи, рівної за значенням зодчеству княжої Русі. У доповідях, зроблених під час роботи з'їзду, дослідник висвітлив історію дерев'яного зодчества в Україні, охарактеризував своєрідність пам'яток Лівобережної України [7, с. 106].

У доповіді «Про дерев'яні церкви Полтавщини» Г. Павлуцький здійснив спробу висвітлити загальні особливості української дерев'яної архітектури доби козацтва, визначити основні стилістичні ознаки пам'яток Лівобережжя та їх відмінність від споруд Правобережної України.

Важливе значення для розвитку студій архітектурної спадщини України мала, на думку Н. Ковпаненко, значна за обсягом доповідь Г. Павлуцького «Про вплив дерев'яного церковного зодчества на архітектурні форми мурованих храмів у Києві XVII – XVIII ст.». У ній чи не вперше було порушено питання про необхідність поглибленого вивчення мурованої київської архітектури доби Гетьманщини, пам'ятки якої до того часу майже не привертала науковців. Вирізняючись особливою оригінальністю, відбиваючи риси епохи й маючи яскраві ознаки національної художньої школи, ця архітектура, на глибоке переконання вченого, потребувала наукового опрацювання не менше, ніж

зодчество Київської Русі. Доповідь містила заснований на широкому історичному тлі стилістичний нарис загальної історії церковного будівництва в Києві з найдавніших часів до XVIII ст. включно. Автор охарактеризував деякі найзначніші кам'яні споруди міста XVII – XVIII ст., зведені, на його думку, у стилі дерев'яного українського зодчества, а саме: відновлену Петром Могилою церкву Спаса на Берестові, споруджену на кошти Івана Мазепи церкву над Економічною брамою Києво-Печерської лаври, церкву Різдва Богородиці на Дальніх печерах, храм святого Георгія у Видубицькому монастирі, Вознесенську церкву Флорівського монастиря та інші пам'ятки. Основні положення доповіді Г. Павлуцького були підтримані науковцями, зокрема Є. Редіним, який відзначив аналогічні явища на Харківщині, зокрема в архітектурі собору в місті Ізюмі і церкві Покровського монастиря у Харкові, на стилі яких позначилися впливи дерев'яної народної архітектури.

Варто зазначити, що на форумі в Катеринославі увага вчених була зосереджена на необхідності вивчення питання про особливості та еволюцію українських дерев'яних церков, оскільки, на думку тодішніх науковців, саме дерев'яні храми є яскравим проявом української народної творчості, в їх архітектурі найповніше втілений національний світогляд, особливості національних смаків тощо.

Як зазначає Н. Ковпаненко, на XIII Археологічному з'їзді уперше, в контексті так званої теорії впливів, розглядалися рідкісні зразки старовинного зодчества єврейського народу – дерев'яні синагоги. У виступах наголошувалось на необхідності збору відомостей про архітектуру і живопис цих пам'яток. Цікаві спостереження щодо архітектури багатьох синагог, що збереглися на території Подільської губернії (у містах Погребище Бердичівського повіту, Ярмоленці і Шаравка Проскурівського повіту, Михалпіль Летичівського повіту та ін.) містилися в доповіді Г. Павлуцького. На думку вченого, старовинні молитовні будинки єврейського населення відображають у собі риси місцевої художньої культури, і, зокрема, зберігають стильовий зв'язок із дерев'яною світською архітектурою православних заможних верств населення. Як вважає Г. Павлуцький, названі споруди є унікальними пам'ятками, за допомогою яких історики могли б відтворити зовнішній вигляд вже майже зниклих на той час дерев'яних будівель шляхти, оскільки при будівництві синагог за зразок слугували найкращі місцеві споруди, наприклад, польські будинки [6, с. 209-211].

Як відзначає Н. Красніцька, тему української сакральної архітектури Г. Павлуцький продовжував і пізніше [8, с. 64]. Останнім містом в Україні, де відбувся черговий XIV Археологічний з'їзд, був Чернігів. Чернігівському з'їзду передувала інтенсивна робота Московського підготовчого комітету, до складу якого, серед інших провідних українсь-

ких науковців, входив і Г. Павлуцький [6, с. 213].

Як відзначають дослідники, Чернігівський Археологічний з'їзд відрізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю, до того ж на ньому була представлена не тільки археологічна, але й культурно-художня тематика, яка передбачала ознайомлення з пам'ятками архітектури, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Програма з'їзду передбачала крім суто археологічних досліджень також збирання архівів, фольклорних матеріалів, написання історичної довідки про всі населені пункти губернії, складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садиб тощо [10, с. 97].

На засіданнях підготовчого комітету значну увагу було приділено обговоренню програми опрацювання церковних пам'яток як таких, що, на думку науковців, давали найбільший матеріал для історичних досліджень. Так, Г. Павлуцький та Ф. Горностаєв наголошували на необхідності вивчення всіх залишків церковної старовини краю дотатарського періоду, більшість із яких не були ще предметом широких студій [6, с. 213].

Під час роботи Археологічного з'їзду, який проходив із 1 по 15 серпня 1908 р., Г. Павлуцький представив кілька доповідей: «Київські храми домонгольського періоду та їх приналежність до візантійського зодчества», «Про походження форм дерев'яного церковного зодчества», «Про церковні споруди у стилі Емріге у Полтавській губернії» [8, с. 64].

Н. Ковпаненко зазначає, що на XIV Археологічному з'їзді чи не вперше отримали наукову розробку питання української архітектурно-мистецької спадщини пізніших періодів. Один із виступів Г. Павлуцького був присвячений мурованим церквам і храмам Полтавщини кінця XVIII – початку XIX ст., зведеним у стилі ампір. Крім глибокого аналізу окремих пам'яток, науковець подав яскраву характеристику історичної епохи, за якої вони були створені. Ці студії привернули увагу до маловідомого періоду вітчизняної історії та культури, у черговий раз нагадали про необхідність охорони і збереження пам'яток минулого [6, с. 219].

Увагу привертає ще одна розвідка Г. Павлуцького – «Київські храми домонгольського періоду та їх приналежність до візантійського зодчества». Провівши паралелі між візантійським та українським дерев'яним церковним зодчеством, Г. Павлуцький ще раз довів походження останнього з Візантії. Київські зодчі, перейнявши основні форми храмового будівництва з Візантії у X ст., в XI ст. переробили та вдосконалили їх. Саме тоді, на думку вченого, «візантійська архітектура досягла своєї вершини». Ця модернізація, за висновками Г. Павлуцького, полягала в тому, що зодчі стінами абсид прямо підперли стовпи, тобто стіни абсид стали прилягати безпосередньо до центральних стовпів; ці стіни стали слугувати підпорками для

купола, замінивши собою арки. З технічного боку, це був більш спрощений, а отже і більш досконалий план. «Уперше нові архітектурно-технічні ідеї були застосовані при будівництві Києво-Софійського собору 1037 р.», – зауважує дослідник [13, с. 35].

5 серпня відбулося спеціальне засідання, присвячене 1000-літтю літописного Чернігова, на якому з-поміж інших дослідників – П. Уваров, Д. Самоквасов, В. Завітневич, М. Довнар-Запольський – виступав із доповіддю і Г. Павлуцький [5, с. 126]. Темою промови останнього стали дерев'яні храми Чернігова. Відзначивши беззаперечний вплив візантійського зодчества в царині монументального мистецтва, Г. Павлуцький наголосив, що воно «залишило деякий простір національному творчому генію тільки там, де могли заявити свої права кліматичні умови країни, тобто у дерев'яному зодчестві». Дерев'яна церковна архітектура була, на думку дослідника, «тою галуззю, в якій проявилися зачатки народного архітектурного стилю» [12, с. 12].

У червні цього ж року у м. Кострома відбувся IV обласний археологічний з'їзд. Як відзначає Н. Полонська-Василенко – безпосередня учасниця з'їзду – його робота тривала 9 днів: із 21 по 29 червня, усього відбулося 9 засідань, на яких було прочитано 25 доповідей. Вони були розподілені за такими секціями: церковних старожитностей та мистецтва (8 доповідей), первісної археології (5), археографії та архівознавства (4), історичної географії та етнографії (5), загальних питань (3).

У роботі з'їзду з-поміж інших брав участь і Г. Павлуцький. Під час свого перебування в Костромі Григорій Григорович разом зі своїми колегами провів дослідження кількох місцевих архітектурних пам'яток. Так, найдавнішим храмом Костроми місцеві жителі вважали кафедральний Успенський собор, основою для якого послуговувалася легендою, церква Св. Федора XIII ст., але скрупульозне дослідження як плану, так і кладки собору дало змогу Г. Павлуцькому та його колегам установити, що цей храм було закладено не раніше XVII ст.; спершу він був не дуже великим, але у XVIII ст. до нього була зроблена з 3-х боків прибудова, так що він виявився ніби взятим у футляр, але при цьому старі стіни опинились у повній недоторканості.

Окрім безпосередніх досліджень, Г. Павлуцький брав дієву участь у засіданнях з'їзду. Аналізуючи роботу наукового форуму, Н. Полонська-Василенко зазначає, що його доповіді були присвячені місцю та ролі Михайла Федоровича (1596-1645 рр.) та Олексія Михайловича (1629-1676 рр.) Романових у розвитку руського мистецтва.

Вміючи відстоювати свою думку, Г. Павлуцький охоче долучався до наукових дискусій. Так, на одному із засідань точилися гострі суперечки щодо оздоблення місцевих церков. На думку архітектора І. Михайловського, яскраве забарвлення

Успенського собору є більш пізнім і зовсім викривляє первісний вигляд храму. Його опонентом був О. Голубцов, який вказував на те, що так само яскраво були пофарбовані й інші пам'ятки цього періоду. Григорій Григорович, погоджуючись із судженнями І. Михайловського, припускав, що таке забарвлення використовувалось у XVI – XVIII ст. тільки для громадських, а не церковних будівель [14, с. 1-9].

Дослідження вченими послужного списку Г. Павлуцького дало змогу встановити, що 1909 він представляв Університет Св. Володимира на зібранні «Предварительного комитета XV Археологического съезда», який проходив у Москві з 1 по 8 січня [1, с. 414].

Безпосередньо XV Археологічний з'їзд проходив у Новгороді з 22 липня по 04 серпня 1911 р. Усього під час роботи форуму відбулося 32 засідання, на яких було представлено 90 доповідей, 40 із яких були присвячені історії та старожитностям Новгородода.

Г. Павлуцький, як один із учасників з'їзду, також не оминув увагою означену тему. Як стверджує Н. Полонська-Василенко, у своїй доповіді «Про візантійські риси у декоративній обробці фасадів Новгородських храмів XI – XIV ст.» дослідник доводив, що зовнішній вигляд новгородських храмів запозичений із візантійського мистецтва. Прикладом цього впливу він вважав тричасний поділ стінки аркою з двома напів-арками, причому арка трансформувалася із потрійного візантійського вікна.

В іншій своїй доповіді – «Один із впливів західноєвропейського мистецтва на північне дерев'яне церковне зодчество» – Г. Павлуцький вказував, що вітчизняні храми у формі кубу з п'ятьма главками

запозичили ці главки з готичного мистецтва Англії, Чехії та Угорщини із замкових башт [15, с. 11; 13].

Слід відзначити, що результати своїх досліджень Г. Павлуцький представляв на лише в Україні, але й закордоном. Значний авторитет вченого в наукових колах, актуальність тем досліджень та оригінальність висновків сприяли тому, що дослідника запрошували до участі у міжнародних наукових форумах. Так, навесні 1905 р. Г. Павлуцького разом із Ю. Кулаковським було запрошено до участі в Першому Міжнародному археологічному конгресі, що проходив в Афінах із 25 по 31 березня 1905 р. На ньому обговорювалися питання збереження античних пам'яток, видання археологічної літератури, викладання археології [4, с. 155; 2, с. 425].

1909 р. за ініціативою єгипетського уряду в Каїрі було організовано археологічний конгрес, до участі в якому залучалися, зокрема, науковці з Російської імперії [9]. Університет Св. Володимира з-поміж інших своїх співробітників делегував до Каїру ординарного професора Г. Павлуцького [11]. За результатами відрядження дослідником була представлена розлога доповідь щодо мистецьких пам'яток єгипетської столиці [3, с. 27].

Висновки.

Таким чином, Г. Павлуцький брав участь у вітчизняному та міжнародному науковому житті. Його було запрошено до роботи загальноімперських, регіональних та міжнародних наукових з'їздів та конгресів. Питання походження і розвитку вітчизняного церковного будівництва, проблеми його дослідження та збереження знайшли відображення у доповідях, виголошених науковцем під час роботи наукових форумів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Жарков Є. Послужний список професора Г. Павлуцького як джерело до вивчення біографії вченого / Є. Жарков // Шевченківська весна: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917-1920 рр. – Вип. V. – Ч. 3: Історія. – Київ, 2007. – С. 411-416.
2. Журнал Министерства народного просвещения. Часть ССCLX – СПб: Сенатская типография. – 1905. – С. 425-452.
3. Заседение Исторического общества Нестора Летописца 03 мая 1909 г. // ЧИОНЛ. – Киев, 1911. – Кн. 22. – Вип. 3. – Отд. 1. – С. 27.
4. Іваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Іваненко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 375 с.
5. Коваленко А. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине / А. Коваленко // Проблемы археологии Южной России: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.». – Киев: Наукова думка. – 1990. – С. 123-128.
6. Ковпаненко Н. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Ковпаненко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – 309 с.
7. Ковпаненко Н. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99-110.
8. Красніцька Н. Григорій Павлуцький – дослідник українського та світового народного мистецтва / Н. Красніцька. – Режим доступу: http://www.history.univ.kiev.ua/ethnolog/journal/ethnic_history_35/35_10.pdf.
9. Липатов В. Из истории русско-египетских связей в начале XX века / В. Липатов, О. Соловійов. – Режим доступу: http://www.vostlit.info. Texts/Documenty/Egipet/XIX/1880-1900/Russ_egip_svjayzi/text1/htm.
10. Литвин К. З історії формування етнографічної колекції виставки XIV Археологічної з'їзду в Чернігові / К. Литвин // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 94-99.

11. Отношение департамента народного просвещения в I департамент, МИД России о дополнительном назначении русскими представителями на международный археологический конгресс в Каире группы профессоров Киевского и Московского университетов (23. 10. 1908 г.). – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Documenty/Egipet/XIX/1880-1900/Russ_egip_svjayzi/text1/htm.
12. Павлуцкий Г. Древние храмы Чернигова. Речь профессора Григория Григорьевича Павлуцкого / Г. Павлуцкий. – Чернигов, 1909. – 12 с.
13. Павлуцкий Г. Киевские храмы домонгольского периода и их отношение к византийскому зодчеству / Г. Павлуцкий // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. Том II. – Москва, 1911. – С. 29-36.
14. Полонская Н. IV областной археологический съезд в г. Костроме / Н. Полонская. – СПб: Типография Императорской академии наук, 1911. – 15 с.
15. Полонская Н. Великий Новгород и XV археологический съезд / Н. Полонская. – Киев: Тип. Киевк. военного округа, 1912. – 16 с.
16. Скирда І. XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Харків, 2016. – 271 с.

REFERENCES

1. Zharkov, E. (2007). Posluzhnyj spysok profesora Gh. Pavlucjkogho jak dzherelo do vyvchennja bioghrafiji vchenogho [Professors G. Pavlutskiy's professional account as a source for the study of a biographer of a scientist]. *Shevchenkivsjka vesna – Shevchenko spring: Proceedings of International scientific and practical conference of young scientists devoted to the 90th anniversary of the Ukrainian revolution of 1917-1920, V. 3: History*. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Zhurnal Mynysterstva narodnogo prosveshhenija. Chastj CCCLX [Journal of the Ministry of Education. Part of CCCLX]*. (1905). Retrieved from: <http://www.runivers.ru/lib/book7643/420634> [in Russian].
3. Zasedenye Ystorycheskogho obshhestva Nestora Letopysca 03 maja 1909 gh., 1911 [Deposition of the Historical Society of Nestor of the Chronicler on May 03, 1909]. *Chtenyja v Istorycheskom obshhestve Nestora Letopysca, Kn. 2. Vyp. 3. Otd. 1., 27* [in Russian].
4. Ivanenko, O. (2003). *Universytety Ukrajiny v mizhnarodnykh naukovykh zv'jazkakh Rosijskoi imperiji (drugha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Universities of Ukraine in International Scientific Relations of the Russian Empire (second half of the XIX – early XX centuries)]*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny [in Ukrainian].
5. Kovalenko, A. (1990). IV Vserossyjskij arkhelohycheskij sjezd i razvytye ystorycheskykh yssledovanyj na Chernyghovshhyne [XIV All-Russian Archeological Congress and development of historical research in Chernigov region]. *Problemy arheologii Juzhnoj Rossii – Problems of Archeology of Southern Russia: Proceedings of historical-archeological seminar «Chernigov and his district in the IX – XIII centuries»*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
6. Kovpanenko, N. (2013). *Arkhitekurno-mystecjka spadshhyna Naddniprjanskoi Ukrajiny u vitchyznjanykh istorychnykh doslidzhennjakh (kinecj XIX – pochatok XX st.) [Architectural and artistic heritage of the Dnieper Ukraine in the national historical researches (the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century)]*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny [in Ukrainian].
7. Kovpanenko, N. (2008). Rolj arkhelohichnykh z'jizdiv ostannjoji tretyny XIX – pochatku XX st. u doslidzhenni arkhitekurno-mystecjkoji spadshhyny Ukrajiny [The role of archaeological congresses of the last third of the nineteenth and early twentieth centuries. in the study of the architectural and artistic heritage of Ukraine]. *Ukrainian Historical Magazine*, 6, 99-110 [in Ukrainian].
8. Krasnitskaya, N. *Ghrghorij Pavlucjkij – doslidnyk ukrajinsjkogho ta svitovogho narodnogo mystectva [Grigory Pavlutskiy is a researcher of Ukrainian and world folk art]*. Retrieved from: http://www.history.univ.Kiev.ua/ethnologi/journal/ethnic_history_35/35_10.pdf [in Ukrainian].
9. Lipatov, V. *Iz istoryy russko-eghypetskykh svjazej v nachale XX veka [From the history of Russian-Egyptian ties in the beginning of the twentieth century]*. Retrieved from: http://www.vostlit.info/Texts/Documenty/Egipet/XIX/1880-1900/Russ_egip_svjayzi/text1/htm [in Russian].
10. Lytvyn, K. (2011). Z istoriji formuvannja etnoghrafichnoji kolekciji vystavky XIV Arkheologichnoji z'jizdu v Chernihovi [From the history of the formation of the ethnographic collection of the XIV Archaeological Congress in Chernihiv]. *Siversian chronicle*, 3, 94-99 [in Ukrainian].
11. *Otnoshenye departamenta narodnogo prosveshhenija v I departament, MID Rossyy o dopolnyteljnom naznachennyj russkymy predstaviteljami na mezhdunarodnyj arkhelohycheskij konghress v Kayre ghruppy professorov Kyevskogho y Moskovskogho unyversyitetov, 1908 [Attitude of the department of public education in Department I, Ministry of Foreign Affairs of Russia on the additional appointment of Russian representatives to the international archaeological congress in Cairo, a group of professors from the Kiev and Moscow universities]*. Retrieved from: http://www.vostlit.info/Texts/Documenty/Egipet/XIX/1880-1900/Russ_egip_svjayzi/text1/htm [in Russian].
12. Pavlutsky, G. (1909). *Drevnye khramy Chernyghova. Rechj profesora Ghryghoryja Ghryghorj'evycha Pavlucjkogho [Ancient temples of Chernigov. Speech by Professor Grigory Grigorievich Pavlutskiy]*. Chernigov [in Russian].
13. Pavlutsky, G. (1911). Kyevskye khramy domongholjskogho peryoda i ikh otnoshenye k vyzantijskomu zodchestvu [Kiev temples of the pre-Mongol period and their relation to the Byzantine architecture]. *Proceedings of the XIV*

Archaeological Congress in Chernigov. Vol. II, 29-36. Moscow [in Russian].

14. Polonskaya, N. (1911). *IV oblastnoj arkeologhycheskyy sjezd v gh. Kostrome [IV Regional Archaeological Congress in Kostroma]*. St. Petersburg [in Russian].

15. Polonskaya, N. (1912). *Velykyj Novghorod i XV arkeologhycheskyy sjezd [Great Novgorod and XV archaeological congress]*. Kyiv, Tip. Kyevsk. voennogho okrughu [In Russian].

16. Skirda, I. (2016). *XII Arkheologhichnyj z'jizd: peredumovy, perebigh podij, istorychne znachennja [XII Archaeological Congress: preconditions, course of events, historical significance]*. Candidate's thesis. Kharkov [in Ukrainian].

Богатікова Олена Вадимівна

Аспірант

Маріупольський державний університет

87524, Маріуполь, вул. Покришкіна, 9

Bohatyakova Elena

Postgraduate student

Mariupol State University

9, Pokryskina Str., Mariupol, 87524, Ukraine

ORCID: 0000-0002-9164-3524

Email: lol9877@meta.ua

Цитування: Богатікова О. В. Участь Григорія Павлуцького (1861-1924 рр.) у вітчизняних та міжнародних наукових форумах кінця XIX – початку XX ст. / О. В. Богатікова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 92-98.

Citation: Bogatikova E. V. (2018). Uchast Hryhoriia Pavlutsokoho (1861-1924 rr.) u vitchyznianykh ta mizhnarodnykh naukovykh forumakh kintsia XX – pochatku XX st. [Participation of Gregory Pavlutskiy in national and international scientific forums of the late 19th and early 20th centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 92-98.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 08.02.2018

Проблемы миграции в период раннего плейстоцена на Южном Кавказе

Мамедов Я., Институт Археологии и Этнографии НАНА

Статья, повествующая о проблемах миграции в период раннего плейстоцена на Южном Кавказе, основана на результатах исследовательских работ по данной теме, имеющихся на сегодняшний день. Статья опирается на исследования М. М. Гусейнова, М. М. Мансурова, А. Г. Джафарова, А. А. Зейналова, Д. О. Лордкипанидзе. В статье на основании археологических и палеоантропологических исследований рассматривается влияние климата и географического положения в период раннего плейстоцена на миграцию, заселение ранними человекообразными видами ареала долины реки Гуручай – Азыхской пещеры, палеолитических стоянок Дманиси и Гараджа.

Сравнение возраста пещеры с находившимися там культурными образцами дает возможность утверждать, что люди поселились здесь после того, как уровень воды понизился, что позволило проникнуть внутрь. Следовательно, люди на близлежащих территориях селились еще до образования пещеры. Довольно развитая техника обработки обнаруженных в VII – IX слоях орудий и завершенность большинства из них указывает на то, что жившие здесь люди задолго до прихода в пещеру заселили Гуручайскую долину, создав стоянки под открытым небом.

Ключові слова: Южный Кавказ; ранний плейстоцен; миграция; Гуручайская долина; Гуручай-Азыхская пещера; Дманиси; Гараджа

Problems of migration during the Early Pleistocene in the South Caucasus

Mammadov Y., Institute of Archeology and Ethnography of ANAS

The Article dealing with the Migration problems of the Early Pleistocene of the Southern Caucasus is based on the results of the investigations of the study of this problem done until present time. References belong to the investigations done by M. M. Huseynov, M. M. Mansurov, A. G. Jafarov, A. A. Zeynalov, D. O. Lordkipanidze. Influence of the Early Pleistocene climate and environment on the migration, as well as settlement of the early homo species in the Guruchay valley-Azykh Cave, Dmanisi and Garaja paleolithic sites had been studied on the basis of archaeological and paleoanthropological investigations.

Comparison of the age of the cave with the cultural samples that were there makes it possible to assert that people settled here after the water level dropped, which allowed to penetrate inside. Consequently, people on the near lying territories settled before the formation of the cave. Quite a developed technique of processing found in the VII - IX layers of guns and the completeness of most of them indicates that the people who lived here long before entering the cave occupied the Guruchay valley, creating parking under the open sky.

Confirmed sympatric living (coexistence and contact of two species in one area) of early anthropoid species in East Africa for several hundred thousand years. This indicates the emergence of various branches from a common ancestor and this process was not anagenetic, but cladogenetic. In this case, in the process of evolution, new species arise by separation or branching from the root forms. In other words, the subgroup of the habilis population, or the common ancestor of habilis and erectus, as a result of reproductive isolation from the main population group, has become a new species of homo erectus. So, the fragment of the upper jaw found in homo habilis found in Kobi Fora authentically demonstrates that the counterbalance to previous representations this species existed in subsequent periods, and its anagenetic relationship with homo erectus does not correspond to reality. The discovery of the skull, belonging to the homo erectus, confirms the larger dimensions of this species compared to homo habilis, and may also indicate sexual dimorphism.

Keywords: South Caucasus; Early Pleistocene; migration; Guruchay valley; Guruchai-Azykh cave; Dmanisi; Garadzha

Проблеми міграції в період раннього плейстоцену на Південному Кавказі

Мамедов Я., Інститут Археології та етнографії НАНА

Стаття, що оповідає про проблеми міграції в період раннього плейстоцену на Південному Кавказі, заснована на результатах досліджень за даною темою, наявних на сьогоднішній день. Стаття спирається на дослідження М. М. Гусейнова, М. М. Мансурова, А. Г. Джафарова, А. А. Зейналова, Д. О. Лордкипанидзе. У статті на підставі археологічних і палеоантропологічних досліджень розглядається вплив клімату та географічного положення в період раннього плейстоцену на міграцію, заселення ранніми людиноподібними видами ареалу долини річки Гуручай – Азыхської печери, палеолітичних стоянок Дманісі і Гараджа.

Порівняння віку печери зі знайденими там культурними зразками дає можливість стверджувати, що люди оселилися тут після того, як рівень води знизився, що дозволило проникнути всередину. Отже, люди на прилеглих територіях селилися ще до утворення печери. Досить розвинена техніка обробки виявлених у VII-IX шарах знарядь і завершеність більшості з них вказує на те, що люди, які тут жили, заселили Гуручайську долину задовго до приходу в пещеру, створивши стоянки під відкритим небом.

Ключевые слова: Південний Кавказ; ранній плейстоцен; міграція; Гуручайська долина; Гуручай-Азыхські печери; Дманісі; Гараджа

На основании остатков, обнаруженных во время исследований, проводившихся в 1939 году в селении Удабно на горе Кешикчи-даг вблизи монастыря Гареджи, можно утверждать, что в конце периода позднего Миоцена (9.098 – 8.769 млн. лет назад) на Южном Кавказе жили гоминиды (4, с. 70; 25, с. 55557). Это указывает на то, что данный регион был одной из зон эволюции. Несмотря на то, что до 70-х гг. XX века на Южном Кавказе не было обнаружено археологических или палеоантропологических остатков, относящихся к поселениям раннего плейстоцена, исследователи отмечали, что во время эоплейстоцена в равнинных и горных местностях региона господствовал более мягкий и теплый климат, что благоприятствовало поселениям основателей галечной культуры. Так, среднемесячная температура в январе составляла 3-5°C, а в июле 27-28°C. Среднегодовая норма осадков составляла 1500 мм. В регионе была богатая флора и фауна (1, с. 12).

Первые древнейшие подтверждения распространения человекообразных видов на Южном Кавказе отмечены в поселениях, расположенных в нижних слоях Азыхской пещеры. Затем были зарегистрированы и изучены палеолитические стоянки Дманиси и Гареджа.

Азыхская палеолитическая стоянка, зафиксированная во время разведочных работ, проводившихся палеолитической археологической экспедицией НАНА в 1960 году, находится на юго-восточном склоне горного хребта Малого Кавказа, на левом берегу реки Гуручай на уровне 950 м. выше уровня моря, в двухстах-двухстах пятидесяти метрах выше современного русла реки, в 16 км. от города Физули между селами Азых и Салакатын (39°37.15 вост. долготы и 46°59.32 сев. широты). Пещера, имеющая два входа и состоящая из четырех залов общей площадью 8000 м.², длиной 250 м. и высотой 20 м., имеет карстовое происхождение (3, т. 1, с. 81; 12, с. 18).

Во время проводившихся в пещере в 1974-1982 гг. археологических раскопок площадью 32 м.² на VII – X уровнях Верхнеапшеронского периода в культурном слое на глубине 4, 5 метра обнаружено более двухсот предметов, относящихся к галечной (олдувайской) культуре (10, с.500). Среди найденных на VII – X уровнях каменных изделий встречаются секачи и орудия в виде топоров. В данных слоях отсутствуют ядра, орудия изготовлены из округлых конгломератных камней. Из осколков делались режущие, скобящие, колющие и строгальные орудия. Крупные тяжелые орудия использовались для рубки, нанесения ударов и разбивания вдребезги (22, с. 111). Каменные орудия, обнаруженные в этих слоях, по своим техническим и типологическим особенностям изготовлены единым способом. Данные образцы относятся к первым поселениям в этой пещере.

Материал, обнаруженный на VII-X уровнях, по сырьевым источникам, форме, а также способу вторичной обработки имеет местные особенности, отличные от предметов верхнего слоя (ранний ашельский период, VI уровень) и «классического» олдувая, что позволило определить его принадлежность к совершенно новой археологической культуре, получившей название «Гуручайская археологическая культура». Она была впервые представлена научной общественности в 1979 году (11, с.71). Одним из доказательств, позволяющих выделить новую культуру, стали два чоппера (секача) с рукоятью весом по 4-4,5 кг., названные М. М. Гусейновым «гигантолитами». Всего на VIII уровне пещеры обнаружено три подобных орудия (3, т. 1, с. 58).

Палеомагнитным способом установлено, что I-IV уровни возникли в современном магнитном периоде, т. е. Брюнесе. Под VI слоем фиксируется граница между периодами Брюнеса и Матуямы, предположительно возникшая 780 лет назад (9, с.44). Таким образом, это указывает на то, что VII-X уровни, находящиеся под VI слоем, относятся к предыдущему периоду Матуямы.

М. М. Гусейнов в ранних трудах утверждал, что первые поселения в Азыхе возникли 700 тыс. – 1, 2 млн. лет назад (10, с. 500; 11, с.71), а в более позднем общем издании пришел к выводу, что им не менее 730 тыс. – 1,5 млн. лет (8, с. 32).

Сравнение возраста пещеры с находившимися там культурными образцами дает возможность утверждать, что люди поселились здесь после того, как уровень воды понизился, что позволило проникнуть внутрь. Следовательно, люди на близлежащих территориях селились еще до образования пещеры. Довольно развитая техника обработки обнаруженных в VII-IX слоях орудий и завершенность большинства из них указывает на то, что жившие здесь люди задолго до прихода в пещеру заселили Гуручайскую долину, создав стоянку под открытым небом. По мнению М. М. Гусейнова, эта культура распространилась в Гуручайской долине на много столетий раньше, чем люди поселились в пещере – 2 млн. лет назад (8, с. 22-26).

С. С. Велиев, Б. Д. Алескеров, Э. Н. Тагиева на основании стратиграфических принципов – геологических и геоморфологических данных – пришли к выводу, что X слой и терраса Гуручая на высоте 180-200 метров сформировались 2 млн. 480 тыс. (начало периода Матуямы) – 1. млн. 800 тыс. лет (поздний Акчагыл) назад. Они считали, что первобытные люди селились в Азыхской пещере уже 2,1 – 1,9 млн. лет назад (6, с. 49).

Надо отметить, что С. С. Велиев и М. М. Мансуров в ранее опубликованной статье на основе археологического и стратиграфического анализа материалов отнесли формирование галечной культуры в Азыхе к середине Акчагылской эпохи – 2,1-2,4 млн. лет назад. Террасы Гуручая и других

рек Малого Кавказа на высоте 180-200 метров они датировали периодом Агчагыла. В это же время в пещере образовался проем, сделавший возможным ее заселение (7, 223).

По мнению А. Г. Джафарова, поселения здесь возникли 2-2,5 млн. лет назад (3, т. 1, с. 186; 14, с. 103).

Несмотря на то, что в эоплейстоценовых слоях пещеры не обнаружено человеческих останков, как выше было отмечено, здесь найдено множество артефактов. В этом регионе находились древнейшие поселения людей, что дало толчок дальнейшим исследованиям.

Следует отметить, что по результатам незаконных «международных» раскопок, проводимых по инициативе правительства Армении, пещера представлена как памятник, заселенный до среднего плейстоцена – холицена и состоящий из двух сегментов и девяти слоев (20, с. 373). Указывается, что археологический материал имеется только в верхних слоях (I-V уровни) и утверждается, что только там жили люди (27, с. 103). Более древние слои (VII-IX уровни) они представляют как неархеологические. Таким образом, в их исследованиях отрицается первый этап заселения Азыкской пещеры и существование Гуручайской культуры.

Нижнепалеолитическое поселение Дманиси расположено на Южном Кавказе (41°20' 10'' вост. долготы и 44°20'38'' сев. широты), на юго-востоке Грузии, 85 км. юго-западнее Тбилиси на вулканическом плато Дманиси, на высоте 881 метра выше уровня моря на мысе, образованном при слиянии рек Масавера (Храм) и Пинесаури (28, с. 10432).

Проводившиеся здесь в 30-е гг. XX века археологические раскопки (Л. Мускleshвили. В. Джапаридзе) были в основном связаны с эпохой бронзы и средневековой историей этого памятника (13, с. 482). Но во время проводившихся в 1983-1987 гг. раскопок в средневековой части городища были обнаружены остатки фауны раннего плейстоцена (в 1983 г. Проф. А. Векуа среди костей животных выделил зуб, характерный для носорога *Dicerorhinus etruscus*, жившего в раннем плейстоцене), а в 1984 г. и характерные для данного периода каменные орудия. Наконец, в 1991 г. во время раскопок была обнаружена хорошо сохранившаяся челюсть (D211) гоминида (29, с. 509).

Из общей площади поселения 5 тыс. м.² археологическими раскопками было охвачено 400 м.², и в отложении толщиной 4 м. было обнаружено 6 слоев. Палеоантропологические остатки были обнаружены в основном в V слое.

На I, II и III участках и шурфах раскопок было выявлено более 10 тыс. каменных предметов. Орудия, найденные в различных слоях дманисского поселения, мало различаются по способу обработки, типу изготовления и сырью. Здесь имеются ядра, чопперы, многогранные орудия, кливеры, переходные формы от чоппера к топору, орудия в

виде клюва, зубчатые орудия из осколков (23, с. 110).

Дманисские каменные орудия схожи с артефактами из олдувайских поселений, а также обнаруженных в Евразии. Но своеобразием этих изделий является использование местного материала, и эта особенность полностью отличает данное поселение от других. Изучение каменных материалов, указывает на то, что они были собраны и принесены местным населением. Дманисская фауна относится к нижнеапшеронской (граница верхнего и нижнего плейстоцена) и сравнивается с нижней границей Виллафранка (5, с. 26).

Отложения, содержащие аргон-аргон, на масаверском базальте образовались 1,85 млн. лет назад. Стратиграфия дманисских отложений подразделяется на частицы А и частицы В. Слой А (подчастицы А1 – А4) на масаверском базальте отделены от частиц В (подчастицы В1 – В5) небольшой прослойкой другого рода. Отложения А1 и А2 слоя А возникли 1,81 млн. лет назад. Породы, содержащие магнит, биоманит и коррелятивный аргон-аргон и составляющий слой В периода ранней Матуямы, расположенный поверх поздеолдувайского слоя А, датируются периодом в 1,77 млн. лет назад (24, 10375).

Стратиграфическое изучение поселения указывает на то, что все человеческие останки были выявлены в слое (30, с.1020). В 155 В слое А, расположенном на масаверском базальте, не обнаружено ни артефактов, ни человеческих останков. Только по окончании испытаний в дманисской частице М5 в наиболее древнем слое А были обнаружены артефакты и фрагменты костей животных, что ведет историю данного поселения от олдувайского субкрона. Во время раскопок в М5 в целом было обнаружено 122 артефакта (49 в слое В и 73 в слое А) (28, с.10432).

Возраст челюсти (D211), обнаруженной во время раскопок в нижнепалеолитическом лагере Дманиси в 1991 г., на основе стратиграфических палеомагнитных исследований и изучения ископаемой фауны был определен в 1 млн. 770 тыс. лет. Это был первый обнаруженный здесь фрагмент человеческих костей. На данный момент в Дманиси найдены более 60-ти частей черепов и посткраниальных костей (31).

Помимо челюсти D211, в 1999 году была обнаружена черепная коробка взрослого человека (D2280), фрагмент черепа среднего возраста (D2282/D211), череп малолетнего небольшого размера (D2700/D/2735). В 2002 году был обнаружен череп взрослого мужчины (D3444/D3900) и уже в конце 2005 года был найден наиболее цельный череп (D4500/D2600). В общем, 1991-2005 гг. в дманисском поселении обнаружено пять черепов двух подростков и трех взрослых, из которых три – мужских и два женских (34, с. 717).

Посткраниальные кости, обнаруженные в Дманиси, считаются наиболее сохранившимися остатками того времени.

Эти люди с небольшим туловищем были полностью прямоходящими, но их верхние конечности, приспособленные к определенным действиям (в основном, карабканье наверх), сохраняли первобытные особенности.

В 2005 году в отложениях, в которых были найдены черепа, обнаружены пять позвоночных костей – один поясничный, два грудных и два шейных позвонка (26). Они считаются самыми древними из известных ныне позвоночных костей человекообразных видов.

Целое правое бедро 4167 – D3901 (найденная во время первых раскопок tibias – берцовая кость) и D3481 (правая коленная чашечка) вместе с бедренной костью составляют наиболее цельную реконструированную нижнюю конечность раннего человекообразного.

D4507 – плечевая кость (humerus) взрослого человека, D2680 и D2715 левое и правое предплечье подростка. У обоих индивидов эти кости отличаются от тех, что имеются у современного человека, но сходны с костями гоминидов раннего плестецена.

Богатое собрание человеческих останков из Дманиси, относящихся к самому раннему крону верхней Магуямы (1.77 млн. лет назад), выявило, что у этих людей было обычное строение скелета и маленький мозг. Объем мозга у дманиского человека составлял 545-755 см.³, рост – 145-166 см, вес 40-50 кг.

Обнаружение дманисских останков создало почву для начала дискуссии о распространении первого человека за пределами Африки и стало основанием к пересмотру вопроса о возникновении и распространении человека.

Останки из Дманиси по небольшому объему черепа и состоянию посткраниальных костей сходны больше с известными видами человека умелого (*homo habilis*), чем человека прямоходящего (*homo erectus*). Именно поэтому останки, обнаруженные в 1999-2001 гг., представляются как отдельный подвид человека и по названию страны, в которой были найдены, названы *Homo georgicus* – «грузинский человек» (34, с.718). Его позиционируют как предка африканского *homo habilis* и азиатского *homo erectus*.

Но анализ дманисских останков не противоречит заключению об анагенетическом развитии человека от *homo habilis*. Анагенетика (греческое слово) – возникновение, появление вновь либо филогенетическое изменение. Это значит, что морфологические виды возникают от предков в результате ускоренной эволюции. Смена видов не происходит, предшествующие виды не оставляют следов в других популяциях – данные виды считаются угасшими. Поэтому предки морфологически преобразуются в новые виды.

Ф. Спор и другие исследователи на основании останков, обнаруженных в Кооби Фора, доказали, что *homo habilis* и *homo erectus* могли одновремен-

но обитать на одной территории. Таким образом, возможность анагенетической эволюции *homo erectus*'а нашла большее обоснование (33, с.1611).

Так, найденный в Кооби Фора фрагмент верхней челюсти, принадлежащий *homo habilis*'у, достоверно демонстрирует то, что, в противовес прежним представлениям, этот вид существовал и в последующие периоды, а его анагенетическое родство с *homo erectus*'ом не соответствует действительности. Обнаружение же принадлежащей *homo erectus*'у черепной коробки подтверждает более крупные размеры этого вида по сравнению с *homo habilis*'ом, а также может указывать на половой диморфизм. Вновь обнаруженные в окрестностях одного озера останки, характерные для *homo habilis* и *homo erectus*, свидетельствуют о том, что в Калабрийский период они полмиллиона лет (1.9 – 1.4 млн. лет назад) обитали рядом друг с другом.

Подтверждено симпатрическое проживание (сосуществование и соприкосновение двух видов на одной территории) ранних человекообразных видов в Восточной Африке на протяжении нескольких сотен тысяч лет. Это указывает на возникновение различных ответвлений от общего предка, и этот процесс был не анагенетическим, а кладогенетическим. В данном случае в процессе эволюции новые виды возникают путем отделения или разветвления от корневых форм. Иными словами, подгруппа популяции *habilis* либо общий предок *habilis*'а и *erectus*'а в результате репродуктивной изоляции от основной популяционной группы превратился в новые виды *homo erectus*.

Таким образом, образцы, обнаруженные в Дманиси, были идентифицированы как одна из разновидностей *homo erectus*'а, обитавшего рядом с другими ранними человекообразными на берегу озера Тукана 1.9 млн. лет назад и получившей название *homo erectus georgicus*. Дманисские останки свидетельствуют о миграции *homo erectus*'а из Африки несколько сотен тысяч лет тому назад.

Суждения М. М. Гусейнова о заселении ранними человекообразными не только бассейна реки Гуручай, но и всего Кавказа 2 млн. лет назад (8) были подтверждены обнаруженными в 1983-2005 гг. в дманисском поселении палеоантропологическими остатками, археологическими материалами, относящимися к галечному производству (21, с. 10), и аналогичными орудиями из Центрального Дагестана (Айникаб I, Мухкай I, Мухкай II) (2; 15). Они усилили внимание к исследованию кавказского региона. Несмотря на то, что обнаруженные образцы и палеоантропологические остатки дают возможность определить стоянки и пути миграции ранних видов человекообразных (рода *homo erectus*) в кавказском регионе, в южных предгорьях Большого Кавказа не найдено подтверждающих это поселений. Обнаружение на Малом Кавказе и в Западном Азербайджане поселений в пещерах и под открытым небом требует

проведения дальнейших исследований в этом регионе.

В 2012 году гянджинско-казахская партия палеонтологической археологической экспедиции под руководством А. А. Зейналова при участии российских ученых проводила разведочные работы в указанном регионе – в окрестностях Мингчевирского и Шамкирского водохранилищ, а также на отроге Палан Текен и равнине Джейранчел вдоль азербайджано-грузинской границы. В результате на южном побережье Мингчевирского водохранилища, у подножья горы Боздаг, на высоте 90 м. над уровнем моря (40°47'956" сев. широты и 47°03'165" вост. долготы) на палеолитической стоянке Гараджа обнаружены остатки фауны, артефакты нижнепалеолитического типа, а на северном побережье Шамкирского водохранилища, на высоте 150 м. над уровнем моря – остатки фауны, а также орудия периода палеолита (18, с. 31-41). В 2013-2014 гг. на палеолитической стоянке Гараджа были проведены археологические раскопки, а вблизи Мингчевирского водохранилища археологические разведочные работы (19, с. 36-41).

В результате исследований было установлено, что в комплексе палеолитических стоянок Гараджа (Гараджа и Гараджа I) обитание имеет три различных по древности этапа ашельского периода. В трех слоях лагеря толщиной 29-40 м. собраны более 200 каменных изделий ашельского периода. Каждый из слоев относится к различным этапам этого периода (17, с. 11). Самая древняя III прослойка относится к концу апшеронского – началу бакинского периода. Это свидетельствует о том, что возраст данного слоя составляет миллион лет и более. Здесь обнаружены покрытые патиной и отполированные секачи и чопперы, соответствующие первичному этапу ашельского периода. Кроме того, в этом слое найдены гигантолиты, относящиеся к Гуручайской культуре, и кости южного слона (*Archidiscodon meridionalis*) (16, с. 29; 17, с. 11; 19, с. 39). В апшеронских залежах Азербайджана, т.е. в слоях, возраст которых составляет миллион лет и выше, впервые в азербайджанской палеонтологии был обнаружен крупный чоппер с двумя рукоятями весом приблизительно 4 килограмма (16, с. 22; 19, с. 38). До этого времени древнейшей палеолитической стоянкой в Азербайджане считалась Азыхская. Это указывает на то, что в апшеронском периоде древнейшие люди жили не только в пещерах, но и за их пределами. Обнаружение за пределами Азыхской пещеры на палеолитической стоянке Гараджа каменного орудия, относящегося к Гуручайской культуре, под-

тверждает правильность и обоснованность введения в научный оборот новой культуры.

Обнаруженный здесь длинный плоский топор из гальки является первым подобным предметом ашельской культуры на Кавказе. Надо отметить, что ранее подобные предметы ашельского периода находили только в Африке (19, с. 38).

Во II среднем слое памятника обнаружены каменные изделия и остатки фауны среднеашельского, а в верхнем I слое – позднеашельского периода (17, с. 12; 19, с.39).

Компактное расположение каменных изделий, наличие там осколков, отходов и костей животных указывает на то, что эта территория входила в ареал обитания видов ранних человекообразных.

Это научно подтверждает гипотезу о миграции древних людей из Африки, а также то, что миграционные пути проходили именно через Южный Кавказ. Так, полученные образцы свидетельствуют о том, что одно направление проходило через азыхские, гараджинские и дагестанские поселения на север, а другое – через Дманисина, Северный Кавказ и далее в Азию.

Заключение.

Первобытные люди, мигрировавшие из Африки в Евразию 1.5 – 2 млн. лет назад, поселились в Азыхской пещере. Наряду с этим, совершенство и развитость обнаруженных орудий, а также геологические исследования позволяют предположить, что они заселили данный регион значительно раньше, как минимум 2 млн. лет назад. Поскольку найденные в Азыхе орудия отличаются от других материалов соответствующей эпохи, они были выделены в отдельный культурный комплекс – «Гуручайская культура». Указанная культура не ограничивается только Гуручайской долиной. Ее следы зафиксированы на палеолитической стоянке Гараджа и в Центральном Дагестане. Это дает нам возможность установить одно из первых миграционных направлений на Кавказе. Дманиси был заселен в период позднего олдувайского субкрана (1.85 – 1.78 млн. лет назад). Дманисские остатки подтверждают симпатрическое проживание ранних человекообразных видов в Восточной Африке несколько сотен тысяч лет назад. Это свидетельствует об их ответвлении от общего предка. Причем данный процесс носил не анагетический, а кладогенетический характер. Это означает, что подгруппа популяции *habilis* либо общий предок *habilis*'а и *erectus*'а в результате репродуктивной изоляции от основной популяционной группы превратился в новые виды *homo erectus*.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Алескеров Б. Д. Палеогеография Азыхской палеолитической стоянки в эоплейстоцене и плейстоцене / Б. Д. Алескеров, С. С. Велиев, А. И. Алиев и др. // Карабах в каменном веке: Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. – Баку : Текнур, 2010. – С. 12-19.
2. Амирханов Х. А. Орудия-гигантолиты в индустрии Олдована Дагестана / Х. А. Амирханов // РА. – 2013. – № 3. – С. 5-12.
3. Археология Азербайджана: [в 6-ти т.]. – Баку: изд. «Шарг-Гарб», 2008. – Т. 1. – 448 с.
4. Бурчак-Абрамович Н. О. Находка ископаемой высшей человекообразной обезьяны в пределах Грузии / Н. О. Бурчак-Абрамович, Е. Г. Габашвили // Природа. – 1950. – № 9. – С. 70-72
5. Векуа А. К. Дманиси – древнейшее в Евразии местонахождение ископаемых гоминидов / А. К. Векуа, Д. О. Лорткипанидзе, М. Г. Бухсианидзе // АК. – 2011. – № 4. – С. 16-27.
6. Велиев С. С. О возрасте Азыхской стоянки и климатических факторах миграции на Кавказ древнейших людей / С. С. Велиев, Б. Д. Алескеров, Е. Н. Тагиева // Карабах в каменном веке: Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. – Баку: Тек Нур, 2010. – С. 46-62
7. Велиев С.С. К вопросу о возрасте древнейших культурных слоев Азыхской пещерной стоянки / С. С. Велиев, М. М. Мансуров // Док. АНА. – 1999. – Т. 55. – № 3-4. – С. 222-226.
8. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана / М. М. Гусейнов. – Баку: Элм, 1985. – С. 96.
9. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана / М. М. Гусейнов. – Баку: Тек Нур, 2010. – С. 202.
10. Гусейнов М. М. Новые археологические открытия апшеронского возраста в нижних слоях пещеры Азых / М. М. Гусейнов // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 500.
11. Гусейнов М. М. Ранние стадии заселения человека в пещере Азых / М. М. Гусейнов // Ученый записки АГУ им С. М. Кирова. Серия: История и философия. – 1979. – № 4. – С. 70-72.
12. Гусейнов М. М. Ранний каменный век / М. М. Гусейнов. – Баку: изд. «Гянджлик», 1973. – 68 с.
13. Джапаридзе В. В. Раскопки в Дманиси / В. В. Джапаридзе // АО 1977. – М.: Наука, 1978. – С. 482-483.
14. Джафаров А. К. Палеолитические стоянки Гарабаха / А. К. Джафаров // Карабах в каменном веке: Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. – Баку: Тек Нур, 2010. – С. 99-126.
15. Древянко А. В. Проблемы палеолита Дагестана / А. В. Древянко, Х. А. Амирханов, В. Н. Зенин и др. – Новосибирск: Изд. ИАЕ СО РАН, 2012. – 292 с.
16. Зейналов А. А. Доисторический Азербайджан как часть пространства антропогенеза / А. А. Зейналов // Археология и Этнография Азербайджана в период независимости: Материалы Международной научной конференции, посвященной 20-летию создания Института. – Баку: Университет Хазар, 2013. – С. 29-30.
17. Зейналов А. А. Археологические раскопки на палеолитической стоянке Гараджа / А. А. Зейналов, П. Г. Бабаи, И. Н. Авшарова // Материалы научной сессии, посвященной итогам полевых археологических и этнографических исследований, проводившихся в Азербайджане в 2013 г. – Баку, 2014. – С. 11-12.
18. Зейналов А. А. Раннепалеолитические местонахождения в апшеронских отложениях Азербайджана / А. А. Зейналов, С. А. Кулаков, И. А. Идрисов и др. // Археологические вестник. – 2014. – № 20. – С. 31-42.
19. Зейналов А. А. Новые палеолитические памятники, обнаруженные в окрестностях Мингечевирского водохранилища / А. А. Зейналов, С. А. Кулаков, И. А. Идрисов // ААТ – 2013-2014. – Баку: Университет «Хазар», 2015. – С. 36-41.
20. Мамедов Я. В. О проводимых по инициативе правительства Армении незаконных «международных» археологических раскопках / Я. В. Мамедов // Материалы международного форума «Процессы интеграции мировой науки в XXI веке». – Гянджа, 2016. – С. 372-374.
21. Мамедов Я. В. Первобытная стоянка человека в Дманиси / Я. В. Мамедов // АА. – 2014. – Т. 17. – № 1. – С. 9-18.
22. Мансуров М. М. Появление нуклеусных осколков в палеолите, периодизация их изменений / М. М. Мансуров // ТОР. – Баку, 1997. – С. 111-115.
23. Ниорадзе М. Г. Раннепалеолитическая стоянка Дманиси и ее Каменная индустрия / М. Г. Ниорадзе, Г. Н. Ниорадзе // АК. – 2011. – № 4. – С. 103-148
24. Bernard W. Did early Homo migrate «out of» or «in to» Africa? / W. Bernard // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2013. – Vol. 108. – № 26. – P. 10375-10376.
25. Casanovas-Vilar I. Updated chronology for the Miocene hominoid radiation in Western Eurasia / I. Casanovas-Vilar, D. Alba, M. Garcés, et al. // PNAS. – 2011. – Vols. 108 – № 14. – 5554-5559.
26. Evolutionary Back Story: Thoroughly modern spine supported human ancestor. – Retrieved from: <http://www.sciencenews.org/articles/20060506/fob2.asp>
27. Fernández-Jalvo Y. The Azokh Cave complex: Middle Pleistocene to Holocene human occupation in the Caucasus / Y. Fernández-Jalvo, T. King, P. Andrews, et al. // JHE. – 2010. – Vols. 58. – P. 103-109.
28. Ferring R. Earliest human occupations at Dmanisi (Georgian Caucasus) dated to 1.85 – 1.78 Ma / R. Ferring, O. Oms, J. Agust, et al. // PNAS. – 2011. – Vols. 108. – P. 10432-10436.

29. Gabunia L. A Plio-Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus / L. Gabunia, A. Vekua // *Nature*. – 1995. – Vols. 373. – P. 509-512.
30. Gabunia L. Early Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age / L. Gabunia, A. Vekua, D. Lordkipanidze, et al. // *Science*. – 2000. – Vols. 288. – P. 1019-1025.
31. History of discovery. – Retrieved from: <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>
32. Paola V. Terra Amata and the Middle Pleistocene archaeological record of southern France / V. Paola. – Berkeley: University of California Press, 1983. – 303 p.
33. Schrenk F. The Earliest Putative Homo Fossils / F. Schrenk, O. Kullmer, T. Bromage // *In Handbook of Paleoanthropology*. In collaboration with Thorolf Hardt. – Berlin, Heidelberg: Springer, 2007. – P. 1611-1631
34. Vekua A. The first edentulous hominin skull / Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire et al. // *Nature*. – 2005. – v. 434. – P. 717-718.

REFERENCES

1. Aleskerov, B.D., Veliev, S.S. Aliev, A.I., et al. (2010). Paleogeografija Azyhskoj paleoliticheskoj stojanki v jeoplejstocene i plejstocene [The Paleogeography of the Azikh Paleolithic Site in the Eopleistocene and Pleistocene]. *Karabah v kamennom veke – Karabakh in the Stone Age: Proceedings of the International Scientific Conference on the 50th anniversary of the discovery of the Azikh Paleolithic Cave Park in Azerbaijan*. (pp. 12-19). Baku: Tekhnur [in Russian].
2. Amirkhanov, H.A. (2013). Orudija-gigantolity v industrii Oldovana Dagestana [Giant tools in the industry of Olduvan of Dagestan]. *RA*, 3, 5-12 [in Russian].
3. *Arheologija Azerbajdzhana [Archeology of Azerbaijan]* (2008). (Vols. 1-6). Baku: Sharg-Garb [in Russian].
4. Burchak-Abramovich, N.O., & Gabashvili, Ye.G. (1950). Nahodka iskopaemoj vysshej chelovekoobraznoj obez'jany v predelah Gruzii [The discovery of the fossil of the higher anthropoid ape within Georgia]. *Nature*, 9, 70-72 [in Russian].
5. Vekua, A.K., Lordkipanidze, D.O., & Bukhsianiadze, M.G. (2011). Dmanisi – drevnejšee v Evrazii mestonahozhdenie iskopaemyh gominidov [Dmanisi is the most ancient site of Eurasian fossil hominids]. *AK*, 4, 16-27 [in Russian].
6. Veliev, S.S., Aleskerov, B.D., & Tagieva, E. N. (2010). O vozraste Azyhskoj stojanki i klimaticeskikh faktorah migracii na Kavkaz drevnejših ljudej [On the age of the Azikh camp and the climatic factors of the migration of the most ancient people to the Caucasus]. *Karabah v kamennom veke – Karabakh in the Stone Age: Proceedings of the International Scientific Conference on the 50th anniversary of the discovery of the Azikh Paleolithic Cave Park in Azerbaijan*. Baku: Tek Nur, 46-62 [in Russian].
7. Veliev, S.S., & Mansurov, M.M. (1999). K voprosu o vozraste drevnejših kul'turnyh sloev Azyhskoj peshhernoj stojanki [On the issue of the age of the oldest cultural layers of the Azikh cave dock]. *Doc. ANA*, 55 (3-4), 222-226 [in Russian].
8. Guseinov, M.M. (1985). *Drevnij paleolit Azerbajdzhana [Ancient Paleolithic of Azerbaijan]*. Baku: Elm, 96 [in Russian].
9. Guseinov, M.M. (2010). *Drevnij paleolit Azerbajdzhana [Ancient Paleolithic of Azerbaijan]*. Baku: Tek Nur, 202 [in Russian].
10. Guseinov, M.M. (1976). *Novye arheologicheskie otkrytija apšheronskogo vozrasta v nizhnih slojah peshhery Azyh [New archaeological discoveries of Apsheron age in the lower layers of the cave Azykh]*. Moscow: Nauka, 500 [in Russian].
11. Guseinov, M.M. (1979). Rannie stadii zaselenija cheloveka v peshhere Azyh [Early stages of settling a man in a cave Azykh]. *Uchenyi zapiski ASU im SM. Kirova. History and philosophy*, 4, 70-72 [in Russian].
12. Guseinov, M.M. (1973). *Rannij kamennyj vek [Early Stone Age]*. Baku: Ganjlik [in Russian].
13. Japaridze, V.V. (1978). *Raskopki v Dmanisi [Excavations in Dmanisi]*. Moscow: Nauka, 482-483 [in Russian].
14. Jafarov, A.K. (2010). Paleoliticheskie stojanki Garabaha [Paleolithic sites of Garabagh]. *Karabah v kamennom veke – Karabakh in the Stone Age: Proceedings of the International Scientific Conference on the 50th anniversary of the discovery of the Azikh Paleolithic Cave Park in Azerbaijan*. Baku: Tek Nur, 99-126 [in Russian].
15. Drevyanko, A.V., Amirkhanov, Kh.A., & Zenin, V.N. et al. (2012). *Problemy paleolita Dagestana [Problems of the Paleolithic of Dagestan]*. Novosibirsk: Izd. IAE SB RAS [in Russian].
16. Zeynalov, A.A. (2013). Doistoričeskij Azerbajdzhan kak chast' prostranstva antropogeneza [Prehistoric Azerbaijan as part of the anthropogenesis space]. *Arheologija i Jetnografija Azerbajdzhana v period nezavisimosti – Archeology and Ethnography of Azerbaijan in the period of independence: Proceedings of the International Scientific Conference, dedicated to the 20th anniversary of the creation of the Institute*. Baku: Khazar University, 29-30 [in Russian].
17. Zeynalov, A.A., Babai, P.G., & Avsharova, I.N. (2014). Arheologicheskie raskopki na paleoliticheskoj stojanke Garadzha [Archaeological excavations at the Garadja Paleolithic Site]. *Proceedings of the scientific session devoted to the results of field archaeological and ethnographic research conducted in Azerbaijan in 2013*. Baku, 11-12 [in Russian].
18. Zeynalov, A.A., Kulakov, S.A., & Idrisov, I.A. et al. (2014). Rannepaleoliticheskie mestonahozhdenija v apšheronskih otlozhenijah Azerbajdzhana [Early Paleolithic Locations in Apsheron Deposits of Azerbaijan]. *Archaeological Bulletin*, 20, 31-42 [in Russian].

19. Zeynalov, A.A., Kulakov, S.A., & Idrisov, I.A. (2015). Novye paleoliticheskie pamjatniki, obnaruzhennye v okrestnostjah Mingechevirkosogo vodohranilishha [New Paleolithic monuments discovered in the vicinity of the Mingechevir Reservoir]. *AAT – 2013-2014*. Baku: Khazar University, 36-41 [in Russian].
20. Mamedov, Ya.V. (2016). O provodimyh po iniciative pravitel'stva Armenii nezakonnyh «mezhdunarodnyh» arheologicheskikh raskopkah [About illegal «international» archaeological excavations conducted at the initiative of the Armenian government]. *Proceedings of the international forum «Processes of integrating world science in the XXI century»*, *Ganja*, 372-374 [in Russian].
21. Mamedov, Ya.V. (2014). Pervobytnaja stojanka cheloveka v Dmanisi [Primitive parking of a person in Dmanisi]. *AA*, 17 (1), 9-18 [in Russian].
22. Mansurov, M.M. (1997). Pojavlenie nukleusnyh oskolokov v paleolite, periodizacija ih izmenenij [The appearance of nucleus fragments in the Paleolithic, the periodization of their changes]. *TOR*. Baku, 111-115 [in Russian].
23. Nioradze, M.G., & Nioradze, G.N. (2011). Rannepaleoliticheskaja stojanka Dmanisi i ee Kamennaja industrija [The Early Paleolithic Site of Dmanisi and its Stone Industry]. *AK*, 4, 103-148 [in Russian].
24. Bernard, W. (2013). Did it mean early homo migrate «out of» or «in to» Africa? *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108 (26), 10375-10376.
25. Casanovas-Vilar, I., Alba, D., & Garces, M. et al. (2011). Updated chronology for the Miocene hominoid radiation in Western Eurasia. *PNAS*, 108 (14), 5554-5559.
26. *Evolutionary Back Story: Thoroughly modern spine supported human ancestor*. Retrieved from: <http://www.sciencenews.org/articles/20060506/fob2.asp>
27. Fernández-Jalvo, Y., King, T., & Andrews, P. et al. (2010). The Azokh Cave complex: Middle Pleistocene to Holocene human occupation in the Caucasus. *JHE*, 58, 103-109.
28. Ferring, R., Oms, O., & Agust, J. et al. (2011). Earliest human occupations at Dmanisi (Georgian Caucasus) dated to 1.85-1.78 Ma. *PNAS*, 108, 10432-10436.
29. Gabunia, L., & Vekua, A. (1995). A Plio-Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus. *Nature*, 373, 509-512.
30. Gabunia, L., Vekua, A., & Lordkipanidze, D. et al. (2000). Early Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age. *Science*, 288, 1019-1025.
31. *History of discovery*. Retrieved from: <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>
32. Paola, V. (1983). *Terra Amata and the Middle Pleistocene archaeological record of southern France*. Berkeley: University of California Press
33. Schrenk, F., Kullmer, O., & Bromage, T. (2007). *The Earliest Putative Homo Fossils. In Handbook of Paleoanthropology. In collaboration with Thorolf Hardt. (pp. 1611-1631)*. Berlin, Heidelberg: Springer.
34. Vekua, A., Lordkipanidze, D., & Rightmire et al. (2005). The first edentulous hominin skull. *Nature*, 434, 717-718.

Мамедов Ягуб

Научный сотрудник

Институт Археологии и Этнографии НАНА

A3 1143, Баку, Республика Азербайджан, Пр. Г. Джавида, 115

Mammadov Yagub

Researcher

Institute of Archeology and Ethnography of ANAS

115, G. Javid Av., Baku, A3 1143, Republic of Azerbaijan

ORCID: 0000-0002-9226-4649

Email: yaqub_amea@mail.ru

Цитування: Мамедов Я. Проблеми міграції в період раннього плейстоцена на Южному Кавказі / Я. Мамедов // Научно-теоретический альманах «Грани». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 99-106.

Citation: Mammadov, Ya. (2018). Problemy migracii v period rannego plejstocena na Juzhnom Kavkaze [Problems of migration during the Early Pleistocene in the South Caucasus]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (2), 99-106.

DOI: 10.15421/171823

УДК: 930:[070.15:329.12] (47754)

Харьковская кадетская периодика о еврейских погромах в Первой русской революции 1905-1907 гг.

Малютина О. К., Национальный фармацевтический университет

В статье на основе анализа материалов харьковской кадетской периодики и архивных документов прослежена реакция прогрессивной общественности на еврейские погромы в ходе Первой русской революции. Харьковская оппозиционная пресса, освещавшая и оценивавшая трагические события 1905 г., является ценным и практически неизученным историческим источником. Материалы по еврейским погромам 1905 г. достаточно широко представлены в местных кадетских изданиях. Это корреспонденции с мест (юга Украины), свидетельства очевидцев, расследование парламентской комиссии по Белостокскому погрому 1906 г., выступления депутатов I Государственной думы, информация о сборе пожертвований для поддержки пострадавших. Проанализирован опыт взаимодействия либеральной прессы и местной власти, рассмотрена попытка харьковской общественности позиционировать свое отношение к правительственной политике. Установлено, что харьковская кадетская газета «Девятый вал», непредвзято освещавшая Белостокский погром, была закрыта по распоряжению харьковского генерал-губернатора. Газета «Утро», выступившая с критикой черносотенного «Союза русского народа», подверглась значительному денежному штрафу.

Ключові слова: Первая русская революция; еврейские погромы; харьковская кадетская периодика; реакция прогрессивной общественности

Kharkiv kadet periodicals on persecution of jews during the First Russian Revolution 1905-1907

Maliutina O. K., National University of Pharmacy

This article contains an outlook on progressive society's reaction to persecution of Jews during the First Russian Revolution based on the analysis of the materials taken from the Kharkiv cadet periodicals and archival documents. Kharkiv opposition press, which was covering and taking stock of events of 1905-1907, is a valuable and almost unexplored historical source. The opposition (liberal intelligentsia) and political forces connected with it played an active part in the Revolution of 1905. Almost immediately after the promulgation of the Manifesto on 17 October, a local branch office of the Constitutional Democratic Party was established in Kharkiv and it started running a self-publishing platform, Mir daily newspaper. There were 11 newspaper issues published during the period from 27 November to 09 December 1905. However, as it was a liberal publication, covering the most topical, pressing issues of its time, and providing a critical outlook on the actions of the government and local self-government authorities, the newspaper was soon «suspended» until further orders from the Provisional Governor-General of Kharkiv. The lists of issues that had previously been the focus of the «suspended» publication's attention, was covered now by «Volna (The Wave)», «Budushchee (The Future)», «Devyaty Val (The Ninth Wave)», «Nakanune (On the Eve)» – cadet periodicals opened one after another. In a classic example of the outcomes of the First Bourgeois Democratic Revolution, Kharkiv became home to «Utro (Morning)» non-governmental newspaper, which continued publishing from 1906 to 1916. There are a lot of materials, widely represented in local cadet issues, deal with Jew bashing of 1905. It could be scene reports (mostly South Ukraine), original evidences, parliamentary commission's investigation about Bilostok bashings of 1906, the First State Duma deputy speeches, information about charity collection for harmed. We analyzed an experience of communication between liberal press and local government, reviewed the try of Kharkiv society to show its attitude towards governmental politics. For example, The Ninth Wave, Kharkiv cadet newspaper, was closed by local authorities for its unbiased coverage of the tragic events during Bilostok bashings. The newspaper «Utro», which had been criticizing the chernosotentsy (the black-hundredists) «Union of Russians», was severely fined.

Keywords: First Russian Revolution; persecution of Jews; Kharkiv cadet newspapers; progressive society's reaction

Харківська кадетська періодика про єврейські погроми в добу Першої російської революції 1905-1907 рр.

Малютіна О. К., Національний фармацевтичний університет

У статті на підставі аналізу матеріалів харківської кадетської періодики та архівних документів висвітлено реакцію прогресивної спільноти на єврейські погроми під час Першої російської революції. Харківська опозиційна преса, що з'явилась одразу після оприлюднення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., висвітлювала та оцінювала трагічні події 1905 г. Матеріали щодо єврейських погромів достатньо широко представлені в місцевих кадетських виданнях. Це кореспонденції з місць (півдня України), свідчення безпосередніх спостерігачів подій, розслідування парламентської комісії з приводу Білостоцького погрому 1906 р., промови депутатів I Державної думи, інформація про пожертви для підтримки постраждалих. Проаналізовано досвід взаємодії ліберальної преси

та місцевої влади, розглянуто спробу громадянської спільноти позиціонувати своє ставлення до урядової політики. Встановлено, що діяльність харківської кадетської газети «Дев'ятий вал», що неупереджено віддзеркалювала страшні події Білостоцького погрому, була заборонена харківським генерал-губернатором. Газета «Утро», виступивши з критикою чорносотенного «Союзу російського народу», обкладена значним грошовим штрафом.

Ключевые слова: Перша російська революція; харківська кадетська періодика; єврейські погроми; реакція прогресивної спільноти

Постановка проблеми.

Оппозиционная кадетская периодика, появившаяся практически сразу после царского «Манифеста 17 октября», очень быстро стала заметным явлением в общественно-политической жизни г. Харькова. Несмотря на перманентные правительственные распоряжения о «временной приостановке», харьковские кадетские издания «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал», сменяя друг друга, отображали происходящие события во всей полноте и многообразии. Традиции «приостановленных» прогрессивных изданий продолжила газета «Утро», которая начала выходить в Харькове с ноября 1906 г. Темы внесудебных правительственных репрессий, политического террора, еврейских погромов поднимались постоянно. Либерально-демократическая общественность Харькова, наконец, получила возможность открыто выразить свою позицию на страницах неправительственных печатных органов.

Анализ исследований и публикаций.

Тема еврейских погромов 1905-1907 гг. присутствует в общих работах по истории и культуре еврейского народа [11, 15], а также рассматривается как самостоятельная исследовательская проблема [17].

Харьковская оппозиционная пресса, освещавшая и оценивавшая страшные события 1905 г., является ценным и практически неизученным историческим источником. Материалы по еврейским погромам 1905 г. достаточно широко представлены на ее страницах. Это корреспонденции с мест (юга России), свидетельства очевидцев, расследование парламентской комиссии по Белостокскому погрому 1906 г., выступления депутатов I Государственной думы, информация о сборе пожертвований для поддержки пострадавших.

Цель исследования – проанализировать материалы харьковских изданий «Мир», «Накануне», «Девятый вал», «Южный край», «Утро», отражавшие взгляды либерально-демократической общественности на еврейские погромы и одновременно формировавшие общественное мнение по этому вопросу.

Изложение основного материала.

Харьковская кадетская газета «Мир», начавшая выходить с ноября 1905 г., практически сразу подняла тему еврейских погромов, опубликовав две обширные (на одну четвертую часть разворота) статьи от очевидца событий П. В. Каменского из Бахмутского уезда Екатеринославской губернии [8, с. 2]. Автор задался целью составить

«протокол» событий, имевших место в Юзовке 20-22 октября 1905 г. Так, П. В. Каменский сообщил, что 20 октября на территорию юзовского завода практически беспрепятственно проникли революционно настроенные манифестанты, вооруженные пистолетами, большинство из которых составляли евреи. К призывам о забастовке рабочие отнеслись равнодушно, зная по опыту, что это грозит либо закрытием предприятия, либо увольнением. Между агитаторами и заводчанами произошла стычка. Революционеры открыли огонь, но серьезно пострадавших не было, т. к. «стреляли, не целясь и без толку» [8, с. 2]. Рабочие, вооружившись камнями, действовали более умело и изгнали пришлых демонстрантов. Об инциденте на заводе стало известно в поселке, и это сыграло роль детонатора – началось избиение евреев в Юзовке и близлежащих селах. Костяк погромщиков составляли «социальные отбросы», но их активно поддержали самые обычные «мирные люди». «Приставы, сельские старосты, волостные старшины, пытавшиеся предотвратить погромы, составляли исключения», – отмечал П. В. Каменский [8, с. 2]. Одиноким попыткам противодействия со стороны местного образованного слоя наталкивалось на волну непонимания и неодобрения. Автор констатировал патриархальность, «нравственную слепоту», неразвитость «глухой деревенской среды», которая легко шла на поводу низменных инстинктов.

Небывалый общественный резонанс вызвал погром 1-3 июня 1906 г. в городе Белостоке Гродненской губернии. Эта тема нашла широкое отражение в июньских номерах харьковских кадетских изданий «Накануне» и «Девятый вал».

2 июня 1906 г. два депутата I Государственной думы от Гродненской губернии М. И. Шефтель и В. Р. Якубсон обратились к министру внутренних дел П. А. Столыпину с просьбой принять экстренные меры для прекращения погрома [1, с. 2]. Дума направила своих представителей Е. Н. Щепкина, М. П. Араканцева и В. Р. Якубсона для расследования обстоятельств погрома, хотя закон умалчивал о праве народного представительства на собственные расследования. Трагические события в Белостоке стали объектом пристального внимания российского парламента, отечественной прессы и зарубежных изданий.

Освещая события в Белостоке, столичная кадетская «Речь» выпустила отдельное Приложение, в котором напечатала доклад депутатов, командированных от парламентской следственной комиссии [3, с. 1].

Постоянный корреспондент харьковской газеты «Накануне» В. М. Николаевский подготовил очерк на злобу дня под названием «К истории погромов» [12, с. 2]. Ссылаясь на официальные документы особого отдела департамента полиции, В. М. Николаевский доказывал, что октябрьские погромы 1905 г., готовились при негласной поддержке местных властей и носили не национальный, а, политический (контрреволюционный) характер. Накануне погромов распространялись печатные воззвания и листовки, в которых главными виновниками революции объявлялись евреи и социал-демократы. Они, якобы, и есть «истинные враги отечества», которые не дают «царю объявить закон о дарованных свободах» и ведут Россию к гибели. Задача подобных воззваний – сформировать образ врага, отвлечь рабочих от забастовок, крестьян от аграрных выступлений, перевести их борьбу за свои политические и социально-экономические права в неконструктивно-разрушительное русло. Выводы В. М. Николаевского о том, что октябрьские погромы 1905 г. были не столько стихийным проявлением антисемитизма, сколько акциями, инспирированными властью, перекликались с заключением парламентской комиссии, расследовавшей события июня 1906 г. в Белостоке.

Июньские события 1906 г. развивались по сценарию октябрьских погромов 1905 г. Накануне погрома 28 мая 1906 г. при невыясненных обстоятельствах был убит Белостокский полицмейстер Деркачев. В. М. Николаевский подчеркивал, что в октябре 1905 г. подобные случаи имели место во многих городах «черты оседлости». Полиция и охранное отделение отвечали на убийства приставов и полицмейстеров еврейскими погромами. Это была апробированная практика [12, с. 3].

Как правило, погрому предшествовала «патриотическая» манифестация. Так и в Белостоке 1 июня 1906 г. во время религиозного праздника (с двойной католической и православной процессией) была устроена провокация. В колонне прихожан, совершавших крестный ход, прозвучали выстрелы. В толпе пронесся слух, что брошена бомба, есть пострадавшие и все это дело рук евреев. Напуганные и дезориентированные люди, подстрекаемые провокаторами, стали искать виновных [7, с. 2]. Гнев обезумевшей толпы перекинулся на местных евреев, которые составляли 70% жителей города.

Накануне крестного хода по улицам были рассредоточены войска. Выстрел в колонне богомольцев стал сигналом к действию не только для погромщиков, но и для солдат, тут же начавших беспорядочную стрельбу. Погромщики, городовые и солдаты, некоторые из которых превратились в вооруженных мародеров, несколько дней держали в страхе весь город. Бездействие местной администрации переходило в попустительство. В докладе парламентской комиссии приведены многочисленные свидетельские показания о жутких

расправах над евреями [7, с. 2-3]. Беспрецедентным было количество жертв. Корреспондент газеты «Речь» сообщал о 76 убитых и более 150 раненых в дни погрома [14, с. 2-3]. В городе объявили военное положение и в Белосток ввели войска.

Парламентская группа, собрав более чем достаточный фактический материал, пришла к следующим выводам: погром был подготовлен и организован заранее, при своевременной и адекватной реакции власти его могли быстро пресечь. Войска использовали для выполнения карательной функции по отношению к революционерам [7, с. 3].

Неприглядная роль военных в Белостокском погроме была раскрыта в «Письме солдата», которое «Накануне» перепечатало из газеты «Folkszeitung». Непосредственный участник событий сообщал, что 1 июня 12 рот солдат, т. е. около 2 тыс. военных, находились в городе. Выведенные на улицы рядовые, как и их офицеры, «были мертвецки пьяны». Когда начался погром, солдаты «большой частью действовали под руководством полицейских чинов, а не своих офицеров», вели беспорядочную стрельбу по улицам и домам, объединялись с погромщиками и третировали местное население [2, с. 2].

Депутат М. Винавер, выступая в Государственной думе 8 июля, охарактеризовал события в Белостоке как «военно-полицейскую экспедицию для устрашения революционеров путем убийства невинных». На основе неопровержимых доказательств Государственная дума разоблачала попытки власти представить пострадавших виновниками трагедии – как во время Белостокского погрома, так и при предыдущих (октябрьских) погромах. Более того, многочисленные факты свидетельствовали о непосредственной причастности власти к организации погромов. Например, воззвания, направленные против евреев, печатались в типографии на Тверской улице, отобранной у революционеров и находившейся под контролем полиции. Как утверждал М. Винавер, на казенные деньги также была куплена настоящая мощная типографская машина, размещенная в Департаменте полиции. На ней отпечатывали сотни тысяч воззваний солдатам, которые рассылали по всей России, «в том числе, и те, что гуляли по рукам в Белостоке». Под прокламациями, распространяемыми в Екатеринославе, было напечатано: «Дозволено цензурой. Одесса 14 января 1906 г. Типограф. штаба одес. воен. округа» [10, с. 2].

Негативная реакция Думы стала первым общенациональным публичным выражением общественного мнения по поводу еврейских погромов. Парламентская комиссия на месте «по горячим следам» провела независимое расследование. Прогрессивно-демократические издания оперативно транслировали достоверную информацию. Слаженная работа народного представительства и прессы обеспечила информационно-просветительскую составляющую, нацеленную на транс-

формацію ірраціонально-неконтролюваної агресії в сострадання і підтримку, оказання гуманитарної допомоги пострадавшим.

Харьковский «Южный край» опубликовал отчет местного комитета для сбора пожертвований в пользу пострадавших от еврейских погромов в период с 6 ноября 1905 г. по 12 мая 1907 г. Согласно этому отчету, на текущий счет азовско-донского коммерческого банка поступило 33521 руб. 84 коп. «Переведено: с-петербургскому комитету 12000 руб., полтавскому – 5000 руб., белостокскому – 3000 руб., г. Рейберману в Одессу – 500 р., г. Хаимович в Гадяч – 500 р., г. Азронзону в Нежин – 700 р., г. Сацу в Чернигов – 810 р., г. Региреру в Стародуб – 510 р., г. Шулькину в Новозыбков – 1790 р., г. Рябиновичу в Нозыбков – 300 р., г. Любинскому в Нозыбков – 1800 р., г. Шапиро в Сураж – 1170 р., г. Кантору в Клинцы – 100 р. Выдано в Харькове пострадавшим от погромов в разных местах: председателем комитета – 1953 руб., товарищем председателя – 75 руб.». [13, с. 2].

Таким образом, на основании отчета можно сделать вывод об адресном характере помощи, а также о географии погромов, затронувших не только «черту оседлости», но левобережную и южную части Украины.

Независимые издания уделяли серьезное внимание выяснению причин трагедии. Так, происшедшее в Белостоке объяснялось, с одной стороны, желанием власти отвлечь общество от аграрного вопроса, поставленного I Государственной думой на повестку дня. С другой – продолжением политического курса министров Игнатова, Плеве, Трепова, Дурново, при которых погромы стали «трафаретным средством», т. е. оформившимся элементом государственной политики [9, с. 2].

Харьковская газета «Девятый вал», подробно освещавшая Белостокский погром, выходила с 14 по 21 июня 1906 г. Однако, только 7 ее номеров увидели свет. Постановление № 783 Харьковского временного генерал-губернатора Н. Н. Пешкова гласило: «Имея в виду, что в издаваемой в г. Харькове газете «Девятый вал» помещаются статьи, возбуждающие население против правительства, а также статьи, содержащие в себе заведомо ложные сведения с целью вызвать противоправительственные движения среди населения, постановляю: на основании п. 14, ст. 19 правил о местностях, объявленных состоящими на военном положении, издание названной газеты приостановить» [4, л. 11].

На основании записки помощника инспектора по делам печати Харьковский временный гене-

рал-губернатор обратился к окружному прокурору с просьбой о привлечении к ответственности редактора-издателя газеты В. М. Николаевского за размещение «в 4 номере «Девятого вала» корреспонденций под заглавием «О чем пишут другие» и «Белостокский погром», заключающие в себе признаки преступления по ст. 129 п.1-2 Уголовного уложения» [4, л. 8].

Харьковская газета «Утро» также пострадала за критику черносотенного «Союза русского народа». 20 января 1907 г. генерал-губернатор Н. Н. Пешков наложил на редактора А. А. Жмудского и издателя П. Г. Риттера «денежное взыскание» в 3000 руб., тогда как обычный штраф для периодического издания в то время составлял 500 руб. [5, л. 6].

Несмотря на значительные штрафные санкции, которые редакция «Утра» смогла погашать только частями, в апрельских номерах газеты снова прозвучала тема Белостокского погрома. По результатам судебного рассмотрения издание в подробностях воспроизвело ход событий на железнодорожной станции Белосток.

Погром начался в городе и тут же перекинулся на вокзал. Хулиганскими нападениям подвергались пассажиры поездов, прибывавших на станцию, т. к. среди них было много евреев. Согласно показаниям свидетелей и потерпевших, комендант станции полковник Шретер, в распоряжении которого были военные, своевременно не прекратил самовольные расправы, а местная полиция даже поощряла погромщиков антисемитскими выкриками [16, с. 3]. Полицейский стражник Н. Егоров ударил ножом пассажира Аунского, который, спасаясь от преследователей, обратился к нему за помощью как к представителю власти. В ходе следствия было установлено, что в первый день погрома (1 июля) только на вокзале погибло шесть человек и десятки получили ранения разной степени тяжести [6, с. 3].

Выводы.

Таким образом, харьковские издания «Мир», «Накануне», «Девятый вал», «Утро», «Южный край» среди прочих острых вопросов акцентировали внимание общества на теме еврейских погромов. Оппозиционная пресса отмечала деморализующее влияние погромов, заставляющих людей забыть о нормах социального поведения. Благодаря непредвзятому освещению трагических событий 1905-1907 гг. общество укрепило в убеждении о преступном характере погромов, используемых властью как одно из средств борьбы с революцией.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Белостокский погром // Накануне. – 1906. – № 74.
2. Белостокский погром. Письмо солдата // Накануне. – 1906. – № 78.
3. Государственная дума // Речь. Приложение. – 1906. – 22 июня.
4. Государственный архив Харьковской области (далее – ГАХО). Ф 3. Распорядительный отдел. Оп. 283. Д. 745. По ходатайству мещанина В. М. Николаевского о разрешении издания газеты «Девятый вал». – 1906.
5. ГАХО. Ф 3. Распорядительный отдел. Оп. 283. Д. 785. По ходатайству купца А. А. Жмудского о разрешении издавать в г. Харькове газету «Утро». – 1906.
6. Дело о белостокском погроме / Утро – 1907. – № 115.
7. Доклад комиссии по исследованию незаконных действий должностных лиц о Белостокском погроме // Девятый вал. – 1906. – № 7.
8. Каменский П. В. Еврейские погромы. Корреспонденция из Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / П. В. Каменский // Мир. – 1905. – № 9.
9. К белостокскому погрому // Девятый вал. – 1906. – № 2.
10. К белостокскому погрому. Речь депутата Винавера в заседании 8 июля // Накануне. – 1906. – № 80.
11. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв в Україні. – Київ, 2008. – Друге видання. – С. 60-97;
12. Николаевский В. М. К истории погромов / В. М. Николаевский // Накануне. – 1906. – № 52.
13. Отчет харьковского комитета для сбора пожертвований от еврейских погромов // Южный край. – 1907. – 30 мая.
14. Погром в Белостоке. От нашего корреспондента // Речь. – 1906. – № 94.
15. Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. / А. Ю. Подольський // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 61-65.
16. Судебная хроника. Дело о белостокском погроме / Утро – 1907. – № 113.
17. Татаринов С. И., Федотов С. А. Штет-Бахмут – феномен еврейского народа в Донбассе. Историко-культурологический сборник / С. И. Татаринов, С. А. Федотов. – Харьков: ЧИПП «Слово», 2013. – 186 с.

REFERENCES

1. Belostokskiy pogrom [Bilostok bashings] (1906). *On the Eve*, 74 [in Russian].
2. Belostokskiy pogrom. Pis'mo soldata [Bilostok bashings. Soldier's Letter] (1906). *On the Eve*, 78 [in Russian].
3. Gosudarstvennaia дума [State Duma] (1906). *Speech. Application*, June 22 [in Russian].
4. Po hodataistvu meshhanina V. M. Nikolaevskogo o razreshenii izdania gazety «Deviatyu val» [At the request of the bourgeois V. M. Nikolaevsky on the permission to publish newspaper «Devyaty Val»] (1906). F 3. Raspriaditel'nyu otdel [Administrative Department]. Op. 283. D. 745. *Gosudarstvennyu arkhiv Kharkovskoy oblasti (hereinafter – GAKhO) – State Archive of the Kharkiv Region* [in Russian].
5. Po hodataistvu kuptsa A. A. Zhmudskogo o razreshenii izdatat' v g. Kharkove gazetzu «Utro» [At the request of the bourgeois merchant A. A. Zhmudsky on the permission to publish newspaper «Utro»] (1906). F 3. Raspriaditel'nyu otdel – Administrative Department. Op. 283. D. 785. *GAKhO* [in Russian].
6. Delo o belostokskom pogrome [Bilostok bashings investigation] (1907). *Morning*, 115 [in Russian].
7. Doklad komissii po issledovaniu nezakonomnykh deystviy dolzhnostnykh lits o Belostokskom pogrome [Court's of inquiry of illegal actions of public servants report about Bilostok bashings] (1906). *The Ninth Wave*, 7 [in Russian].
8. Kamenskiy, P.V. (1905). Yevreyskie pogromy. Korrespondentsiya iz Bahmutskogo uezda Yekaterinoslavskoy gubernii [Jew bashings. Report from Bahmut district of Yekaterinoslav province]. *Mir*, 9 [in Russian].
9. K belostokskomu pogromu [Bilostok bashings] (1906). *The Ninth Wave*, 2 [in Russian].
10. K belostokskomu pogromu. Rech' deputata Vinavera v zasedanii 8 iulia. [Bilostok bashings. Speech of Deputy Vinaver at session on July 8] (1906). *On the Eve*, 80 [in Russian].
11. Liubchenko, V. (2008). Yevrei' u skladi Rosiys'koi' imperii' [Jews in the Russian Empire]. In B. R. Wainrib (Ed.), *Narys z istorii' ta kul'tury yevrei' v v Ukraini'ni* (2 nd ed., pp. 60-97). Kyiv: Dykh i literature [in Ukrainian].
12. Nikolaevskiy, V.M. (1906). K istorii pogromov [Back to history of bashings]. *On the Eve*, 52 [in Russian].
13. Otchet kharkovskogo komiteta dlia sora pozhertvovaniy ot evreiskih pogromov [Report of the Kharkiv committee about fund raising for suffered after Jew bashings] (1907). *Southern Territory*, May 30 [in Russian].

14. Pogrom v Belostoke. Ot nashego korrespondenta [Bilostok bashings. From our correspondent] (1906). *Speech*, 94 [in Russian].
15. Podol's'kiy, A.Yu. (1995). Antysemits'ka polityka rosiys'kogo tsarizmu v Ukrai'ni na pochatku XX st. [Antisemitic policy of Russian tsarism in Ukraine at the beginning of the XX century]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 61-65 [in Ukrainian].
16. Sudebnaia khronika. Delo o belostokskom pogrome [Judicial chronicle. Bilostok bashings case (investigation)] (1907). *Morning*, 113 [in Russian].
17. Tatarinov, S.I., & Fedotov, S.A. (2013). *Shtet-Bahmut – fenomen evreyskogo naroda v Donbasse* [Shtet-Bahmut – the phenomenon of Jews in Donbas]. Kharkiv: Slovo [in Ukrainian].

Малютина Оксана Константиновна

Кандидат исторических наук, доцент кафедры украиноведения и латинского языка
Национальный фармацевтический университет
61002, Харьков, ул. Пушкинская, 53

Maliutina Oksana

Ph. D., Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies and Latin
National University of Pharmacy
53, Pushkinska str., 61002, Kharkov, Ukraine

Email: malutahipo@i.ua

Цитування: Малютина О. К. Харьковская кадетская периодика о еврейских погромах в Первой русской революции 1905-1907 гг. / О. К. Малютина // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 107-112.

Citation: Maliutina, O.K. (2018). Har'kovskaja kadetskaja periodika o evrejskih pogromah v Pervoj ruskoj revoljucii 1905-1907 gg. [Kharkov Cadet Periodicals on Jewish Pogroms in the First Russian Revolution of 1905-1907]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (2), 107-112.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 14.02.2018

DOI: 10.15421/171824

УДК: 929.5(477)

Генеалогія українських козацько-старшинських родів у висвітленні Г. О. Милорадовича

Колесник О. С., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Окреслено основні етапи життя та проаналізовано творчий доробок одного з найвідоміших представників чернігівського дворянства – Григорія Олександровича Милорадовича (1839-1905). З'ясовано, що ключовими джерелами, на основі яких ним здійснювались наукові дослідження та готувались авторські публікації, стали матеріали родинних архівів Полуботків, Чарнишів, Туманських, Скоропадських та Лашкевичів, успадковані Милорадовичами разом із маєтками та накопичені ними протягом багатьох років держаної служби (листи, судові акти, періодичні видання). Крім того, з огляду на зміст праць Григорія Милорадовича, вони були умовно розподілені на дві групи – біографічні нариси та власне генеалогічні дослідження, а також виявлені й проаналізовані їх головні особливості. Окрема увага зосереджена не тільки на найбільш відомій книзі історика-аматора «Родословная книга дворянства Черниговской губернии», а й на інших його працях, які до цього часу переважно перебували поза увагою дослідників його доробку, вважаючись певною мірою незначними і другорядними. Переглянуто деякі рецензії на праці Г. О. Милорадовича, опубліковані ще за його життя, та встановлено, що його науковий доробок отримував схвальні відгуки і невелику кількість зауважень. Встановлено, що інформаційний потенціал публікацій графа Г. Милорадовича може успішно використовуватися не лише при дослідженнях з генеалогії, а й інших спеціальних історичних дисциплін.

Ключові слова: сімейна історія; фамільні архіви; архівні джерела; родовід; дворянські роди

The genealogy of Ukrainian Cossack officers' families in illustration of G. O. Myloradovych

Kolesnyk O. S., Oles Honchar Dnipro National University

The study outlined the main stages of life and analyzed the creative work of Gregory Alexandrovich Myloradovych (1839-1905), who was one of the most famous representatives of the Chernihiv nobility. It established the basic circle of researchers who studied the value of scientific work of this person for development of Ukrainian genealogy (O. B. Kovalenko, O. O. Kovalenko, M. G. Paliyenko and others) and special historical disciplines. Also, this article revised biographical notes about G. O. Myloradovych in encyclopedic publications from XX century (including those written by the historians of the Ukrainian diaspora). Moreover, defined when it was the first time to call him a historian, despite the fact that he didn't have a professional education.

We found out that the Myloradovyches inherited with estates some archives of Polubotky, Charnyshi, Tumans'ki, Skoropads'ki and Lashkevychi. For example: letters, lawsuits, periodic editions. A large number of archival materials related to generic Chernihiv nobles was also collected during the time of Miloradovich's position as Chernihiv provincial leader of the nobility (1890-1896). Based on collected materials, his made researches and prepared authors publications. In addition, publications are divided into two group: biographical essays (mostly about their male ancestors) and genealogy research (the majority contains information about different branches of the genus and generations of paintings). As a result, revealed and analyzed their main features, which made it possible to form an idea about the style of work of their author, the methods used by him in describing and systematizing biographical facts. This study didn't focus particular attention on the most famous book of the historian amateur «Family tree book of the nobility of Chernigov province», but in other his writings, which by this time were mostly out of the researcher's attention of his work, considered in some way insignificant and secondary.

The benefits of this study is assessment of the impact of the researcher's work on the development Ukrainian genealogy. It is also established that in the G. O. Myloradovych works information on genealogy and historical biography is closely interwoven with social history, regional studies and elements of heraldry.

Keywords: family history; family archives; archival sources; family tree; noble families

Генеалогія українських казацько-старшинських родів в освітленні Г. А. Милорадовича

Колесник О. С., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Определены основные этапы жизни и проанализировано творческое наследие одного из самых известных представителей черниговского дворянства – Григория Александровича Милорадовича (1839-1905). Выяснено, что ключевыми источниками, на основе которых им осуществлялись научные исследования и готовились авторские публикации, стали материалы семейных архивов Полуботков, Чарнышей, Туманских, Скоропадских и Лашкевичей, унаследованные Милорадовичами вместе с именными и собранные ими в течение многих лет госу-

дарственной службы (письма, судебные акты, периодические издания). Кроме того, учитывая содержание работ Григория Милорадовича, они были условно разделены на две группы – биографические очерки и собственно генеалогические исследования, а также были выявлены и проанализированы их главные особенности. Особое внимание сосредоточено не только на наиболее известной книге историка-аматора «Родословная книга дворянства Черниговской губернии», а и на других его работах, которые до сих пор преимущественно находились вне поля зрения исследователей его наследия, считаясь определенным образом незначительными и второстепенными. Просмотрены некоторые рецензии на труды Г. А. Милорадовича, опубликованные еще при его жизни, и установлено, что его научный потенциал получал положительные отзывы и небольшое количество замечаний. Установлено, что информационный потенциал публикаций графа Г. Милорадовича может успешно использоваться не только при исследованиях по генеалогии, но и других специальных исторических дисциплин.

Ключевые слова: семейная история; фамильные архивы; архивные источники; родословная; дворянские роды

Постановка проблеми.

Сучасне піднесення інтересу до вивчення проблем генеалогії в Україні зумовлене формуванням ідеї національної та соціальної єдності у суспільстві. Воно робить актуальним досвід попередніх поколінь дослідників цієї спеціальної історичної дисципліни, серед яких чільне місце посідав представник старшинсько-дворянської еліти Григорій Олександрович Милорадович (24.09.1839 – 13.05.1905). Він певною мірою ретранслював погляди власної суспільної верстви на значення вивчення сімейної історії, ретельне збереження пам'яті про попередні покоління і демонстрацію кращих її здобутків у всіх сферах життєдіяльності.

Аналіз досліджень та публікацій.

Перші спроби узагальнення інформації про наукову діяльність Г. О. Милорадовича мали місце ще за його життя. Так, у 1894 р. світ побачили праця «Сказання о роде дворян и графов Милорадовичей», а також стаття у «Чернігівських губернських відомостях» під назвою «Граф Григорій Александрович Милорадович (Черниговский губернский предводитель дворянства)», які містили стислі біографічні відомості про нього [5]. У 1905 р. після смерті Г. Милорадовича на сторінках періодичних видань з'явився ряд присвячених йому некрологів. Так, наприклад, у «Черниговских губернских ведомостях» у пам'ять про дослідника було надруковано відразу декілька меморіальних заміток: «Нестор русского дворянства (Памяти графа Г. А. Милорадовича)» (передрукована з «Московских ведомостей»), «Граф Г. А. Милорадович (Некролог)», «Памяти графа Григория Александровича Милорадовича» [4; 35; 38]. Напевно, на найбільшу увагу серед них заслуговує публікація Л. Савелова, уміщена на сторінках «Летописи Историко-родословного общества в Москве», в якій автор подав стислі біографічні відомості про Г. Милорадовича та список його праць із генеалогії [39].

У радянський час до творчого доробку графа Г. Милорадовича практично не звертались, оскільки вважали його, за тодішніми штампами, гнобителем простого люду, а саму генеалогію, якою він займався, буржуазною, а отже зовсім не потрібною для «нового суспільства» наукою. Але зовсім по іншому складалася ситуація в середовищі істориків, які представляли українську діаспорну нау-

ку. Наприклад, до праць Григорія Милорадовича певним чином зверталися О. Оглоблин [36], І. Лисяк-Рудницький [13], О. Моргун [34].

Новий сплеск інтересу до проблем української генеалогії став ознакою початку 1990-х рр. Він зумовив повернення в поле зору раніше забутих постатей, які колись брали активну участь у становленні української генеалогії як науки, у формуванні основних підходів до викладення в її рамках матеріалу. Дослідниками того часу наголошувалась необхідність критичного підходу до використання джерельної бази. Одним із перших «повернутих із забуття» став і Григорій Милорадович, чия постать та праці так чи інакше фігурували у кандидатських дисертаціях, наукових працях, під час конференцій зі спеціальних історичних дисциплін.

Ряд власних публікацій йому присвятили О. Б. Коваленко [7] та О. О. Коваленко [9; 10]. У нарисах цих істориків розглядався життєвий шлях Г. О. Милорадовича, його громадська та благодійна діяльність, робота зі збереження архівних матеріалів. Крім того, протягом 2000-х рр. у монографії М. Г. Палієнко та статті О. О. Коваленко досить докладно була вивчена співпраця Г. О. Милорадовича з журналом «Киевская старина» [8; 37]. Ряд згадок про Григорія Милорадовича можна також знайти у публікаціях М. Блакитного [1; 2].

Хотілось би також акцентувати увагу ще на одному важливому моменті, а саме на віднесенні Г. О. Милорадовича до когорти фахових істориків. У більшості випадків дослідників, які вивчали історію та допоміжні дисципліни, але при цьому не мали фахової освіти, прийнято називати істориками-аматорами або любителями історії. Проте у випадку з Григорієм Милорадовичем цей момент є наріжним каменем в оцінці його доробку та визнанні заслуг у науковій площині: він не закінчував історичного факультету університету, але ще за життя отримав досить схвальні відгуки про свої наукові праці.

У 1896 р. в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона в біографічній замітці про графа Г. О. Милорадовича зазначалось, що він «багато писав по історії та археології» і «помістив велику кількість статей в історичних журналах» [16]. Оцінюючи його діяльність з виявлення та уведення до наукового обігу листування В. І. Туманського з О. С. Пушкіним та С. Г. Милорадо-

вич, відомий історик літератури С. М. Брайловський наголошував на тому, що «не можна не бути вдячними графу Г. О. Милорадовичу за видання їх» [3, с. 452]. У виданні «Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання», здійсненому на початку 1930-х рр. на українських землях, які перебували у складі Польщі, вказувалось, що досліднику належали «розвідки з укр. історії, археології та генеалогії» [32].

У 1903 р. в енциклопедії, яка вийшла за редакцією С. Южакова, Григорія Милорадовича вперше було названо істориком [15]. Згодом ця традиція була продовжена в енциклопедичних виданнях, здійснених українською діаспорою. Зокрема, в «Енциклопедії українознавства», яка побачила світ у 1962 р., у біографічній замітці він значився як «історик і генеалог» [36]. Енциклопедичні видання незалежної України також ідентифікують Г. О. Милорадовича як історика [10].

Тож загалом протягом останніх десятиліть життя Григорія Милорадовича та його науковий доробок з генеалогії стали активно вивчатись, але наразі ще залишається низка аспектів, що потребують більш ретельного спеціального дослідження.

Мета дослідження.

Проаналізувати науковий доробок Г. О. Милорадовича в галузі української генеалогії; з'ясувати значення його праць для становлення й розвитку наукового вивчення сімейної історії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Серед досить широкого і представницького кола любителів історії та науковців, які вивчали родоводи протягом другої половини XIX ст. на території України, особа Г. О. Милорадовича стоїть трохи осторонь. Пояснюється це досить просто: Григорій Олександрович сам був представником тієї соціальної верстви, про яку й писав, а це дозволяло йому висвітлювати окремі біографічні та генеалогічні сюжети ніби «із середини». Перед тим, як перейти до аналізу генеалогічного доробку Г. О. Милорадовича, стисло висвітлимо його життєвий шлях.

Григорій Олександрович Милорадович народився 24 вересня 1839 р. у Чернігові. Він походив із сербського роду, представники якого ще на початку XVIII ст. перебрались до Російської імперії в пошуках кращої долі [11]. Його батько Олександр Григорович Милорадович (27.08.1793 – 21.02.1868) на той час уже був фігурою досить помітною і вельми впливовою на Чернігівщині: протягом 1833-1842 рр. він виконував обов'язки почесного попечителя Чернігівської губернської гімназії, а з 1838 р. був членом Чернігівського Тюремного комітету [33, с. 532]. За таких обставин не викликає здивування той факт, що перші дитячі роки майбутнього дослідника пройшли в Чернігові та Києві, де його родина мешкала певний час. Уже в 1845 р. шестирічний Григорій був пожалуваний

у пажі. У 1846-1847 рр. він більше року провів за кордоном, а після повернення разом із батьками перебрався до Петербурга (родина проводила там кожну зиму, повертаючись лише на літо та осінь у власні маєтки), де навчався в приватних пансіонах та Пажеському корпусі [10, с. 660; 28, с. 2-3].

У 1857 р. Г. О. Милорадович вступив на військову службу в чині корнета у Кавалергардський полк. Протягом служби він досить успішно просувався відповідно до табеля про ранги: 1859 р. – поручик, 1862 р. – штабс-ротмістр, 1865 р. – ротмістр, 1867 р. – полковник, протягом 1871-1878 рр. – флігель-ад'ютант, з 1878 р. – генерал-майор, а з 1888 р. – генерал-лейтенант [29, с. 17; 33, с. 539-540]. Крім того, у 1873 р. імператор Олександр II надав йому графський титул із правом передання його старшому синові [28, с. 25].

Протягом 1881-1890 рр. граф Г. О. Милорадович був прикомандированим до Міністерства внутрішніх справ, а в лютому 1898 р. став членом Ради Міністерства землеробства та державних маєтностей. Як досить великий землевласник та відома майже на всій Чернігівщині людина, він привернув до себе увагу місцевого дворянства, що в 1890 р. обрало його Чернігівським губернським ватажком дворянства (займав цю посаду до 1896 р.) [6, с. 330]. Приблизно в той самий час його дружину Ольгу Кирилівну Милорадович (уроджена Катеринич) обрали головою Чернігівського благодійного товариства та дамського відділення Червоного Хреста у Чернігові, але вона відмовилась від цих двох посад і натомість стала Почесною попечителькою Чернігівської жіночої гімназії й головою Товариства допомоги бідним ученицям Чернігівської жіночої гімназії [28, с. 34-35].

Вдала військова кар'єра й активна громадська позиція Григорія Олександровича жодним чином не заважали йому займатись дослідницькою діяльністю, зокрема в галузях генеалогії, біографістики та геральдики. Скажімо, його перші праці «Биографические очерки замечательных Милорадовичей», «Сфрагистическая заметка о гербе Полуботков», «Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии» та ін. побачили світ ще в другій половині 1850-х рр. на сторінках «Чернігівських губернських відомостей» [20; 30; 31]. Тож уже на початку власного творчого шляху Г. Милорадович активно досліджував історію власної сім'ї, чому значною мірою посприяв багатий фамільний архів, до якого входили успадковані ним різноманітні документи Полуботків, Чарнишів, Туманських, Скоропадських, Лашкевичів та інших родин, а також періодичні видання, листування, судові акти [7].

Праці Григорія Милорадовича, які стосувались генеалогічних аспектів і з'явилися друком протягом 1860-1890 рр., умовно можна поділити на дві групи: біографічні нариси і власне генеалогічні дослідження. Серед праць про окремих

історичних персонажів, на нашу думку, на найбільшу увагу заслуговують ті, де йдеться про його предків. Зокрема, це: «Алексей Григорьевич Милорадович. Материалы для истории лейб-гвардии Семеновского полка» [17], «Андрей Степанович Милорадович. Биографический очерк» [19], «Граф Михаил Андреевич Милорадович» [21]. Крім викладення основних біографічних відомостей, у них присутня також певна інформація про їх родовід, що було досить незвичним для подібних досліджень того часу.

Подібною, але у той самий час абсолютно самотньою, є його автобіографія з оригінальною назвою «Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей» [28]. На сторінках цього твору, який з'явився окремим відбитком у Санкт-Петербурзі в 1894 р., автор подав деякі відомості про своїх батьків Олександра Григоровича та Софію Григорівну Милорадовичів; інформацію про представників інших старшинських сімей, які мали родинні зв'язки з Милорадовичами (наприклад, про весілля Василя Аркадійовича Кочубея та Наталії Петрівни Салтикової, яке відвідав цесаревич – майбутній імператор Олександр II); відзначив де і коли народились його діти та хто їх хрестив. Проте уважний аналіз цієї роботи змушує звернути увагу на один досить дивний момент: подаючи відомості про власну дружину Ольгу Кирилівну, Григорій Милорадович жодним словом не згадав про те, що це був вже його другий шлюб [28, с. 34-35]. Першою ж його дружиною протягом 1878-1884 рр. була Віра Миколаївна Шабельська, яка після розлучення з ним вийшла заміж вдруге за Бориса В'ячеславовича Шидловського, разом із ним заснувала Ніколо-Тихвінський П'ятницький жіночий монастир (нині територія селища міського типу П'ятницького Волоконівського району Білгородської області Російської Федерації). Однак, згодом цей союз також розпався, і в 1899 р. вона стала монахиною під ім'ям Валентина [33, с. 540]. Чому так сталося, наразі невідомо і можна лише припускати, що причиною цього стала відсутність дітей у їхньому шлюбі. Такий момент у праці досить шанованого дослідника генеалогії, який ставив собі за мету якомога повніше подавати відомості про власних героїв, все ж викликає здивування. Проте, для сучасних дослідників доробку Г. О. Милорадовича ця робота найбільш цікава тим, що вкінці неї подано «можливо повний бібліографічний перелік літературних праць» за 1855-1893 рр., де вказані їх назви за роками, місця видання, видавництва, кількість сторінок, а для періодичних видань навіть номери випусків [28, с. 35-44].

До другої групи праць Г. О. Милорадовича, тобто суто генеалогічних досліджень, належать, у першу чергу, розвідки з генеалогії власної родини. Так, у 1871 р. перша досить ґрунтовна публікація дослідника «О роде дворян и графа Милорадовича», яка окрім родовідної (у ній виокремлено 9 колін), містила відомості про походження та

вихід родини з Балкан, біографічні нариси про 12 представників роду чоловічої статі та фрагментарну інформацію ще про двох осіб (прописано було лише прізвище, ім'я, по батькові та подано 1-2 речення про кожного з них) [23]. Життєписи значно відрізняються один від одного за обсягом тексту (від 0,5 до 5 друкованих сторінок), змістовністю, кількістю та різноманітністю документів із сімейного архіву, уміщених практично після кожної біографії (листи, жалувані грамоти, гетьманські універсали, подорожні, патенти на чини, імператорські укази, атестати тощо). При цьому документи вводились до наукового обігу вперше.

Олександр Лазаревський у 1884 р. на сторінках журналу «Киевская старина» умістив рецензію на цю працю Григорія Милорадовича, в якій досить схвально оцінив подання інформації та підбірку документів, жалкуючи лише про те, що таким чином була оприлюднена лише частина матеріалів родинного архіву, а особливо тих, що належать до XVI ст. [12]

Усвідомлюючи, що під час подальшої роботи з архівними матеріалами з'являться нові дані, протягом 1879-1880 рр. Григорій Милорадович продовжив узагальнювати і друкувати матеріали з історії власної родини: двічі (у Санкт-Петербурзі та Кам'янець-Подільському) публікувалась його робота під назвою «Родословная графов и дворян Милорадовичей», а третє видання, яке вийшло друком у 1890 р. в Чернігові, вже містило численні доповнення. Крім того, протягом 1886-1903 рр. Г. О. Милорадович публікував фактично щорічне періодичне видання «Родословная дворянской, княжеской и графской фамилии Милорадовичей» (з 1891 р. – «Родословная графа Милорадовича»), яке сучасна українська дослідниця Ольга Коваленко цілком слушно схарактеризувала як абсолютно «безпрецедентне» [9, с. 109].

Аналізуючи весь доробок дослідника, можна помітити, як поступово розширювалось коло його зацікавлень. Наприклад, якщо протягом 1850-1860 рр. більшість його праць були присвячені представникам родини Милорадовичів, то вже починаючи з 1870 р. з'являються його дослідження про Полуботків, Кочубеїв, Туманських. Серед них, зокрема, нариси «Родословная дворян и князей Кочубеев» [25], «О роде дворян Полуботок» [24]. Вони згодом були покладені в основу книги «Малороссийское дворянство», яка вийшла у світ в 1890 р. Тут на 62 аркушах уміщено 20 родоводів, кожен із яких включав родовідний розпис і стислу історію роду [22].

Виконуючи обов'язки Чернігівського губерньського ватажка дворянства, протягом першої половини 1890-х рр., Г. О. Милорадович займався систематизацією джерел та інформації з генеалогії місцевого дворянства. Першим вагомим результатом такої діяльності став «Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесенных в дворянскую книгу, разделенную

на шесть частей» [18]. Праця стала своєрідною основою для двотомного видання «Родословная книга дворянства Черниговской губернии», надрукованого в 1901 р. у Санкт-Петербурзі [26; 27]. У ній були вміщені відомості про понад 1,8 тис. дворянських родів, які переважно походили з козацької старшини. І хоча дехто з істориків вже тоді наголошував на тому, що подані в ній відомості далеко не повні, не варто забувати слова самого автора у передмові, де він наголосив, що це видання містить перший досвід подібного дослідження і покликане, зокрема, консолідувати розрізнені сили цієї верстви для виходу на шлях формування єдиної національної самосвідомості [26, с. I-IV]. Зовсім не випадково в четвертому томі «Сборника биографий кавалергардов» (1908 р.), який з'явився завдяки С. О. Панчулідзеву, у біографічній замітці про Г. О. Милорадовича зазначалось, що «Родословная книга дворянства Черниговской губернии» – «перша праця в Росії, де описані роди усіх дворян однієї губернії» [40].

Завершаючи аналіз наукового доробку графа Г. Милорадовича в галузі генеалогії, хотілося б сказати ще декілька слів про одну з його праць, яка безпосередньо не стосується цього напряму, але може слугувати своєрідним доповненням до біографій представників українських старшинських і дворянських родів. Мова йде про працю, яка вперше з'явилася друком у 1886 р., але пізніше була доопрацьована та перевидана під назвою «Список лиц Свиты Их Величеств с царствования Императора Петра по 1891 г. по старшинству для назначения, дополнения и перемены к изданию 1886 года» [29].

Григорій Олександрович Милорадович помер 13 серпня 1905 р. у Любечі та був похований у фамільному склепі в чернігівському Троїцькому соборі. Син дослідника, Олександр Григорович Милорадович (1886-1953), який закінчив Пажевський корпус, під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. як доброволець перебував у складі

1-ї сотні 1-го Нерчинського полку Забайкальського козацького війська та за проявлену сміливість був відзначений військовими орденами св. Георгія 4-го та 3-го ступенів [14, с. VII]. Після жовтневої революції 1917 р. разом із матір'ю та сестрою він виїхав до Франції, де й проживав до кінця життя. На превеликий жаль, ця гілка роду Милорадовичів по чоловічій лінії згасла на початку 1950-х р., оскільки О. Г. Милорадович не залишив по собі нащадків.

Висновки.

Як доволі типовий представник українського дворянства Лівобережної України, завдяки власному розуму, особистим якостям і здібностям, певній людській вдачі Г. О. Милорадович зробив досить успішну кар'єру, що значно посприяло розвитку його захоплення генеалогією та краєзнавством. Критичний підхід до опрацьовуваних джерел, уважність під час зіставлення інформаційних даних, уміння якісно систематизувати отримані результати дозволили йому ще за життя увійти до когорти найкращих фахівців із сімейної історії та стати в один ряд із О. М. Лазаревським та В. Л. Модзалевським.

Публікації Григорія Милорадовича, у яких йому вдалося поєднати і тісно переплести відомості з генеалогії та історичної біографістики з елементами геральдики, археографії і соціально-станової історії, не втратили своєї актуальності й у ХХІ ст., коли формуються нові тенденції в напрямках розвитку вивчення родинної історії та переосмислюється її значення для української нації. Більше того, соціокультурні посилюють історика про любов до минулого власної родини та необхідність знання власного походження для кращого формування моральних якостей особистості отримали відгук у новому поколінні сучасних дослідників, які стали на шлях модернізації науково-дослідного процесу в рамках генеалогії як спеціальної історичної дисципліни з широким колом її міжпредметних зав'язків.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Блакитний М. Офіцери колишньої російської імперської армії, поховані у Чернігові (1900-1918 рр.) / М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 65-75.
2. Блакитний М. Участь мешканців Чернігівської губернії у бойових діях під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. / М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 126-134.
3. Брайловский С. Рец.: Милорадович Г. А. Письма Василия Ивановича Туманского и неизданные его стихотворения. Чернигов, 1891 / С. Брайловский // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1891. – С. 446-453.
4. Граф Г. А. Милорадович (Некролог) // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 179. – Часть неофициальная. С. 1.
5. Граф Григорий Александрович Милорадович (Черниговский губернский предводитель дворянства) // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 252. – Часть неофициальная. С. 2 – 3.
6. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708-1917. – М.: Объединённая редакция МВД России, 2003. – 480 с.
7. Коваленко О. Б. Праця П. К. Федоренка «Архів Милорадовичів» / О. Б. Коваленко // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1998. – Т. 3. – С. 150-154.
8. Коваленко О. О. Григорій Милорадович і журнал «Киевская старина» / О. О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 147-152.

9. Коваленко О. О. Історико-генеалогічні студії Г. О. Милорадовича / О. О. Коваленко // Ніжинська старовина. – 2013. – № 16. – С. 106-115.
10. Коваленко О. О. Милорадович Григорій Олександрович / О. О. Коваленко // Енциклопедія історії України. – Київ, 2009. – Т. 6. – С. 660.
11. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 2. Милорадовичи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 479-498.
12. Лазаревский А. Рец.: [Милорадович Г. А.] О роде дворян и графов Милорадовичей. К., 1871. 157 с.; Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. К., 1884. 131 с. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 331-332.
13. Лисяк-Рудницький І. Консерватизм / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 125-129.
14. Маковкин А. Е. 1-й Нерчинский полк Забайкальского казачьего войска. 1898-1906 гг. Исторический очерк / А. Е. Маковкин. – СПб., 1907.
15. Милорадович Григорій Олександрович // Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова: в 20 т. – СПб.: Изд-во т-во «Просвещение». 1903. – Т. 13 (Меланезийцы – Нерчинский завод). – С. 162.
16. Милорадович Григорій Олександрович // Энциклопедический словарь / [издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – СПб., 1896. – Т. XIX. – С. 310.
17. Милорадович Г. А. Алексей Григорьевич Милорадович. Материалы для истории лейб-гвардии Семеновского полка / Г. А. Милорадович. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1877.
18. Милорадович Г. А. Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесенных в дворянскую книгу, разделенную на шесть частей / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890.
19. Милорадович Г. А. Андрей Степанович Милорадович. Биографический очерк / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1885. 50 с.
20. Милорадович Г. А. Биографические очерки замечательных Милорадовичей / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – № 32, 33, 34.
21. Милорадович Г. А. Граф Михаил Андреевич Милорадович / Г. А. Милорадович. – СПб.: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная польза», 1895.
22. Милорадович Г. А. Малороссийское дворянство / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890.
23. Милорадович Г. А. О роде дворян и графа Милорадович / Г. А. Милорадович. – Киев: Тип. М. П. Фрица, 1871.
24. Милорадович Г. А. О роде дворян Полуботков / Г. А. Милорадович. – Киев: В Типографии И. и А. Давиденко, аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, 1870.
25. Милорадович Г. А. Родословная дворян и князей Кочубеев / Г. А. Милорадович // Киевская старина. – 1888. – № 8. – Отд. 3. – С. 46-50.
26. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб: Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 1.
27. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб: Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 2.
28. Милорадович Г. А. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей / Г. А. Милорадович. – СПб.: Типография В. С. Балашева и К°, 1894.
29. Милорадович Г. А. Список лиц Свиты Их Величеств с царствования Императора Петра по 1891 г. по старшинству для назначения, дополнения и перемены к изданию 1886 года / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1891.
30. Милорадович Г. А. Сфрагистическая заметка о гербе Полуботков / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 9. – Часть неофициальная. С. 77-78.
31. Милорадович Г. А. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 36; 1859. – № 20, 21; 1860. – № 11.
32. Милорадовичі // Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання: в 3-х т. / під гол. ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа. 1930-1933. – Т. 2-3 – 703 с.
33. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – Киев, 1912. – Т. 3. – С. 513-546.
34. Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – 1969. – № 1-3 – С. 56-64.
35. Нестор русского дворянства (Памяти графа Г. А. Милорадовича) // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 188. – Часть неофициальная. С. 2.
36. Оглоблин О. Милорадович Григорій / О. Оглоблин // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1962. – Т. 4. – С. 15-34.
37. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. Київ: Темпора, 2005. – С. 287-288.
38. Памяти графа Григория Александровича Милорадовича // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 201. – Часть неофициальная. С. 2.
39. Савелов Л. Граф Григорий Александрович Милорадович / Л. Савелов // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1905. – № 4. – С. 7-9.
40. Сборник биографий кавалергардов. [1724-1899]: По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Её Величества государыни Императрицы Марии Федоровны полка / сост. под ред. С. Панчулидзева. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1908. – Т. 4 (1826-1908).

REFERENCES

1. Blakytyny, M. (2011). Oficery kolyshn'oyi rosiys'koyi impers'koyi armiyi, pokhovani u Chernighovi (1900-1918 rr.) [The officers of the former Russian imperial army buried in Chernihiv (1900-1918)]. *Siversian chronicle*, 3, 65-75 [in Ukrainian].
2. Blakytyny, M. (2013). Uchast' meshkanciv Chernighivs'koyi ghuberniyi u boyovykh diyakh pid chas rosiys'kotreuc'koyi viyny 1877-1878 rr. [Participation of residents of Chernihiv province in hostilities during the Russian-Turkish war of 1877-1878]. *Siveryans'kyi litopys*, 2, 126-134 [in Ukrainian].
3. Brailovskiy, S. (1891). Retc.: Miloradovich G. A. Pis'ma Vasiliya Ivanovicha Tumanskogo i neizdannye ego stikhotvoreniya. Chernigov, 1891 [Letters from Vasily Ivanovich Tumansky and his unreleased poems. Chernigov, 1891]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya*, 446-453 [in Russian].
4. Graf G. A. Miloradovich (Nekrolog) (1905) [Count G. A. Miloradovich (Obituary)]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*. 179, *Chast' neofitcialnaya*, 1 [in Russian].
5. Graf G. A. Miloradovich (Chernigovskiy gubernskiy predvoditel' dvoryanstva), 1894 [Count Grigoriy Aleksandrovich Miloradovich (Chernigov Province Leader of the Nobility)]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*. 252, *Chast' neofitcialnaya*, 2 – 3 (in Russian).
6. Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708 – 1917., 2003 [Province of the Russian Empire. History and leaders. 1708 – 1917]. Moscow: Ob'edinennaya redaktsiya MVD Rossii [in Russian].
7. Kovalenko, O. B., (1998). Pracya P. K. Fedorenka «Arkhiv Myloradovykh» [The work of P. K. Fedorenko «Archive of Miloradovich»]. *Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva*. Vol. 3, 150 – 154 [in Ukrainian].
8. Kovalenko, O. O. (2007). Ghryghoriy Myloradovykh i zhurnal «Kiyevskaya starina» [Gregory Miloradovich and the magazine «Kievian antiquities»]. *Siveryans'kyi litopys*, 6, 147 – 152 [in Ukrainian].
9. Kovalenko, O. O. (2013). Istoryko-ghenealoghichni studiyi G. O. Myloradovycha [G. O. Miloradovich's historical-genealogical studios]. *Nizhyns'ka starovyna*, 16(19), 106 – 115 [in Ukrainian].
10. Kovalenko, O. O. (2009). Myloradovykh Ghryghoriy Oleksandrovych [Myloradovich Grigoriy Alexandrovich]. *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny*, Vol. 6, 660 [in Ukrainian].
11. Lazarevskiy, A. (1882). Lyudi Staroy Malorossii. 2. Miloradovichi [People of Old Little Russia. 2. Miloradovich]. *Kiyevskaya starina*, 3, 479 – 498 [in Russian].
12. Lazarevskiy, A. (1884). Review: [Miloradovich G. A.] O rode dvoryan i grafov Miloradovichyey. K., 1871. 157 s.; Skazanie o rode dvoryan i grafov Miloradovichyey. K., 1884. 131 s. [About a kind of nobles and counts Miloradovich. K., 1871. 157 p.; A tale of the kind of nobles and counts of Miloradovichs. K., 1884. 131 p.]. *Kiyevskaya starina*. 10, 331 – 332 [in Russian].
13. Lysyak-Rudnyk'kyi, I. (1994). Konservatyzm [Conservatism]. *Istorychni ese*, (Vol. 2), (pp. 125 – 129). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
14. Makovkin, A. E. (1907). *I-i Nerchinskyy polk Zabajkalskogo kazachego voyska. 1898 – 1906 gg. Istoricheskiy ocherk [Ist Nerchinskyy regiment of Trans-Baikal Cossack army. 1898 – 1906. Historical essay]*. SPb. [in Russian].
15. Miloradovich Grigoriy Aleksandrovich (1903). *Bolshaya entsiklopediya: Slovar obshchedostupnykh svedeniy po vsem otraslyam znaniya* (Ed. S. N. Yuzhakova), (Vol. 13 (Melaneziytsy – Nerchinskyy zavod)), (pp. 162). Spb: Izd-vo t-vo «Prosveshchenie» [in Russian].
16. Miloradovich Grigoriy Aleksandrovich, (1896). *Entsiklopedicheskij slovar* (Eds. F. A. Brokgauz, I. A. Efron), (Vol. XIX), (pp. 310). SPb. [in Russian].
17. Miloradovich, G. A. (1877). *Aleksey Grigor'evich Miloradovich. Materialy dlya istorii leib-gvardii Semenovskogo polka [Alexey Grigorievich Miloradovich. Materials for the history of the Life Guards of the Semyonovsky Regiment]*. SPb: Tipografiya V. S. Balasheva [in Russian].
18. Miloradovich, G. A. (1890). *Alfavitnyy spisok dvoryanskikh rodov Chernigovskoy gubernii, vnesennykh v dvoryanskuyu knigu, razdelennuyu na shest' chastey [An alphabetical list of noble families of the Chernigov province, included in the noble book, divided into six parts]*. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya [in Russian].
19. Miloradovich, G. A. (1885). *Andrey Stepanovich Miloradovich. Biograficheskiy ocherk [Andrey Stepanovich Miloradovich. Biographical sketch]*. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya [in Russian].
20. Miloradovich, G. A. (1856). Biograficheskie ocherki zamechatelnykh Miloradovichyey [Biographical sketches of the remarkable Miloradovichs]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 32, 33, 34 (in Russian).
21. Miloradovich, G. A. (1895). *Graf Mikhail Andreevich Miloradovich [Count Mikhail Andreevich Miloradovich]*. SPb.: Tipografiya Vysochaishe utverzhennogo Tovarishchestva «Obshchestvennaya polza» [in Russian].
22. Miloradovich, G. A. (1890). Malorossiyskoe dvoryanstvo [The Little Russian Nobility]. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya [in Russian].
23. Miloradovich, G. A. (1871). O rode dvoryan i grafa Miloradovich [About the nobility and the Count Miloradovich]. Kiev: Tip. M. P. Fritca [in Russian].
24. Miloradovich, G. A. (1870). *O rode dvoryan Polubotok [About the nobility family Polubotok]*. Kiev: Tipografia I. i A. Davidenko [in Russian].
25. Miloradovich, G. A. (1888). Rodoslovnaya dvoryan i knyazey Kochubeev [Family tree of noblemen and princes Kochubeev]. *Kiyevskaya starina*. 8, *Otd.* 3, 46 – 50 (in Russian).
26. Miloradovich, G. A. (1901). *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva [Family tree book of the Chernigov nobility]*, (Vol. 1). SPb.: Sankt-Peterburgskaya Gubernskaya tipografiya [in Russian].
27. Miloradovich, G. A. (1901). *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva [Family tree book of the Chernigov nobility]*. (Vol. 2). SPb.: Sankt-Peterburgskaya Gubernskaya tipografiya [in Russian].

28. Miloradovich, G. A. (1894). *Skazaniya o rode dvoryan i grafov Miloradovichey [Tales of a kind of nobles and counts of Miloradovichs]*. SPb.: Tipografiya V. S. Balasheva i Ko. [in Russian]
29. Miloradovich, G. A. (1891). *Spisok litc Svity Ikh Velichestv s tcarstvovaniya Imperatora Petra po 1891 g. po starshinstvu dlya naznacheniya, dopolneniya i peremeny k izdaniyu 1886 goda [The list of persons of the Formation of Their Majesties from the reign of Emperor Peter to 1891 by seniority for appointment, addition and change to the edition of 1886]*. Chernigov [in Russian].
30. Miloradovich, G. A. (1858). Sfragisticheskaya zametka o gerbe Polubotkov [Sfragistic note about the coat of arms Polubotkov]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 9, 77 – 78 [in Russian].
31. Miloradovich, G. A. (1858, 1859, 1860). Ukazanie biograficheskikh svedeniy o zamechatelnykh lyudyakh Malorossii [Specification of biographical information about the remarkable people of Little Russia]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*. 36 (1858); 20, 21 (1859); 11 (1860) [in Russian].
32. Myloradovychi, (1930 – 1933). *Ukrayins'ka Zagal'na Encyklopediya: Knygha Znannya. V 3-kh t.*, (Ed. I. Rakovs'kyi), (Vol. 2), (pp. 453). L'viv, Stanislaviv, Kolomyia. Stovp: Ridna shkola. (in Ukrainian).
33. Modzalevskiy, V. (1912). *Malorossiiskiy rodoslovnik [Malorossiysky book of genealogical records]*, (Vol. 3), (pp. 513-546). Kiev [in Russian].
34. Morhun, O. (1969). *Ukrayins'ki diyachi v zemstvakh [Ukrainian figures in zemstvos]. Ukrayins'kyi istoryk. 1 – 3 (21 – 23)*, 56 – 64 [in Ukrainian].
35. Nestor russkogo dvoryanstva (Pamyati grafa G. A. Miloradovicha) [Nestor of the Russian nobility (In memory of Count G. A. Miloradovich)] (1905). *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 188, 2 [in Russian].
36. Oghloblyn, O. (1962). Myloradovych Ghryghoriy [Miloradovich Grigory]. *Encyklopediya ukrayinoznavstva: Slovnykova chastyna*, (Vol. 4), (pp. 1534). Paris, NY. [in Ukrainian].
37. Paliyenko, M. (2005). «Kiyevskaya starina» u ghromads'komu ta naukovomu zhytti Ukrayiny (kinec' XIX – pochatok XX st.) [«Kievan antiquities» in the public and scientific life of Ukraine (the end of the XIX – early XX centuries)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
38. Pamyati grafa Grigoriya Aleksandrovicha Miloradovicha [In memory of Count Grigorii Miloradovich] (1905). *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 201, 2 [in Russian].
39. Savelov, L. (1905). Graf Grigoriy Aleksandrovich Miloradovich [Count Grigoriy Aleksandrovich Miloradovich]. *Letopis' Istoriko-rodoslovnogo obshchestva v Moskve*, 4, 7-9 [in Russian].
40. *Sbornik biografiy kavalergardov. [1724 – 1899]: Po sluchayu stoletnego yubileya Kavalerhardskogo Ee Velichestva gosudaryni Imperatritcy Marii Fedorovny polka, 1908 [Collection of biographies of cavaliers. [1724 – 1899]: On the occasion of the centenary of the Cavalry of Her Majesty Empress Maria Feodorovna regiment]*. (1826 – 1908), (Ed. S. Panchulidzeva), (Vol. 4). SPb.: Ekspeditciya zagotovleniya gosudarstvennykh bumag [in Russian].

Колесник Оксана Сергіївна

Аспірантка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Kolesnyk Oksana

Postgraduate student

Oles Honchar Dnipro National University

72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-6355-4922

Email: kolesnik1386@gmail.com

Цитування: Колесник О. С. Генеалогія українських козацько-старшинських родів у висвітленні Г. О. Милорадовича / О. С. Колесник // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 113-120.

Citation: Kolesnyk, O.S. (2018). Henealohiia ukrainskykh kozatsko-starshynskykh rodiv u vysvitlenni H. O. Myloradovycha [Genealogy of the Ukrainian Cossack-Seryshin families in the coverage of G.O. Miloradovich]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (2), 113-120.

Військово-політичне партнерство як інтегральний напрямок військового співробітництва

Джус О. А.,

Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Виявлено, що основними напрямками міжнародного військового партнерства, визначальними засобами досягнення стратегічно важливих цілей держав та їх об'єднань є військово-політичне співробітництво, військово-технічне співробітництво і військово-стратегічне співробітництво. Усі зазначені напрямки міжнародного військового партнерства заслуговують на детальний теоретико-методологічний аналіз, що має забезпечити розкриття сутності та головних компонентів кожного з них, а також визначити взаємозв'язки між ними. З'ясовано місце військово-політичного партнерства в системі міжнародного військового партнерства як інтегрального напрямку військового співробітництва. Виокремлено його характерні ознаки, цілі, та наслідки. Оцінено основні елементи надійності військово-політичних союзів на прикладах: посилення воєнно-політичного співробітництва західноєвропейських держав у межах НАТО, а згодом – і в структурах безпеки ЄС; особливої моделі співробітництва у Північноамериканській регіональній системі міжнародних відносин, а саме – об'єднане командування протиповітряної оборони (НОРАД), що стало наслідком тісної співпраці між США та Канадою; миротворчої діяльності як особливої різновиду і головного пріоритету військово-політичного партнерства у сучасній системі міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародне військове партнерство; міжнародні договори; захищеність; агресія; війна; миротворча діяльність

Military-political partnership as an integral component of military cooperation

Dzhus O. A., Military Institute of Kyiv National Taras Shevchenko University

Aim of this article is to analyze the essence, characteristics, implications and main development tendencies of military-political partnership, as an integral component of military cooperation. It has been identified, that at the present stage of development of international relations system the key characteristics of military-political partnership are: distribution of information crucial for making strategically important decisions (first and foremost confidential) among the allies, which reinforces the principle of mutual support; implications for a state that renounced the alliance and breached the military-political treaty in the form of destabilizing the international position of that state (the consequences of this sort of punishment include the recession of the guilty state's international security status) formalized assurance of each partner nation that the alliance will protect them in case of war, and provide necessary assistance for a diplomatic crisis, which is supposed to help prevent aggression against those states. It has been determined, that joint efforts to conduct and support combat are a crucial objective of military-political cooperation, particularly in times of war. Peace time military-political alliances often become the instrument of collective deterrence of a potential adversary, since they provide bases for cooperation in military, internal affairs, foreign affairs and economic fields. At the same time the military-political cooperation strengthens the bases for international military-political integration. The tendencies of the new age military-political partnership have been outlined, taking as an example the cooperation of Western European states in NATO and, later, in the security structures of the EU, as well as the regional security frameworks, like the North American Aerospace Defense Command (NORAD), the establishment of which was a result of close cooperation between US and Canada. The type of cooperation that is one of the main political in the system of military partnership.

Keywords: international military partnership; international treaties; security; aggression; war; peacemaking activities

Военно-политическое партнерство как интегральное направление военного сотрудничества

Джус А. А., Военный институт Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Виявлено, что основными направлениями международного военного партнерства, определяющими средствами достижения стратегически важных целей государств и их объединений является военно-политическое сотрудничество, военно-техническое сотрудничество и военно-стратегическое сотрудничество. Все указанные направления международного военного партнерства заслуживают подробного теоретико-методологического анализа, который должен обеспечить раскрытие сущности и главных компонентов каждого из них, а также определить взаимосвязи между ними. Выяснено место военно-политического партнерства в системе международного военного партнерства как интегрального направления военного сотрудничества. Выделены его характерные признаки, цели и последствия. Оценены основные элементы надежности военно-политических союзов на примерах: усиление военно-политического сотрудничества западноевропейских государств в рамках НАТО, а впоследствии – и в структурах безопасности ЕС; особой модели сотрудничества в Североамериканской региональной системе международных отношений, а именно – объединенное командование противовоздушной обороны (НОРАД), что

стало следствием тесного сотрудничества между США и Канадой; миротворческой деятельности как особой разновидностью и главного приоритета военно-политического партнерства в современной системе международных отношений.

Ключевые слова: международное военное партнерство; международные договоры; защищенность; агрессия; война; миротворческая деятельность

Постановка проблеми.

Типологія напрямків міжнародного військового партнерства охоплює такі головні компоненти: військово-політичне партнерство, військово-технічне партнерство, військово-стратегічне (власне військове) партнерство [7, с. 374]. Кожен із зазначених напрямків міжнародного військового партнерства є визначальним засобом досягнення стратегічно важливих цілей держав та їх об'єднань і заслуговує на детальний аналіз.

Мета даної статті – проаналізувати сутність військово-політичного партнерства як інтегрального напрямку військового співробітництва.

Аналіз досліджень і публікацій.

Деякі аспекти зазначеної проблеми досліджували українські вчені. Так, О. Феденко акцентує увагу на методиці оцінки військово-політичної обстановки, О. Погібко на правових засадах військового співробітництва, Ю. Клименко на інституціях військового співробітництва, Ю. Левенець і Ю. Шаповал на військово-політичній міжнародній інтеграції, О. Труш і О. Нікіпелова на історико-правових засадах військово-політичного співробітництва, І. Богач на регіональній моделі військово-політичного співробітництва, О. Давиденко, Ю. Карташов, Л. Фалалєєва на політиці європейської безпеки, Ю. Палагнюк, О. Котелянець на проблемах миротворчості тощо.

Виклад основного матеріалу.

На наш погляд, аналіз військово-політичного партнерства має спиратися на визначення, перш за все, сутності воєнної політики. Так, О. Феденко надає зазначеному поняттю таку характеристику: «Воєнна політика, як складова частина, входить до діяльності основних суб'єктів політики як сфери взаємодії між ними, пов'язаної, насамперед, із проблемою завоювання, утримання та використання державної влади, а також – реалізації визначення інтересів, політичних цілей. Вона безпосередньо пов'язана з військовим будівництвом, створенням збройних сил, їх підготовкою і застосуванням для досягнення політичних цілей, служить для забезпечення корінних інтересів і самого існування відповідних держав. Воєнна політика держав конкретизується в їх воєнних доктринах, військовій стратегії і в практиці військового будівництва. У підсумку сутність воєнної політики будь-якої держави зводиться до покладеної в її основу концепції підготовки і використання військових засобів для досягнення політичних цілей» [11, с. 55-56].

Поняття воєнної політики перебуває в основі визначення військово-політичної обстановки, що

охоплює стан відносин між державами та коаліціями держав (націями, політичними партіями), а також контрольованими ними військовими організаціями, формуваннями, угрупованнями, що відображає розстановку, співвідношення і взаємодію військових, економічних, політичних та інших сил, характеризує ступінь напруги цих відносин у даному регіоні (державі) або світі в цілому. Отже, сутність військово-політичної обстановки виражається двома діалектично взаємопов'язаними ознаками, які надають їй нову якісну визначеність:

– вона є результатом і процесом політичної взаємодії сторін;

– така взаємодія проводиться із застосуванням військових засобів. Провідне місце в даному співвідношенні належить політичній стороні, яка визначає принципові особливості використання військової сили для досягнення поставлених цілей (загрозу або пряме її застосування, можливу відмову від застосування військових засобів) [11, с. 57].

На нашу думку, саме військово-політична обстановка визначає сприятливі / несприятливі умови для реалізації військово-політичного партнерства. Військово-політичне партнерство передбачає співпрацю учасників для досягнення різноманітних цілей як військового, так і політичного характеру.

Теоретико-методологічний аналіз військово-політичного партнерства як напрямку міжнародного військового партнерства дає змогу виокремити низку його характерних ознак на сучасному етапі розвитку системи міжнародних відносин:

- розповсюдження між союзниками необхідної для прийняття стратегічно важливих рішень інформації (насамперед, конфіденційної), що зміцнює їх взаємну підтримку;

- покарання за відступництво від союзів у вигляді дестабілізації міжнародного становища держави, яка порушила умови військово-політичної угоди. Наслідком такого покарання стає погіршення стану її міжнародної безпеки;

- надання формалізованих гарантій кожній державі-партнеру щодо виступу союзників на її захист у разі війни, що має попереджувати агресивні дії проти цієї держави, та щодо надання необхідної під час дипломатичної кризи допомоги [4, с. 254].

Для досягнення високого рівня військово-політичного співробітництва в питаннях війни та миру держави свідомо позбавляють себе свободи дій, частково це стосується й менш важливих зовнішньополітичних проблем. Таке обмеження

вільного вибору може мати наслідком зростання міжнародної безпеки кожної держави-члена військово-політичного союзу та стабілізації міжнародної системи в цілому. Союзницькі зобов'язання є вагомим чинником стримування агресивних намірів або дій ворожої держави, оскільки їй протистоїть об'єднана сила військово-політичного союзу.

Водночас, як засвідчує теоретико-методологічний аналіз проблем військово-політичного партнерства, ключовою дилемою в цій сфері постає прагнення кожної держави, що бере участь у співробітництві, збільшити рівень власної захищеності за рахунок допомоги союзників, з одного боку, та зменшити ступінь обмеження автономності власних дій, що походить із зобов'язань, узятих на себе відносно союзників – з іншого боку. Відтак, для кожної держави участь у військово-політичних союзах, насамперед, визначається ступенем зовнішньої загрози: поразка ворога або зниження рівня конфронтації з ним може призвести до втрати зацікавленості в подальшій участі в союзі. Для військово-політичного співробітництва, що має місце під час війни, спільні зусилля у веденні та забезпеченні бойових дій є провідним завданням, а припинення існування останніх зазвичай збігається із завершенням війни. Військово-політичні союзи мирного часу часто стають інструментом колективного стримування потенційного супротивника, передбачаючи взаємодію як у військовій, так і у внутрішньополітичній, зовнішньополітичній, економічній сферах. Тим самим завдяки військово-політичному співробітництву зміцнюються основи воєнно-політичної міжнародної інтеграції [8, с. 680].

Військово-політичне співробітництво спричиняє для кожної країни наслідки, що мають двоїстий характер. З одного боку, членство у військово-політичному союзі створює ситуацію, за якої країна виступає його добровільним заручником. Проте з іншого боку, частково втрачаючи гнучкість у використанні власної військової сили, держава набуває військової могутності, яка перевищує сумарну силу союзних країн (ефект синергії). Відповідно, надійність військово-політичного союзу визначається наявністю або відсутністю таких елементів: інституціалізація союзу, внутрішня структурованість, чітко визначені зобов'язання країн-членів і розподіл ролей, спільна розробка стратегічних планів та способів їх імплементації, інформованість щодо роботи органів управління безпекою і становища в кожній країні, обмін таємною інформацією щодо держав, які не входять до союзів – опонентів та третіх країн.

Ю. Клименко слушно зауважує: «Союзницьке військово-політичне співробітництво далеко не завжди означає гармонію у відносинах між партнерами: держави турбуються щодо безпеки бути використаними своїми партнерами та, за деяких обставин, у них виникають сумніви у перевазі

здобутків над втратами в його процесі. Потенційна небезпека бути використаним для досягнення чужих цілей ніколи не може бути повністю усунута, але її можна мінімізувати взаємною довірою, транспарентністю партнерів, достатньою інформованістю про їх дії та наміри, створенням системи стимулів до лояльної співпраці та санкцій за порушення союзницьких зобов'язань. Співробітництво не завжди можливе, але інститути (організації) спроможні стимулювати взаємодію, зробити членів союзу відповідальними за свою політику та сприяти спільним безпековим стратегіям» [3, с. 13].

Відповідно, у системі військово-політичного партнерства претендувати на виконання функцій геополітичного стабілізатора може або держава-світовий лідер, або, у випадку нестачі в неї відповідних ресурсів, тимчасова коаліція держав. Основною проблемою подібних коаліцій є те, наскільки кожна з країн продовжує при цьому переслідувати власні цілі, що є відмінними від спільно проголошеної мети. Розрив між першим та другим визначає міру сталості й ефективності ситуаційного партнерства, що значно відрізняється від союзницького інституціалізованого військово-політичного співробітництва. В ідеалі всі учасники коаліції мають бути однаковою мірою зацікавлені у її дієздатності, але в дійсності відносини між ними є асиметричними, з обов'язковою наявністю елементів системи патрон-клієнт [3, с. 14].

В інституціалізованому стабільному військово-політичному блоці відносини між партнерами більш нівелюються. Лідер змушений дбати не тільки про підтримання постійної зацікавленості потенційних партнерів у створенні в потрібний йому момент коаліції, здатної до проведення операції (врегулювання конфлікту), але й забезпечувати привабливу для них перспективу, тобто інвестувати в майбутнє. При цьому зберігається небезпека, що в кінцевому рахунку партнерська країна відмовиться від участі в коаліції або лише імітуватиме свою участь.

Зі свого боку, лідер повинен бути постійно мобілізований та працювати на створення загальнополітичного контексту, за якого партнери мають добровільно та свідомо приєднатися до нього, він має доводити всіма доступними засобами, що вигоди від участі у коаліції переважатимуть втрати та втрати. Але в кінцевому рахунку військово-політична стратегія не може будуватися без урахування можливої неучасті партнера.

Держави можуть брати участь у військово-політичному співробітництві з різних причин: із міркувань престижу, для підвищення власної ваги в очах інших країн, а також із мотивів внутрішнього характеру, зокрема задля розвитку за допомогою лідера коаліції силового потенціалу для придушення політичних опонентів, терористів та створення загроз сусідам. Загалом коаліції

не може справляти на своїх членів такий дисциплінуючий вплив, як сталий інституціоналізований військово-політичний союз [3, с. 18].

Елементи сучасної системи міжнародного військово-політичного партнерства почали виникати вже після завершення Другої світової війни, оскільки в той час завдання забезпечення воєнної безпеки було усвідомлене різними державами світу як одне з найбільш важливих. Зокрема, в Західній Європі протягом періоду з другої половини 40-х рр. до початку 70-х рр. XX ст. вирішення зазначеного завдання здійснювалось двома способами – створенням традиційних воєнних блоків, які ґрунтувалися на принципі міждержавного співробітництва (Західний союз, пізніше – Західноєвропейський союз), та розробкою проєктів утворення наднаціональних оборонних структур (Європейське оборонне співтовариство, Європейське політичне співтовариство) [12, с. 171-172].

Відсутність необхідних умов для реалізації зазначених проєктів зумовила подальше посилення воєнно-політичного співробітництва західноєвропейських держав у межах НАТО, а згодом – і в структурах безпеки ЄС. Старт формуванню спільної зовнішньої політики й політики безпеки як однієї з основних сфер діяльності ЄС був наданий Маастрихтським договором про створення Європейського Союзу, що вступив у силу 1 листопада 1993 р. Серед її основних цілей визначені:

- захист спільних цінностей, основних інтересів, незалежності й цілісності ЄС відповідно до принципів Уставу ООН;

- будь-яке зміцнення безпеки ЄС;

- збереження миру й зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Уставу ООН, так само як і відповідно до принципів Гельсінського Заключного акту та цілей Паризької хартії (Ради Європи);

- розвиток міжнародного співробітництва;

- розвиток демократії й законності, повага до прав людини й основних її свобод.

У Маастрихтському договорі вперше було передбачено, що спільна зовнішня політика й політика безпеки ЄС може перетворитися на політику спільної оборони. Європейська спільнота повинна будувати єдину тривалу оборонну політику, здійснювати контроль над озброєнням, що проводиться в Європі, узгоджувати позиції відносно інших країн і ситуації у світі в цілому. Зазначений договір є основою функціонування політики ЄС у сфері безпеки й оборони [9, с. 3].

З червня 1999 р. зовнішня політика й політика безпеки ЄС стала містити військову складову – спільну європейську політику безпеки й оборони. Можливість надання сил і засобів НАТО для проведення європейських операцій ЄС було обговорено протягом переговорів між двома організаціями, які завершилися 16 грудня 2002 р. підписанням спільної Декларації НАТО і ЄС з Європейської політики безпеки й оборони. Визнаю-

чи за НАТО провідну роль у підтримці безпеки в Європі, ЄС одержало визнання й право доступу до засобів планування Північноатлантичного альянсу, зокрема доступ до штабу Головнокомандуючого збройними силами НАТО в Європі в м. Монс (Бельгія). У 2003 р. Європейський союз кодифікував свої погляди на безпеку в документі «Європейська стратегія безпеки», на постійній основі заснував політичні й військово-штабні структури зовнішньої політики та політики безпеки, а також перейшов до самостійного проведення миротворчих операцій у Європі і за її межами [2].

Іншим варіантом військово-політичного партнерства новітньої епохи стало Об'єднане командування протиповітряної оборони (НОРАД). Його створення 12 травня 1958 р. було наслідком тісної співпраці між США та Канадою. Нині воно представляє особливу модель співробітництва у Північноамериканській регіональній системі міжнародних відносин. Система прийняття рішень в НОРАД передбачає паритетне представництво військового керівництва, принцип консенсусу та консультаційний механізм на найвищому рівні. Такий формат був закладений зі створенням Постійної об'єднаної ради оборони та Комітету військового співробітництва і вдосконалений шляхом проведення спільних американсько-канадських наукових досліджень та військових навчань. Завдяки останнім до системи прийняття рішень Об'єднаного командування були включені спільні оперативні процедури та авторитетний контроль за військами. В результаті виникла комбінована організація протиповітряної оборони під єдиним командуванням [1, с. 14].

На момент створення НОРАД, як військово-політичний союз, виконував функцію ідентифікації спільного ворога, а також збільшив структурну силу союзників. Внаслідок скоординованих дій Канади та США відбулася гомогенізація оборонної сфери у Північноамериканській регіональній системі міжнародних відносин.

Модель двостороннього співробітництва, представлена у НОРАД, характеризується асиметричністю потенціалів партнерів. Незважаючи на паритетне представництво військових у системі прийняття рішень, основні загрози у всі періоди існування НОРАД визначалися США. Іншим прикладом домінування США є створення формально незалежних оборонних структур, які *de facto* діють на території компетенції НОРАД [1, с. 15].

Отже, як зазначають Л. Фалалеева та О. Давиденко, «динаміка міжнародних процесів свідчить про те, що значення регіональних систем безпеки в забезпеченні міжнародної стабільності надалі зростатиме, посилюється взаємозалежність універсальних, міжрегіональних і регіональних міжнародних організацій колективної безпеки та оборони» [10, с. 83]. Водночас, на нашу думку, теоретико-методологічний аналіз військово-політичного партнерства на прикладі західноєвропейсь-

ких та північноамериканських держав засвідчує різні підходи держав-учасниць до визначення фундаментальних засад співпраці у військовій сфері. Спільна політика безпеки й оборони ЄС стала результатом прагнень європейських країн досягти консенсусу щодо вирішення проблем розвитку сфери оборони на засадах еквівалентного партнерства, тоді як діяльність НОРАД характеризується помітним переважанням в цій організації інтересів США як більш сильного у військово-політичному відношенні учасника і може бути визначена як модель взаємодії «старшого» партнера – лідера з «молодшим» партнером.

Особливим різновидом військово-політичного партнерства у сучасній системі міжнародних відносин постає миротворча діяльність. О. Погірко зараховує її до специфічних складових міжнародного військового співробітництва [7, с. 375]. Однак, на нашу думку, більш доцільно розглядати її в межах сфери військово-політичного співробітництва, оскільки саме збереження миру нині постає головним політичним пріоритетом системи міжнародного партнерства.

Сучасні миротворчі операції здійснюються у нестабільних суспільствах, де наявні такі загрози миру та стабільності у світі, як локальні війни та збройні конфлікти, які найчастіше виникають на міжетнічному, міжрелігійному ґрунті, відрізняються особливою жорстокістю та значними втратами серед цивільного населення. Відповіддю на ці виклики постає миротворча діяльність, яка є універсальним інструментом боротьби за збереження миру і міжнародної безпеки [6, с. 31-32].

Теоретико-методологічний аналіз зазначеної проблеми засвідчує, що контекст, у якому проводяться міжнародні миротворчі операції, постійно змінюється, що передбачає характеристику поняття «миротворчі операції». З часу першої миротворчої місії ООН, яка була створена в 1948 р., реагування на кризи у різних регіонах світу відбувається у різних формах. Відповідно, на позначення діяльності у цій сфері застосовують різні найменування: «миротворча діяльність», «кризовий менеджмент», «місії зі врегулювання криз», «операції з підтримання миру». Назви та типи миротворчих місій визначаються не тільки у зв'язку з їхніми мандатами та функціями, але також залежать і від виконавця. Так, місії Європейського Союзу (ЄС) часто називають «місіями з врегулювання криз», «місіями зі спільної політики безпеки та оборони», «операціями ЄС» (зокрема, військовими операціями), тоді як інші міжнародні організації, такі як НАТО, переважно використовують поняття «миротворчі операції об'єднаних націй», «операції з підтримання миру». Сьогодні багатомірні миротворчі операції покликані не лише підтримувати мир та безпеку в усьому світі, а й сприяти політичному процесу, захищати цивільних осіб, сприяти роззброєнню, демобілізації та реінтеграції колишніх комбатантів, підтримувати

організацію виборів, захищати і просувати права людини, допомагати у відновленні верховенства права. Отже, миротворчі операції насамперед охоплюють діяльність, спрямовану на запобігання, обмеження й управління насильницьким конфліктом, а також на подолання його наслідків. Іншими завданнями, які мають вирішуватися за допомогою зазначеного засобу міжнародного партнерства, є запобігання конфліктам, відновлення миру, миротворчість. Складовими миротворчої діяльності є багатосторонні та спеціальні місії, зокрема з військових питань [14].

У сучасному світі міжнародна миротворча діяльність стала постійним складником міжнародного співробітництва та найбільш дієвою його формою, зокрема у сфері попередження та урегулювання збройних конфліктів. Адже миротворчі зусилля держави – це не лише внесок у розбудову стабільної та безпечної Європи і світу в цілому, а й інструмент посилення національної безпеки завдяки створенню стабільного зовнішньополітичного середовища. Участь у міжнародних миротворчих місіях сприяє професійній адаптації військовослужбовців до загальносвітових стандартів, досягненню всебічного взаємного сумісництва та співпраці зі збройними силами провідних країн світу, отриманню міжнародного досвіду з військової підготовки [5, с. 185].

Дослідники визначають декілька варіантів реалізації військово-політичного партнерства, що знаходять вияв у миротворчій діяльності, відрізняючись за організацією командної структури та ступенем інтеграції оперативних підрозділів:

- прикріплене партнерство: незалежний операційний підрозділ, що представляє збройні сили першої країни, працює поряд і знаходиться під оперативним командуванням великого підрозділу від другої країни;

- вбудоване партнерство: війська з першої країни інтегровані в межах діючих підрозділів другої країни, формуючи змішані підрозділи під командуванням структур другої країни;

- спільне розгортання: різні оперативні підрозділи від першої та другої країн працюють як частини цілого, підпорядковуючись багатонаціональній командній структурі за участю офіцерів обох країн;

- композитне партнерство: війська з двох або більше країн утворюють двонаціональні або багатонаціональні змішані підрозділи, що служать під командуванням багатонаціональної структури, до якої входять офіцери з двох або більше країн [13].

Висновки. Військово-політичне співробітництво реалізує державну політику у сфері безпеки й оборони, заходи щодо інтеграції, зміцнює довіру, партнерські відносини та взаємовигідні контакти і забезпечує виконання міжнародних зобов'язань певної держави у військовій сфері. Військово-політичне співробітництво дає змогу здійснювати інтеграцію держав до вій-

ськово-політичних союзів, виявом чого постає інституціоналізація зазначеного напрямку військово-партнерства. Важливим різновидом військово-політичного співробітництва у сучасному світі стає миротворча діяльність. Миротворча діяльність спрямована на забезпечення виконання міжнародних зобов'язань держави з підтри-

мання миру відповідно до міжнародних угод та чинного національного законодавства. Крім того, армія держави, що бере участь у миротворчій діяльності, також здійснює заходи міжнародного співробітництва у військово-наукових, військово-економічних, інформаційних та екологічних галузях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бочар І. В. Діяльність НОРАД: модель військово-політичного співробітництва в регіональній системі міжнародних відносин / І. В. Бочар // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. – 2011. – № 1. – С. 9-15.
2. Карташова Ю. О. Політика європейської безпеки / Ю. О. Карташова. – Режим доступу: <http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2009-1/doc/12.pdf>
3. Клименко Ю. А. Військово-політичне союзницьке співробітництво як чинник геополітичної стабілізації в Європі: автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Київ, 2011. – 20 с.
4. Клименко Ю. А. Інституціоналізація військово-політичного союзницького співробітництва / Ю. А. Клименко // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2008. – Т. 13 – № 3. – С. 253-263.
5. Котелянець О. О. Актуальні питання розвитку міжнародної миротворчої діяльності України / О. О. Котелянець // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2 (23). – С. 185-190.
6. Палагнюк Ю. В. Сучасний стан та перспективи співробітництва НАТО та України у сфері миро творчості / Ю. В. Палагнюк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер: Політологія. – 2008. – Т. 93. – № 80. – С. 31-34.
7. Погібко О. І. Правові засади врегулювання військового співробітництва – складової оборонного курсу держави / О. І. Погібко // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – № 52. – С. 370-377.
8. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – Київ: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
9. Труш О. О. Історико-правові засади європейської політики безпеки й оборони / О. О. Труш, Є. М. Нікіпелова // Теорія та практика державного управління. – 2016. – № 3 (54). – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/1/05.pdf>
10. Фалалєєва Л. Г. Особливості реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу / Л. Г. Фалалєєва, О. І. Давиденко // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 2 (24). – С. 82-88.
11. Феденко О. В. Особливості методики оцінки військово-політичної обстановки в сучасних умовах / О. В. Феденко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – № 101. – Ч. 1. – С. 54-61.
12. Хаирова А. Г. Становление внешней политики европейских сообществ: попытки западноевропейских стран по созданию структур и реализации планов военно-политического сотрудничества в 50-60 гг. XX века / А. Г. Хаирова // Вестник современной науки. – 2015. – № 4. – С. 168-172.
13. Daniel D. C. F. Deploying Combined Teams: Lessons Learned from Operational Partnerships in UN Peacekeeping / D. C. F. Daniel, P. D. Williams, A. C. Smith // Providing For Peacekeeping. – 2015. – № 12. – Retrieved from: <https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2015/08/IPI-E-pub-Operational-Partnerships-in-Peacekeeping.pdf>
14. Norvanto E. Seminar Publication on Contemporary Peace Operations – from Theory to Practice / E. Norvanto, H. Dumur-Laanila // FINCENT Publication Series. – 2017. – № 2. – Retrieved from: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/143913/EAPTC_Seminar%20Publication.pdf?sequence=2

REFERENCES

1. Bochar I. V. (2011). Diyalnist NORAD: model viyskovo-politychnogo spivrobotnytstva v regionalniy systemi mizhnarodnyh vidnosyn [Activities of NORAD: the model of military-political cooperation in the regional system of international cooperation] *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". Seria: Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo, 1, 9-15.*
2. Kartashova Yu. O. *Polityka yevropeiskoyi bezpeky [European Security Policy]*. Retrieved from: <http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2009-1/doc/12.pdf>
3. Klymenko Yu. A. (2011). *Viyskovo-politychne soiuznytske spivrobotnytstvo yak chynnyk geopolitychnoi stabilizatsii v Yevropi: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk. [Military-political ally cooperation as an aspect of geopolitical stability in Europe]* Kyiv.
4. Klymenko Yu. A. (2008). Instytuttsializatsiia viyskovo-politychnoho soiuznytskoho spivrobotnytstva [Institutionalization of military-political ally cooperation] *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Sotsiolohiia i politychni nauky, 13(3), 253-263.*
5. Kotelianets O. O. (2012). Aktualni pytannia rozvytku mizhnarodnoi myrotvorchoi diialnosti Ukrainy [Relevant issues of Ukrainian international peacemaking activity development] *Stratehichni priorytety, 2, 185-190.*

6. Palahniuk Yu. V. (2008). Suchasnyi stan ta perspektyvy spivrobitnytstva NATO ta Ukrainy u sferi myro tvorchosti [Current state and perspectives of the Ukraine NATO cooperation in the peacemaking field]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly. Ser: Politolohiia*, 93(80), 31-34.
7. Pohibko O. I. (2010). Pravovi zasady vrehuliuvannia viiskovoho spivrobitnytstva – skladovoi oboronnoho kursu derzhavy [Legal basis of military cooperation] *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 52, 370-377.
8. Levenets, Yu., & Shapoval, Yu. (2011). *Politychna entsyklopediia [Encyclopedia on politics]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo.
9. Trush O. O., & Nikipelova Ye. M. (2016). Istoryko-pravovi zasady yevropeiskoi polityky bezpeky y oborony. [Historical and legal basis for European defense and security policy] *Teoriia ta praktyka derzhavnogo upravlinnia*, 3. Retrieved from: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/1/05.pdf>
10. Falalieieva L. H. (2012). Osoblyvosti realizatsii spilnoi zovnishnoi ta bezpekovoii polityky Yevropeiskoho Soiuzu [Peculiarities of implementation of joint foreign and security policy of the European Union]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 2, 82-88.
11. Fedenko O. V. (2011). Osoblyvosti metodyky otsinky voienno-politychnoi obstanovky v suchasnykh umovakh. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 101, P. 1., 54-61.
12. Khayrova A. H. (2015). Stanovlenye vneshnei polytyky evropeiskykh soobshchestv: popytka zapadnoevropeiskykh stran po sozdaniyu struktur i realizatsyy planov voenno-polytycheskoho sotrudnychestva v 50–60 h. XX veka [Establishment of the foreign policy of European communities: the efforts of Western European states to establish governing bodies and implement plans of military-political cooperation]. *Vestnyk sovremennoi nauky*, 4, 168-172.
13. Daniel D. C. F., Williams P. D., & Smith A. C. (2015). Deploying Combined Teams: Lessons Learned from Operational Partnerships in UN Peacekeeping. *Providing For Peacekeeping*, 12. Retrieved from: <https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2015/08/IPI-E-pub-Operational-Partnerships-in-Peacekeeping.pdf>
14. Norvanto E., & Dumur-Laanila H. (2017). Seminar Publication on Contemporary Peace Operations – from Theory to Practice. *FINCENT Publication Series*, 2. Retrieved from: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/143913/EAPTC_Seminar%20Publication.pdf?sequence=2

Джус Олександр Анатолійович

Викладач кафедри військової психології та політології

Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка
01033, м. Київ, Вулиця Володимирська, 60

Dzhus Olexander

Lecturer, Department of Military Psychology and Political Science
Military Institute of Kyiv National Taras Shevchenko University
60, Volodymyrska St., 01033, Kyiv, Ukraine

Email: office.chief@univ.net.ua

Цитування: Джус О. А. Військово-політичне партнерство як інтегральний напрямок військового співробітництва / О. А. Джус // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 121-127.

Citation: Dzhus, O. A. (2018). Viiskovo-politychne partnerstvo yak intehralnyi napriamok viiskovoho spivrobitnytstva [Military-political partnership as an integral component of military cooperation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 121-127.

Стаття надійшла / Article arrived: 27.01.2018

Схвалено до друку / Accepted: 05.02.2018

Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України

Гоцуляк В. М., Хмельницький національний університет

З'ясовано, що пізнання деякої історичної реальності не обмежується фактографічною реконструкцією подій. Воно мусить зосередитися на осмисленні суті тих процесів (соціальних, політичних, духовних), які відбуваються в історії. Опис історичних фактів повинен доповнюватися їх поясненням шляхом проникнення в духовний світ людини. Інтерес дослідника сконцентрований на пізнанні одиничного, конкретного, на поясненні унікальних, неповторних явищ історії та культури. Але за цим одиничним завжди проглядається загальне – сутність процесів і дій в історії. Тому соціально-філософське узагальнення й теоретичне осмислення є необхідною процедурою історико-політичного аналізу.

Виявлено, що історичне пізнання, опис і пояснення унікальних явищ історичного процесу не може протиставлятися суто теоретичному осмисленню.

Встановлено, що пізнання української політичної історії не зводиться до побудови якоїсь її єдиної схеми, моделі чи варіанту. Складна інтегральна проблема припускає багатоваріантність шляхів її дослідження, використання досягнень різних наук, відходу від усталених пізнавальних принципів і методів. Доведено, що суттєву роль у дослідженні політичної думки ранньомодерної України займає історична реконструкція, завдяки якій відтворюються загальна картина українського буття і політична реальність XVII-XVIII ст.

Ключові слова: пізнання; рефлексія; методологія; історична реконструкція; історичні процеси

Theoretical and methodological aspects of research of political reality of early modern Ukraine

Gotsulyak V. M., Khmelnytsky National University

Formation of a coherent picture of Ukrainian life in the XVII-XVIII centuries needs to avoid abstract logic schemes or the characteristics of abstract types of society. An important role in the analysis of various phenomena of spiritual activity, including the political thought of early modern Ukraine, is played by the methodology of historical knowledge. Historical methodology refers to the knowledge of the real history of the object in its entirety and variety. As a result, history appears as integrity, as the unity of general and specific moments in the process of human activity.

Realizing the value of historical science in general and using the historical approach to the study of various phenomena of the Ukrainian past, we have the opportunity to learn Ukrainian reality in all its completeness and uniqueness.

It was established that a specific cognitive procedure, which enables to reproduce the cultural-historical process in general and achieve the most complete knowledge of reality, is a historical reconstruction. Mechanisms of reconstruction are reduced to a special work describing various forms of human experience, based on which, social, historical, or historical and political science build their theories and concepts. Therefore, reconstruction is the basis for constructing various theoretical constructs and generalizations.

It is proved that, emphasizing the possibilities of historical reconstruction and historical methodology in historical and political research, one should be aware of the heuristic value of the principle of the unity of the theoretical and historical knowledge. Using it opens the way to comprehending one or another phenomenon of Ukrainian life not through the knowledge of the general or some regularities of socio-political development in the «pure» form, but through the study of concrete manifestations common in various historical conditions. The process of social, political and cultural development and a generalized presentation of it, presented by the political thought of the seventeenth and eighteenth centuries, is reproduced in such a way, taking into account specific historical circumstances, events, facts, specifics of the historical situation, etc.

Consequently, modern research is not limited to theoretical-cognitive, logical-discursive moments. It implies the use of not only scientific, logical, rational ways of knowing a certain socio-cultural and political reality of Ukraine in the XVII-XVIII centuries, but also taking into account the numerous factors of socio-cultural nature. In the context of studying the political thought of early modern Ukraine, the limits and content of scientific, logical thinking must be radically revised.

Thus, it was found that the knowledge of Ukrainian reality, its projection in the political thought of early modern Ukraine is a unity of various aspects – logical and theoretical, discursive, intuitive and figurative. In their integrity, they give an opportunity to comprehend the Ukrainian being in fullness and system.

Keywords: cognition; reflection; methodology; historical reconstruction; historical processes

Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України

Гоцуляк В. М., Хмельницький національний університет

Вияснено, що знання деякої історичної реальності не обмежується фактографічною реконструкцією подій. Воно повинно зосередитися на осмисленні суті цих процесів (соціальних, політичних, духовних), які виникають в історії. Опис історичних фактів повинен доповнюватися їх поясненням шляхом проникнення в духовний світ людини. Інтерес дослідника сконцентрований на знанні окремого, конкретного, на поясненні унікальних, неповторимих явищ історії та культури. Але за цим окремим завжди розглядається загальне – сутність процесів та дій в історії. Тому соціально-філософське узагальнення та теоретичне осмислення є необхідною процедурою історико-політичного аналізу.

Виявлено, що історичне знання, опис та пояснення унікальних явищ історичного процесу не можуть протиставлятися чистому теоретичному осмисленню.

Встановлено, що знання української політичної історії не зводиться до побудови якоїсь її єдиної схеми, моделі чи варіанта. Складна інтегральна проблема передбачає багатоваріантність шляхів її дослідження, використання досягнень різних наук, відход від встановлених пізнавальних принципів та методів. Доведено, що суттєву роль в дослідженні політичної думки ранньої України займає історична реконструкція, завдяки якій відтворюється загальна картина українського життя та політична реальність XVII-XVIII ст.

Ключові слова: знання; рефлексія; методологія; історична реконструкція; історичні процеси

Постановка проблеми.

Вивчення української історії у всіх її вимірах – це складний процес проникнення в глибинні смисли, ціннісний світ української людини, це відтворення історії буття українського суспільства, знакових для його розвитку подій та фактів. Загальнофілософська чи соціологічна універсалізація в цьому процесі не дає виключного, повного знання.

Формування цілісної картини українського життя у XVII-XVIII ст. потребує відходу від абстрактних логічних схем чи характеристик абстрактних типів суспільства. Важливу роль в аналізі різних феноменів духовної діяльності, зокрема й політичної думки ранньомодерної України, відіграє методологія історичного пізнання. Незважаючи на те, що воно зовсім не компенсує потребу в філософській рефлексії, а конкретні методи історичного дослідження є значною мірою обмеженими в осмисленні складних феноменів української свідомості, історична методологія є необхідною складовою історико-політичного дослідження. Історична методологія стосується пізнання реальної історії об'єкта в усій її повноті та різноманітності. В результаті історія постає як цілісність, як єдність загальних та конкретних моментів у процесі діяльності людей.

Такий підхід до минулого обумовлений життєвою необхідністю відновити послідовні системи ідей та суспільних інститутів. Для цього історія витлумачує факти, відтворює їх і добивається від них відповіді. Л. Февр пише, що, відновлюючи минуле, «своєю магічною паличкою вона торкається лише окремих його частин, а саме тих, що являють деяку цінність для ідеалу, якому вона служить, і часу, на який приходить її служіння» [8, с. 18].

Аналіз досліджень і публікацій.

Досліджуючи дану тематику, проаналізовано праці Барг М. А. [1], Бахтін М. М. [2], Гуревич А. Я. [3], Ріккерт Г. [5], Стюпін В. С. [6], Тош Д. [7], Февр Л. [8], Хейзінга Й. [9], Шпенглер О. [10], Петрук Н. К. [4], присвячені висвітленню особистісного й колективного життя, ментальності певної історичної доби, стилю мислення, духовному світу людей, культури як цілісному феномену.

Метою дослідження є виявлення специфіки формування української політичної реальності в культурно-історичному просторі XVII-XVIII ст.

Вклад основного матеріалу.

Усвідомлюючи цінність історичної науки загалом і використовуючи історичний підхід до дослідження різних феноменів українського минулого, ми маємо можливість пізнати українську реальність у всій її повноті й неповторності. В поєднанні теоретичного та історичного підходів, використовуючи можливості теоретичного мислення, а також враховуючи роль уявлення, своєрідності художнього чи літературного мислення, дослідник не тільки підлаштовується під звичні схеми аналізу, скільки займається конструюванням соціокультурної реальності. В процесі пізнання загальні схеми історичного розвитку наповнюються конкретним змістом, враховуються також різноманітні вияви людської активності, ідейні та психологічні мотиви людської поведінки. Всі процеси історичного характеру знаходять свою інтерпретацію в модусах історичного часу та історичного простору.

Суттєвим у цьому сенсі є те, що суто емпіричні методи пізнання (опис) не можуть вважатися достатніми, вони не можуть підміняти теоретичні. Використання пізнавальних переваг історичного опису (коли історичний об'єкт фіксується у всій

повноті його характеристик) є надзвичайно важливою, але не виключною пізнавальною процедурою. Зокрема, пізнання тієї картини української реальності, що представлена в політичній думці ранньомодерної України, вимагає знання соціальної та культурної реальності в цілому. Людський зміст історії не може визначатися лише фактами, а діяльність людини не зводиться лише до світу речей. У поле зору дослідника обов'язково потрапляють різні вияви особистісного й колективного життя, ментальність певної історичної доби, стиль мислення, духовний світ людей, культура як цілісний феномен [1; 2; 3; 9].

Слід відзначити, що на рівні окремих емпірично фіксованих подій соціальні та історичні явища індивідуально неповторні. Однак наука не зводиться лише до емпіричних констатацій неповторних подій. Якщо йдеться про історичні процеси, то цілі науки полягають у виявленні тенденцій, логіки їх розвитку, закономірних зв'язків, що дозволили би відтворити картину історичного процесу за тими «точками-подіями», які виявляє історичний опис [6].

Пізнання деякої історичної реальності не обмежується фактографічною реконструкцією подій, воно мусить піти далі простої історичної хроніки і зосередитися на осмисленні суті тих процесів (соціальних, політичних, духовних), які відбуваються в історії. Опис історичних фактів повинен доповнюватися їх поясненням шляхом проникнення в духовний світ людини. Інтерес дослідника сконцентрований на пізнанні одиничного, конкретного, на поясненні унікальних, неповторних явищ історії та культури. Але за цим одиничним завжди проглядається загальне – сутність процесів і дій в історії. Тому соціально-філософське узагальнення й теоретичне осмислення є необхідною процедурою історико-політичного аналізу.

Історичне пізнання, опис і пояснення унікальних явищ історичного процесу не може протиставлятися суто теоретичному осмисленню. Глибокої прірви між гуманітарним і власне науковим пізнанням немає. У свій час Г. Ріккерт вважав помилковим протиставляти історію науці на тій підставі, що її метою є пізнання індивідуального в суспільному житті [5, с. 270].

У філософській науці давно точаться дискусії щодо методології соціально-гуманітарного пізнання. В центрі цих дискусій стоїть сформульована ще В. Дільтеєм теза про принципову відмінність наук про дух від наук про природу. Г. Ріккерт слідом за В. Віндельбандом вважав, що науки поділяються на два різних за цілями та методами види: генералізуючі (ті, що узагальнюють) та індивідуалізуючі. До числа перших Ріккерт зараховує, головним чином, науки про природу, хоча і включав до них деякі суспільні дисципліни – політичну економію, мовознавство, «науку про принципи історії» (що фактично було синтезом соціальної філософії та соціології).

Така відмінність між науками визначається, на думку неокантіанців, через протиставлення розуміння та пояснення, індивідуалізації та генералізації, ідеографічного методу, орієнтованого на опис унікальних історичних подій і номотетичного методу, метою якого було формулювання загальних законів. Гуманітарні науки, незважаючи на перевагу в них ідеографічного методу пізнання, також повинні були розглядати об'єкт у цілісності його проявів. Однак акти пізнання в гуманітарних науках, зокрема й історії, як правило, представлені культурною традицією, світоглядними установками, тією чи іншою картиною світу, що існувала на той час. Це – загальні риси розуміння в будь-якій сфері пізнання.

Таке ж саме зауваження стосується протиставлення методу індивідуалізації та генералізації, ідеографічного методу, з одного боку, і номотетичного методу – з іншого. Насправді різка відмінність генералізації та індивідуалізації не пов'язана з протиставленням наукового і ненаукового знання. Методи індивідуалізації притаманні наукам про природу і навпаки – генералізація (пошук спільних рис, повторюваності у вчинках і діях людей) притаманні гуманітарним наукам та, зокрема, історії. На рівні окремих емпірично фіксованих подій як соціальні, так і природні явища індивідуально неповторні. Однак наука не зводиться лише до емпіричних повторних подій. Якщо йдеться про історичні процеси, то цілі науки полягають у виявленні тенденцій, логіки їх розвитку, закономірних зв'язків, що дозволили би відтворити картину історичного процесу за тими «точками-подіями», які виявляє історичний опис. Таке відтворення історичних процесів являє собою історичну реконструкцію. Кожна така реконструкція лише зовні постає як чисто ідеографічне знання. Насправді у ній ідеографічні та номотетичні елементи поєднуються особливим чином, що загалом виявляє особливу логіку історичного процесу.

Таким чином, подієвий пласт суспільного і політичного життя певної історичної епохи ніколи не закритий для рефлексивного наукового мислення з притаманними йому процедурами «пояснення» подій шляхом підведення одиничного до загального, повторюваного.

Безперечно, дослідження таких складних феноменів української свідомості, як політична думка ранньомодерної України, ґрунтується на використанні пізнавальних можливостей людського розуму, наукової раціональності, що надає можливість чітко окреслювати проблему й аналізувати її, використовуючи категоріальний апарат різних наук, суміжних із історико-політичною наукою, передусім, філософії. Але при цьому не відкидається також значення нерациональних засобів пізнання – уявлення, фантазії, літературної творчості тощо. Про це ще писав у свій час Р. Коллінгвуд. Крім того, в соціології існує дум-

ка про потребу розвивати так зване «соціологічне уявлення» (Ч. Р. Міллс), яке повинно допомагати людині вийти за рамки безпосереднього оточення і поєднати свою біографію з історією, визначити межі розуму в історії. Ідеї естетичного конструювання історії представлені у працях О. Шпенглера [10], Й. Хейзінги [9]. Можна вважати, що в сучасній гуманітарній науці в цілому уявлення, фантазія, літературна та художня діяльність розглядаються як складова частина не лише філософського, чи культурологічного дослідження, але й історико-політичного.

Специфічною пізнавальною процедурою, що дає можливість відтворити культурно-історичний процес загалом і досягти найбільш повного знання про реальність, є історична реконструкція. Механізми реконструкції зводяться до спеціальної роботи опису різноманітних форм людського досвіду, спираючись на який соціальна, історична чи історико-політична наука вибудовують свої теорії і концепції. Тому реконструкції – це підстава для побудови різних теоретичних конструктів та узагальнень. Водночас реконструкції є способом проникнення в зміст соціокультурної реальності, методом відтворення у науці структур людського буття.

Кожна історична реконструкція часто сприймається як чисто ідеографічне знання. Проте це відбувається лише зовні. В. С. Стюпін наголошує: «Насправді, у ній ідеографічні й номотетичні елементи об'єднуються особливим чином, що виявляє певну логіку пізнання» [6, с. 41]. Завдяки механізмам історичної реконструкції в матеріалах історичного опису дається теоретичне бачення тієї чи іншої проблеми, і відкривається шлях до побудови різних теоретичних конструктів.

Історичні реконструкції можна інтерпретувати як особливу теоретичну модель того чи іншого унікального історичного процесу. Теоретичні конструкти, що використовуються в реконструкціях, не відділені від фактів, а поєднані з ними. Вони вибудовують факти згідно з певною логікою історичного розвитку. Теоретичні конструкти (як, наприклад, класи в реконструкціях К. Маркса) онтологізуються, приписуються реальності й представляють історичний процес, що реконструюється як сама реальна історія, а не як одна з її моделей. Ця особливість історичних реконструкцій часто приводить до неправомірного отождоження їх з емпіричним описом. Водночас один і той же набір фактів і той же фрагмент історії може бути представлений у різних реконструкціях. Тоді кожна з них виступає як окрема теоретична модель, що претендує на опис, розуміння і пояснення історичної реальності [6, с. 42].

У процесі реконструкції духовної історії (або тих чи інших елементів політичної історії) відбувається розуміння відповідного типу культури, культурної традиції. В такому випадку на перший план виходять процедури розуміння, руху (герме-

невтичне коло), коли розуміння багаторазово переходить від частини до цілого, а потім від цілого до частини, пізнаючи особливості іншої культурної традиції.

Історична реконструкція дозволяє проникнути в зміст історичної епохи, зрозуміти людину, що проявляє свою активність у різних історичних умовах і різних історичних ситуаціях, відтворити картину соціального та політичного буття. Тому історія в цілому чи окремих її фрагментах постає у своїй повноті та неповторності. Як пише англійський історик Д. Тош, історична ретроспекція, тобто наше положення у часі відносно об'єкта дослідження, дозволяє нам осмислити минуле – виділити передумови, про які сучасники навіть не підозрювали, і розгледіти справжні, а не бажані з погляду учасників подій наслідки [7, с. 169].

Дослідник повинен проникнути в нематеріальний простір людських замислів, цілей, цінностей, тобто того, що, зокрема, відтворюється політичною думкою ранньомодерної України. Таким чином, устанавлюється своєрідна комунікація дослідника та історичної епохи через осягнення світу думок, поглядів, уявлень.

Акцентуючи увагу на можливостях історичної реконструкції чи історичної методології в історико-політичному дослідженні, слід усвідомлювати евристичну цінність принципу єдності теоретичного та історичного в пізнанні. Використання його відкриває шлях до осягнення того чи іншого феномена українського життя не через пізнання загального чи деяких закономірностей суспільно-політичного розвитку в «чистому» вигляді, а через вивчення конкретних виявів загального в тих чи інших історичних умовах. Процес суспільного, політичного та культурного розвитку й узагальнене уявлення про нього, представлене політичною думкою XVII-XVIII ст., відтворюється, таким чином, з урахуванням конкретних історичних обставин, подій, фактів, специфіки історичної ситуації тощо.

При цьому переваги теоретичного пізнання української реальності проявляються в умінні критично осмислювати засади політичного життя, механізми, передумови, ціннісні орієнтири політичних дій людини, зіставляти їх із загальними моральними, соціокультурними нормами людської діяльності, оцінювати ідеальні проекти перебудови українського життя, аналізувати процеси формування ідентичності української нації тощо. Особливо важливими постають знання норм християнської моралі та усвідомлення їх значення в досягненні ідеалу людського співжиття у політичній думці України XVII-XVIII ст., у формуванні програм перебудови українського суспільства на засадах християнської любові і братерства, представленого в християнських утопіях. Не менш важливим питанням є усвідомлення значущості комунікативних зв'язків, міжособистісного спілкування як форми соціальної взаємодії

в середовищі української інтелектуальної еліти. В цілому йдеться про формування загальної картини української реальності й елементів політичної культури в контексті історії ранньомодерної України.

Висновки.

Отже, сучасне дослідження не обмежується теоретико-пізнавальними, логіко-дискурсивними моментами. Воно передбачає використання не тільки наукових, логічних, раціональних шляхів пізнання певної соціокультурної і політичної реальності України у XVII-XVIII ст., але й урахування численних факторів соціокультурного характеру. В контексті вивчення політичної думки ранньомодерної України межі і зміст наукового, логічного мислення мусять бути кардинально переглянуті. В історико-політичному дослідженні мусить враховуватися іншого роду детермінація – соціокультурними факторами, особливостями індивідуальної та колективної психіки, особистісними установками, моральними нормами, релігійними почуттями, інтересами, мотивами, тобто цілісністю факторів, які є невід'ємною частиною культури.

Отже, пізнання української реальності, проєкція її в політичній думці ранньомодерної України – це єдність різноманітних аспектів (логіко-теоретичного, дискурсивного, інтуїтивно-образного). У своїй цілісності вони дають можливість осмислювати українське буття в повноті та системності. Результатом такого пізнання є не стільки адекватне відображення українського життя в XVII-XVIII ст., скільки сприйняття і осмислення різних феноменів дійсності, що творяться людиною, її духом.

При цьому, як відзначають дослідники, лише історичний наратив, історичний опис тих чи інших подій або фактів, ніколи не замінить потреби осягнення логіки історичного процесу, розуміння сутності тих чи інших феноменів духовного чи політичного життя, що дається на рівні теоретичного, філософського аналізу. Тобто в історії і через історію відбувається своєрідна персоналізація людських смислів [4, с. 48].

Тому досліджуючи зміст і характер уявлень про людину та суспільство в політичній думці ранньомодерної України, недоцільно обмежувати-

ся лише констатацією одиничного, фактографією подій, а слід розкривати її зміст і пояснювати її особливості шляхом теоретичного аналізу, через використання переваг раціонального мислення. Разом із тим необхідно враховувати особливості історичного розвитку, культурно-історичний контекст формування в українській свідомості цілісного (тобто такого, що включає світоглядні зразки, релігійні почуття, морально-ціннісні орієнтири) знання про політичну реальність XVII-XVIII ст. і місце в ній людини. В результаті цього може здійснюватися перебудова стійких концептуальних схем, що розширюють рамки наукового дослідження та свідчать про його оригінальність.

Таким чином, необхідною умовою теоретико-методологічного осмислення політичної думки ранньомодерної України виступає пізнання історичної реальності, на тлі якої творились ідеї, погляди, уявлення української людини про світ, державу, владу, про різні форми взаємодії людей. Історія постає як реальне життя української людини, як обумовлений соціокультурними факторами та обставинами процес і втілення людських смислів, цілей, інтересів, мотивів, творчості.

Цілісне вивчення феномену політичної думки ранньомодерної України включає в себе розуміння історико-культурного контексту її творення та розвитку, розгляд її особливостей у зв'язку з аналізом людської діяльності в певну історичну епоху, з виявами соціально-політичної активності в реаліях українського життя XVII-XVIII ст. Враховується, що простір і час історичного буття суттєво впливає на всі формовияви української культури, значною мірою програмує зміст і специфічні риси суспільно-політичних поглядів українських мислителів XVII-XVIII ст.

Пізнання української політичної історії не зводиться до побудови якоїсь її єдиної схеми, моделі чи варіанту. Складна інтегральна проблема припускає багатоваріантність шляхів її дослідження, використання досягнень різних наук, відходу від усталених пізнавальних принципів і методів. Суттєву роль у дослідженні політичної думки ранньомодерної України займає історична реконструкція, завдяки якій відтворюються загальна картина українського буття і політична реальність XVII-XVIII ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Барг М. А. Эпохи и идеи: становление историзма / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.: Сов. Россия, 1979. – 318 с.
3. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23-35.
4. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія / Н. К. Петрук. – Хмельницький, 2007. – 288 с.
5. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – Киев: Ника-Центр, 1998. – 512 с.
6. Степин В. С. Генезис социально-гуманитарных наук (философский и методологический аспекты) / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 37-43.
7. Тош Дж. Стремление к истине: как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. – М.: Весь Мир, 2000. – 294 с.
8. Февр Л. Бои за историю: сб. ст. / Л. Февр. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
9. Хейзинга, Й. Осень Средневековья: Пер. с нидерланд. / Й. Хейзинга // Соч.: в 3-х т. – Т. 1 / Вступ. ст. и общ. ред. В.И. Уколовой. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 416 с.
10. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2-х т. – Т. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер; пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1993. – 663 с.

REFERENCES

1. Barh, M. A. (1987). *Epokhy u ydey: stanovlenye ystoryzma [Epochs and ideas: the formation of historicism]*. Moscow: Mysl [in Russian].
2. Bakhtyn, M. M. (1979). *Problemy poetyky Dostoevskoho [Problems of Dostoevsky's poetics]*. Moscow: Sovetskaia Rossiya [in Russian].
3. Hurevych, A. Ia. (1990). *Sotsyalnaia ystoriya u ystorycheskaia nauka [Social history and historical science]*. *Voprosy fylosofyy*, 4, 23-35. [in Russian].
4. Petruk, N. K., (2007). *Ukrainska dukhovna kultura XVI-XVII st.: sotsialna orhanizatsiia i formuvannia prostoru natsionalnoho buttia [Ukrainian spiritual culture of XVI-XVII centuries: social organization and formation of the space of national existence]*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
5. Rykkert, H. (1998). *Fylosofya zhyzny [Philosophy of life]*. Kyiv: Nyka-Tsentr [in Ukrainian].
6. Stepin, V. S. (2004). *Henezys sotsyalno-humanitarnykh nauk (fylosofskyi y metodolohycheskyi aspekty) [The genesis of social and human sciences (philosophical and methodological aspects)]*. *Voprosy fylosofyy* 3, 37-43 [in Russian].
7. Tosh, Dz. (2000). *Stremlenye k ystyne: kak ovladet masterstvom ystoryka [The desire for truth: how to master the skill of a historian]*. Moscow: Ves Myr [in Russian].
8. Fevr, L. (1991). *Boy za ystoriyu [Battles for history]*. Moscow: Nauka [in Russian].
9. Kheyzynha, Y. (1995). *Osen Srednevekovia [Autumn of the Middle Ages]*. Moscow: Yzdatelskaia hruppa «Prohress» - «Kultura» [in Russian].

Гоцуляк Володимир Михайлович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології
Хмельницький національний університет
29000, м. Хмельницький, вул. Інституцька, 11

Gotsulyak Volodymyr

Candidate of Political Science, Associate Professor, Department of Philosophy and Political Science
Khmelnytsky National University
11, Institutyska St., 29000, Khmelnytsky, Ukraine

Email: gotsulyak@ukr.net

Цитування: Гоцуляк В. М. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної реальності ранньомодерної України / В. М. Гоцуляк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 128-133.

Citation: Gotsulyak, V. M. (2018). *Teoretyko-metodolohichni aspekty doslidzhennia politychnoi realnosti rannomodernoi Ukrainy [Theoretical and methodological aspects of research of political reality of early modern Ukraine]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 128-133.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 12.02.2018

DOI: 10.15421/171827

УДК: 329.1/6 – 043.84 (47782)

Партійна конкуренція на виборах до Закарпатської обласної ради: емпіричний аналіз

Шелемба М. М., Шелемба М. М., Ужгородський національний університет

Виявлено регіональні особливості партійної конкуренції в Закарпатській області за результатами місцевих виборів в Україні у 2010, 2015 рр. Для аналітичної роботи використано графічний спосіб представлення конкурентності партій, що має назву методики Трикутника Нагаями. Встановлено, що вказана методика дозволяє оцінити комплексну картину стану партійної конкуренції на різних рівнях виборчого процесу, зокрема в рамках місцевих виборів. Дослідження дало можливість виявити характер партійної конкуренції між двома політичними силами, які зайняли провідні позиції в районах Закарпатської області під час місцевих виборів в Україні у 2015 р. За результатами даних місцевих виборів у Закарпатській області в 2010, 2015 рр. було з'ясовано, що в даному регіоні не відмічалось гострої конкурентної боротьби, явка виборців у 2015 р. порівняно з 2010 р. зменшилась більше ніж на 5%, у електоральному просторі прикордонних територій з Угорщиною посилювались позиції партії національних меншин, у виборчих районах не сформувалось єдиної політичної сили, яка була б домінуючою та отримала половину голосів виборців.

Ключові слова: методика Трикутника Нагаями; політичні партії; виборчий процес; місцеві вибори; конкурентні позиції; електоральна підтримка

Party competition in the elections to the Transcarpathian Regional Council: an empirical analysis

Shelemba M. M., Shelemba M. M., Uzhgorod National University

The regional peculiarities of party competition in the Transcarpathian region were identified based on the results of local elections in Ukraine in 2010, 2015. For analytical work, a graphic way of presenting electoral competition, called the methodology of the Nagayama Diagrams, is used. At the methodological level, it is determined that the Nagayama Diagram can be depicted using the graph, with the X-axis containing the results in percentages received by the political party-leader of the electoral support (the first party), but Y is the election results received by the political party, which was in the second place of voting. It is noted that the methodology stipulates that the results of elections should be limited by a triangle whose vertex means the result when two parties evenly divide among themselves electoral votes, the left segment – a situation in which the leading party failed to score half the votes, if the party leader receives more than half the votes of voters.

It is noted that this methodology allows us to assess the situation: when there are non-influential third parties in the respective electoral districts (districts, districts), and the two most powerful receive a greater proportion of voters; when territories (electoral districts, districts, etc.) have intense competition, at least between two political parties, the situation; when the electoral territories develop in conditions of bipolar competition (Duverger equilibrium); when the electoral districts (territories) do not have the domination of the two largest political parties in the electoral space, and they do not create a situation of intense competition; when the electoral territories are characterized by significant multi-party competition (polycentric competition); when the electoral territories have only one dominant political party (a sign of monocentric competition); with the absence of a dominant party in most of the territory and the minimum gap between the political forces who occupied the first and second places. It is established that the given method allows to estimate a comprehensive picture of the state of party competition at different levels of the election process, including within the framework of local elections.

The study made it possible to identify the character of party competition between the two political forces that took leading positions in the Transcarpathian region during the local elections in Ukraine in 2015.

According to the data of local elections in the Transcarpathian region in 2010 and 2015 it was found that there was no sharp competition in this region, the turnout of voters in 2015 compared with 2010 decreased by more than 5% in the electoral space the border areas of Hungary strengthened the position of the party of national minorities, in the electoral districts there was not formed a single political force that was dominant and would receive half the votes of voters.

Keywords: methodology of the Nagayama Diagram; political parties; electoral process; local elections; competitive positions; division; electoral support

Партийная конкуренция на выборах в Закарпатский областной совет: эмпирический анализ

Шелемба М. М., Шелемба М. М., Ужгородский национальный университет

Выявлены региональные особенности партийной конкуренции в Закарпатской области по результатам местных выборов в Украине в 2010 г., 2015 гг. Для аналитической работы использован графический способ представления состоятельности выборов, имеющий название методики Треугольника Нагаямы. Установлено, что указанная методика позволяет оценить комплексную картину состояния партийной конкуренции на различных уровнях избирательного процесса, в том числе в рамках местных выборов. Исследование позволило выявить характер партийной конкуренции между двумя политическими силами, занявшими ведущие позиции в районах Закарпатской области во время местных выборов в Украине в 2015 г. По результатам данных местных выборов в Закарпатской области в 2010, в 2015 гг. было выяснено, что в данном регионе не отмечалось острой конкурентной борьбы, явка избирателей в 2015 г. по сравнению с 2010 г. уменьшилась более чем на 5%, в электоральном пространстве приграничных территорий с Венгрией усилились позиции партии национальных меньшинств, в избирательных районах не сформировалось единой политической силы, которая была доминантной и получила бы половину голосов избирателей.

Ключевые слова: методика Треугольника Нагаямы; политические партии; избирательный процесс; местные выборы; конкурентные позиции; электоральная поддержка

Постановка проблеми.

Партийна конкуренція виступає однією з основних складових політичної конкуренції в суспільстві на різних рівнях і пов'язана з рівнем електоральних переваг, станом мобілізації громадянського населення для участі у виборчих процесах. Теоретико-методологічний та практичний інтерес політичної науки щодо дослідження питань партійної конкуренції пов'язаний як зі змінами та розвитком партійної системи, так і з потребою створення новітньої історії формування цього явища в електоральному просторі. Створення масштабної бази розвитку партійної конкуренції в рамках виборчих процесів на різних рівнях дозволяє також здійснювати порівняльний аналіз на рівні країн. З урахуванням того, що в Україні триває процес становлення партійної системи, аналіз розвитку партійної конкуренції вважаємо актуальним та таким, що розширює науково-практичну базу дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій.

На нинішньому етапі розвитку політичної науки існують різні методологічні підходи до оцінки явища партійної конкуренції, відбувається постійний пошук щодо оптимізації аналітичного інструментарію. Серед найбільш відомих науково-методологічних праць в контексті дослідження питань партійної конкуренції можна виділити науковий підхід М. Лааксо і Р. Таагепери [8], присвячений підрахунку кількості значущих партій в системі, роботу Дж. Молінара [9], який розробляє методологію розрахунку індексу Молінара, за допомогою якого можна скоригувати ефективно число партій за наявності однієї крупної та низки дрібних, працю Дж. Кокса [5; 6], який ввів у науковий обіг показник бімодальності, орієнтований на дослідження партійної конкуренції в одномандатних округах, підхід М. Нагаями [1; 7; 10], який є графічним способом представлення змагальності виборів, що має назву методики Трикутника Нагаями. В рамках нашого дослідження проблема

партійної конкуренції в Закарпатській області буде розглянута саме з використанням методу М. Нагаями.

Мета дослідження – оцінка регіональних особливостей партійної конкуренції в Закарпатській області за результатами місцевих виборів 2010, 2015 рр.

Досліджувана методика Трикутника Нагаями може застосовуватись до різних видів виборів (парламентських, місцевих тощо). Згідно з умовами методики, Трикутник Нагаями може бути зображений за допомогою графіка, вісь Х якого буде містити результати (у %), отримані політичною партією-лідером електоральної підтримки (перша партія), а вісь Y – результати виборів, які отримує політична партія, що опинилась на другому місці голосування.

Передбачено, що результати виборів повинні бути обмежені трикутником, вершина якого означає результат 50:50, лівий сегмент – ситуації, за яких провідній партії не вдалося набрати 50% голосів, правий – якщо партія-лідер отримує більше 50% голосів виборців.

Результати, які відповідають графічним сегментам Н+А+В+С, відповідають стану, коли у відповідних виборчих територіях (районах, округах) є не впливові треті політичні партії, а дві найпотужніші отримують більшу частку голосів виборців.

За результатів Н+А+В+С складається ситуація, коли території (виборчі округи, райони тощо) мають інтенсивну конкуренцію, як мінімум між двома політичними партіями. Якщо демонструється графічна позиція електоральної підтримки за сегментом:

Н+А – виявляємо виборчі території, які розвиваються в умовах біполярної конкуренції (еквілібріум Дюверже);

Д+Е – відмічаємо виборчі райони (території), в яких немає домінування двох найбільш крупних політичних партій в електоральному просторі, і

вони не створюють становище інтенсивної конкуренції;

F – спостерігаємо виборчі території, які характеризуються суттєвою багатопартійною конкуренцією (поліцентричною конкуренцією);

C – вирізняємо виборчі території, в яких домінує тільки одна політична партія (ознака моноцентричної конкуренції);

G – відзначаємо відсутність домінантної партії на більшості території та мінімальні розриви між

політичними силами, що посіли перше і друге місце [7].

Проведемо аналіз результатів виборів до Закарпатської обласної ради в 2010 р. із використанням методики Трикутника Нагаями.

В табл. 1 представлено вихідні дані для побудови Трикутника Нагаями та оцінки конкурентних позицій політичних партій у виборчих територіальних одиницях (районах) за результатами виборів до Закарпатської обласної ради в 2010 р.

Таблиця 1

Вихідні дані для побудови Трикутника Нагаями та оцінки конкурентних позицій політичних партій у виборчих територіальних одиницях (районах) за результатами виборів до Закарпатської обласної ради в 2010 р. (складено за даними [3])

№ п/п	Назва виборчої територіальної одиниці (району)	% електоральної підтримки на виборах		Назва 1 партії	Назва 2 партії
		Перша партія	Друга партія		
1	Берегівський (Берегівський р-н, м. Берегово, взяли участь 36594 виборці, 49 виборчих дільниць)	21,55	17,43	Єдиний центр	Демократична партія угорців України
2	Великобerezнянський (взяли участь 14100 виборців, 39 виборчих дільниць)	21,91	19,8	Єдиний центр	Партія Регіонів
3	Виноградівський (взяли участь 49849 виборці, 64 виборчих дільниць)	20,85	16,54	Єдиний центр	Партія Регіонів
4	Воловецький (взяли участь 14111 виборців, 28 виборчих дільниць)	25,43	22,05	Єдиний центр	Партія Регіонів
5	Іршавський (взяли участь 42120 виборців, 58 виборчих дільниць)	24,01	17,16	Єдиний центр	Партія Регіонів
6	Міжгірський (взяли участь 35301 виборці, 49 виборчих дільниць)	20,1	10,27	Єдиний центр	Партія Регіонів
7	Мукачівський (Мукачівський р-н, м. Мукачево, взяли участь 72181 виборці, 125 виборчих дільниць)	49,6	15,52	Єдиний центр	Партія Регіонів
8	Перечинський (взяли участь 17443 виборці, 30 виборчих дільниць)	27,88	20,46	Партія Регіонів	Єдиний центр
9	Рахівський (взяли участь 30752 виборці, 40 виборчих дільниць)	21,73	12,24	Партія Регіонів	Єдиний центр
10	Свалявський (взяли участь 25077 виборців, 34 виборчих дільниць)	28,15	17,54	Єдиний центр	Партія Регіонів
11	Тячівський (взяли участь 53620 виборці, 71 виборчих дільниць)	26,57	18,05	Партія Регіонів	Єдиний центр
12	Ужгородський (Ужгородський р-н, м. Ужгород, м. Чоп, взяли участь 91005 виборці, 140 виборчих дільниць)	17,84	16,42	Єдиний центр	Партія Регіонів
13	Хустський (Хустський р-н, м. Хуст, взяли участь 46934 виборці, 64 виборчих дільниць)	17,10	12,99	Партія Регіонів	Фронт змін

На рис. 1 у вигляді Трикутника Нагаями викладено графічне зображення картини партійної конкуренції за результатами місцевих виборів у Закарпатській області в 2010 р.

Оцінка матеріалів табл. 1, рис. 1 свідчить, що під час даних виборів найбільшу електоральну підтримку у більшості районів Закарпатської області здобули дві політичні сили. Це Єдиний

центр та Партія регіонів. У 8 районах області ці партії розділили між собою позиції першої (Єдиний центр) та другої (Партія регіонів) партій за рівнем електоральних переваг. При цьому в Мукачівському районі сформувалась ситуація, коли перша партія (Єдиний центр) отримала найвищу підтримку в регіоні (49,6% голосів), але все ж не забезпечила половини 50% голосів виборців.

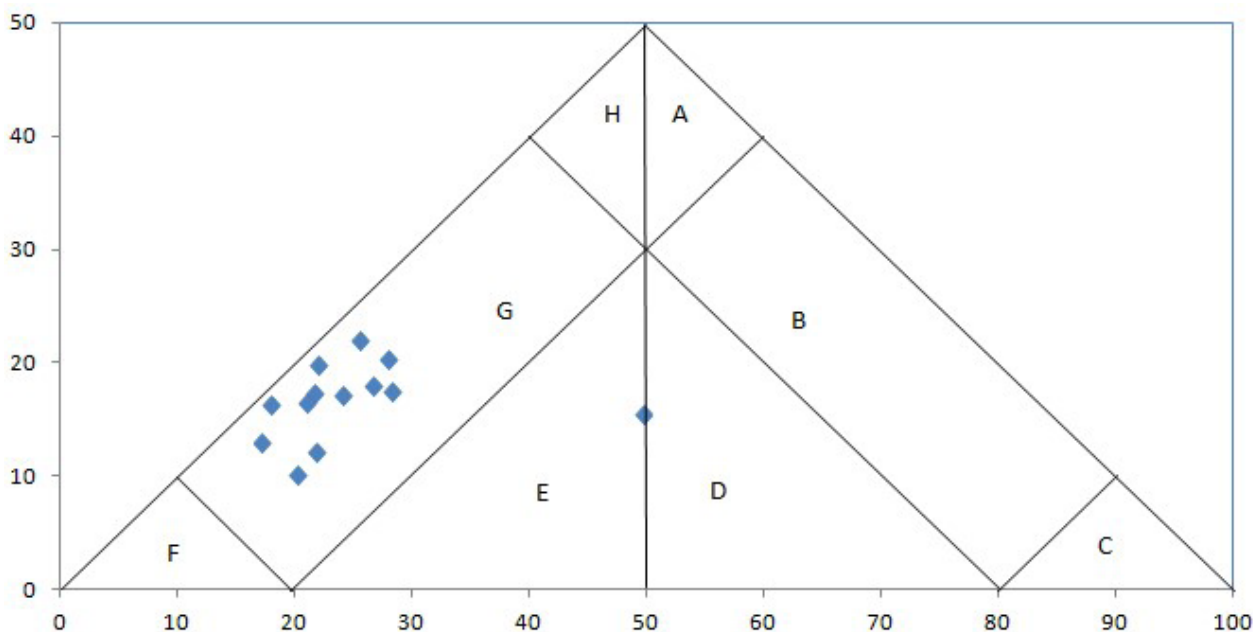

Рис. 1. Графічна картина партійної конкуренції (Трикутник Нагаями) за результатами табл. 1

Аналітики відмічають, що на тлі загального протистояння в інших семи районах між двома вказаними політичними силами в Мукачівському районі під час місцевих виборів 2010 р. було створено майже монополічне становище електоральної підтримки Єдиного центру на чолі з В. Балогою. Політична партія Єдиний центр не вирізнялась політичною позицією щодо вирішення гострих місцевих проблем як у Мукачівському районі, так і в інших районах Закарпатської області [2]. Під час досліджуваних виборів популяризувався бренд партійного лідера та місцевої еліти. Інші сім районів Закарпатської області (Великоберезнянський, Виноградівський, Воловецький, Іршавський, Міжгірський, Свалявський, Ужгородський), де визначилась позиція лідерства двох партій (Єдиний центр – перша та Партія регіонів – друга), на нашому графіку демонструють відсутність домінантної партії на більшості території і не дуже значні розриви між рівнем електоральної підтримки. Певне виключення складає тільки Міжгірський район, де розрив електоральної підтримки між першою та другою партією дорівнює 9,83%. Але, зважаючи на недостатньо високу підтримку двох партій в цілому, район потрапляє до сегменту, де відсутня дійсно домінантна політична сила.

Берегівський район за розподілом електоральної підтримки, як і сім вищезгаданих, також потрапив до сегменту трикутника G. Це обумовлено тим, що конкуренція між першою партією (Єдиний центр) та другою (Демократична партія угорців України) не забезпечила суттєвого домінування однієї з політичних сил, розрив у результатах

голосування був невеликим. Значні електоральні переваги партії національної меншості пов'язані з національним складом району, територіальною близькістю до Угорщини.

В Перечинському, Рахівському та Тячівському районах електоральний розподіл дозволив Партії регіонів отримати перше місце за кількістю голосів, а Єдиному центру – друге. Але все одно політична боротьба не забезпечила жодній з партій суттєвих переваг і домінування в рамках територій. Це обумовило те, що ці райони також опинились в сегменті G на нашому трикутнику.

Відповідно до результатів електоральної підтримки в Хустському районі перше місце отримала Партія регіонів, а друге – Фронт змін. Ці дві перші партії також не змогли створити своїм політичним силам значного домінування і мали не дуже суттєвий розрив у підтримці серед виборців.

Вивчення аналітичних матеріалів, графіку Трикутника Нагаями показує, що місцеві вибори в Закарпатській області у 2010 р. не проілюстрували гострої політичної боротьби. Через відсутність орієнтиру політичних сил на вирішення місцевих питань сформувався невисока підтримка кожної з партій, населення не змогло визначити політичного курсу партій.

Перейдемо до оцінки результатів виборів до Закарпатської обласної ради в 2015 р. із використанням методики Трикутника Нагаями. В табл. 2 представлені вихідні дані для побудови Трикутника Нагаями та оцінки конкурентних позицій політичних партій у виборчих територіальних одиницях (районах) за результатами виборів до Закарпатської обласної ради в 2015 р.

Таблиця 2

Вихідні дані для побудови Трикутника Нагаями та оцінки конкурентних позицій політичних партій у виборчих територіальних одиницях (районах) за результатами виборів до Закарпатської обласної ради в 2015 р. (складено за даними [4])

№ п/п	Назва виборчої територіальної одиниці (району)	% електоральної підтримки на виборах		Назва 1 партії	Назва 2 партії
		Перша партія	Друга партія		
1	Берегівський (взяли участь 20625 виборців)	47,1	16,8	КМКС Партія угорців України	Єдиний центр
2	Великобerezнянський (взяли участь 12188 виборців)	20	18,2	БПП	Єдиний центр
3	Виноградівський (взяли участь 39353 виборці)	20,6	16,8	КМКС Партія угорців України	Єдиний центр, Відродження
4	Воловецький (взяли участь 13125 виборці)	32,5	20,8	Відродження	БЮТ
5	Іршавський (взяли участь 36364 виборці)	29,8	12,7	Єдиний центр	БПП
6	Міжгірський (взяли участь 22283 виборці)	26,7	19	БПП	Єдиний центр
7	Мукачівський (взяли участь 41101 виборців)	38	12,9	Єдиний центр	Відродження
8	Перечинський (взяли участь 14533 виборців)	25,4	22,2	БПП	Відродження
9	Рахівський (взяли участь 27304 виборці)	24,3	18	БПП	Єдиний центр
10	Свалявський (взяли участь 21467 виборців)	18,7	16,6	Єдиний центр	Відродження
11	Тячівський (взяли участь 44616 виборці)	28,6	22,50	Єдиний центр	БПП
12	Ужгородський (взяли участь 43614 виборці)	17,4	16,10	Відродження	КМКС Партія угорців України
13	Хустський (взяли участь 29992 виборці)	28,70	22,10	Єдиний центр	БПП

На рис. 2 у вигляді Трикутника Нагаями наведено графічне зображення картини партійної конкуренції за результатами місцевих виборів у Закарпатській області в 2015 р.

Аналіз загальної картини місцевих виборів у Закарпатській області в 2015 р. свідчить про те, що лідерські позиції займають політичні сили: Єдиний центр на чолі з В. Балогою, БПП, який в регіоні очолював Г. Москаль, Партія «Відродження», сформована переважно з колишніх членів Партії регіонів, яку очолює В. Хомутинник, КМКС Партія угорців України на чолі з В. Брензовичем, БЮТ.

В Берегівському районі визначилась ситуація, коли перша партія (КМКС Партія угорців України) отримала найвищу підтримку в регіоні (47,1% голосів), хоча не змогла забезпечити половини 50% голосів виборців. Вказана партія національних меншин має велику підтримку через територіальну близькість з Угорщиною, національний склад населення району. В даному районі другою за електоральною підтримкою під час місцевих виборів 2015 р. стала політична сила Єдиний центр. Указаний район за рівнем виборчої підтримки першої партії майже наблизився до категорії територій, в яких політична сила отримує 50% голосів (за методикою Трикутника Нагаями).

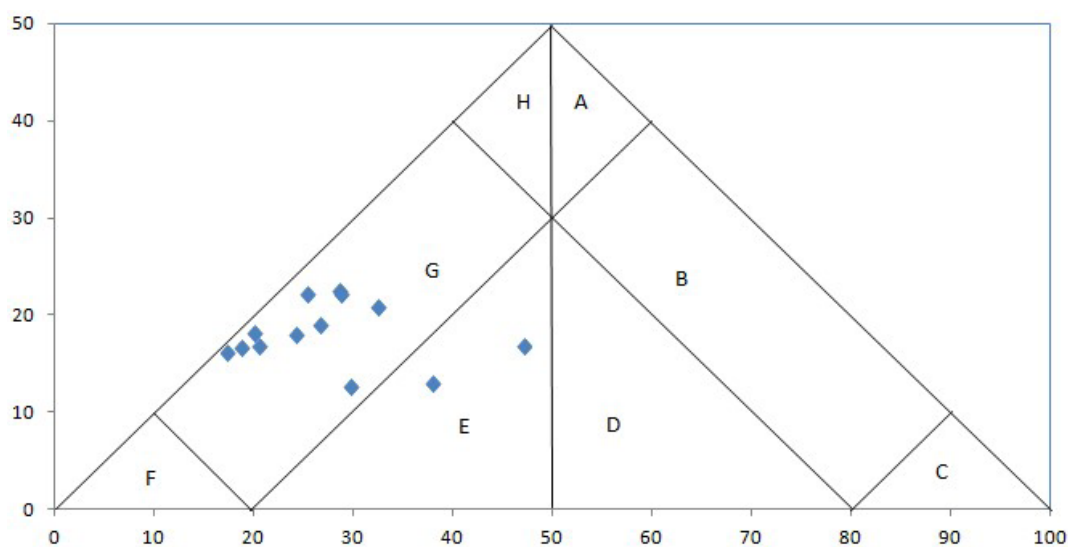

Рис. 2. Графічна картина партійної конкуренції (Трикутник Нагаями) за результатами табл. 2.

Але все ж через вплив інших партій дана територія залишилась в зоні дії стану, за якого провідній партії не вдалося набрати половину голосів виборців (ліва частина трикутника, зображеного на рис. 2). В цій же зоні опинився Мукачівський район, де першою партією за ступенем електоральних переваг була політична сила Єдиний центр (38% голосів), а другою – Партія «Відродження» (12,9% голосів). Слід відмітити, що виборча підтримка Єдиного центру в цьому районі була високою порівняно з іншими, але якщо порівнювати аналогічні результати 2010 р., то вказана партія суттєво втратила власні позиції за рахунок зміцнення позицій нових партій, зокрема БПП. БПП, завдяки політичному менеджменту Г. Москаля, суттєво зміцнив свою присутність в регіоні під час місцевих виборів у 2015 р.

Інші райони за характером електоральної підтримки потрапляють до зони сегменту G, що показує території, в яких не сформувалась потужна домінуюча перша партія і розриви між першою та другою партіями-лідерами є незначними. В даному випадку слід виокремити тільки: Воловецький район, де намітився більш значний розрив між першою партією (Відродження), яка отримала 32,5% голосів, та другою (БЮТ) партією, яку підтримало 20,8% виборців; Іршавський район, у якому першій партії (Єдиний центр) виборці надали 29,8% голосів, а другій (БПП) – 12,7% голосів. Незважаючи на такі розходження, в цих районах не намітилось вагомого домінування однією

політичної сили.

Також необхідно підкреслити тенденцію зменшення підтримки Єдиного центру під час виборів у 2015 р. по всій території Закарпатської області, крім Іршавського, Тячівського та Хустського районів.

Треба відзначити райони, в яких спостерігалась найменша конкурентна боротьба, і був найменший розрив у підтримці виборців. Такі райони є найбільш характерними для сегменту трикутника G. Зокрема, це Великоберезнянський, Виноградівський, Міжгірський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Ужгородський райони.

Висновки.

Дослідження дало можливість проаналізувати характер партійної конкуренції між двома політичними силами, які зайняли провідні позиції в районах Закарпатської області під час місцевих виборів в Україні у 2015 р. В цілях аналізу була використана графічна методика Трикутника Нагаями. Результати даних місцевих виборів у Закарпатській області в 2010, 2015 рр. свідчать про те, що в даному регіоні не відмічалось гострої конкурентної боротьби, явка виборців у 2015 р. порівняно з 2010 р. впала більше ніж на 5%, у електоральному просторі прикордонних територій з Угорщиною посилювались позиції партії національних меншин, у виборчих районах не сформувалось єдиної політичної сили, яка була б домінантною та отримала половину голосів виборців.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Лихтенштейн А. В. Эквilibrium Дюверже в условиях ограниченной конкуренции: думские выборы 2003 / А. В. Лихтенштейн, Н. Б. Яргомская // Полис. Политические исследования. – 2005. – № 1. – С. 135-155
2. Місцеві вибори – 2010. Пульс країни / відп. редактори Когут А., Сідаш К. – Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. – 228 с.
3. Місцеві вибори 2010 р. // ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>
4. Місцеві вибори 2015 р. // ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/wm001> (дата звернення: 12.02.2018).
5. Cox G. Strategic Voting Equilibria under the Single Nontransferable Vote / G. Cox // American Political Science Review. – 1994. – Vol. 88. – № 3. – p. 405-422
6. Cox G. Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems / G. Cox. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 360 p.
7. Grofman B. Comparing and Contrasting the Uses of Two Graphical Tools for Displaying Patterns of Multiparty Competition: Nagayama Diagrams and Simplex Representations / B. Grofman, A. Chiaramonte, R. D'Alimonte, L. Feld Scott // Party Politics. – 2004. Vol. 10. – p. 273-299.
8. Laakso M., Taagepera R. The Effective Number of Parties: A Measure with Application to Western Europe / M. Laakso, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – № 1. – p. 3-27
9. Molinar J. Counting the Number of Parties / J. Molinar // American Political Science Review. – 1991. – Vol. 85. – № 4. – p. 1383-1391
10. Reed S. R. Duverger's Law is Working in Italy / S. R. Reed // Comparative Political Studies. – 2001. – Vol. 34. – № 3. – p. 312-327

REFERENCES

1. Likhtensheyn, A.V., & Yargomskaya, N.B. (2005). Ekvilibrium Dyuverzhe v usloviyakh ogranichennoy konkurentsii: dumskie vybory 2003 [Duverger Equilibrium in conditions of limited Competition: Duma elections 2003]. *Polis. Politicheskie issledvaniya*, 1, 135-155 [in Russian]
2. Kohut, A., & Sidash, K. (2011). *Mistsevi vybory - 2010. Pul's krainy* [Local elections - 2010. Pulse of the country]. Kyiv: Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv [in Ukrainian].
3. *Mistsevi vybory 2010 r.* [Local elections – 2010 r.]. Retrieved from <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001> [in Ukrainian]
4. *Mistsevi vybory 2015 r.* [Local elections – 2015 r.]. Retrieved from <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/wm001> [in Ukrainian]
5. Cox, G. (1994). Strategic Voting Equilibria under the Single Nontransferable Vote. *American Political Science Review*, 88 (3), 405-422.
6. Cox, G. (1997). *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Grofman, B., Chiaramonte, A., D'Alimonte, R., Feld, & Scott L. (2004). Comparing and Contrasting the Uses of Two Graphical Tools for Displaying Patterns of Multiparty Competition: Nagayama Diagrams and Simplex Representations. *Party Politics*, 10, 273–299.
8. Laakso, M., & Taagepera, R. (1979). The Effective Number of Parties: A Measure with Application to Western Europe. *Comparative Political Studies*, 12 (1), 3-27.
9. Molinar, J. (1991). Counting the Number of Parties. *American Political Science Review*, 85 (4), 1383–1391.
10. Reed, S. R. (2001). Duverger's Law is Working in Italy. *Comparative Political Studies*, 34 (3), 312-327.

Шелемба Михайло Михайлович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій
Ужгородський національний університет
88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3

Shelemba Mykhailo Mykhailovych

Candidate of Political Science,
Associate professor of the department of international studios and public communications
Uzhgorod National University
3, Narodna Square, 88000, Uzhhorod, Ukraine

Email: schelemba.m@gmail.com

Шелемба Марта Михайлівна

аспірантка кафедри політології і державного управління
Ужгородський національний університет
88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3

Shelemba Marta Mykhailivna

Post-Graduate Student of the department of political science and public administration
Uzhgorod National University
3, Narodna Square, 88000, Uzhhorod, Ukraine

Email: schelemba.m@gmail.com

Цитування: Шелемба М. М. Партийна конкуренція на виборах до Закарпатської обласної ради: емпіричний аналіз / М. М. Шелемба, М. М. Шелемба // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 134-140.

Citation: Shelemba M. M., & Shelemba M. M. (2018) Partiiina konkurentsiiia na vyborakh do Zakarpatskoi oblasnoi rady: empyrychnyi analiz [Party competition in the elections to the Transcarpathian Regional Council: an empirical analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 134-140.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2018

Особливості технологій політичної пропаганди

Павлов Д. М., Національна металургійна академія України

Стаття ставить проблему технологій політичної пропаганди як ефективних інструментів її здійснення. Завдяки застосуванню технологічного підходу автору вдалося виокремити та проаналізувати основні технології політичної пропаганди. Автор доводить, що технології пропаганди виконують важливу роль у здобутті, утриманні та реалізації політичної влади. Він обґрунтовує думку, що технології пропаганди бувають універсальними, які можуть бути ефективними в будь-якій ситуації, і специфічними, що застосовуються в строго особливих ситуаціях, зокрема, в умовах війни, виборів або підйому народного невдоволення. На основі характеру впливу технології пропаганди автор поділяє на жорсткі та м'які, за орієнтацією впливу (на мислення чи поведінку людини) – когнітивно-структуруючі і поведінково-конститууючі. До когнітивно-структуруючих технологій пропаганди він зараховує фреймінг, праймінг, символізацію, ритуалізацію, міфологізацію, політичний моккінг, віртуалізацію. До поведінково-конститууючих належать такі технології пропаганди, як іміджмейкінг, паблік рллейшнз, ціннісно-мобілізуєчі, нормоутворюєчі та маніпулятивні технології.

Ключові слова: політична пропаганда; технології; міфологізація; віртуалізація; маніпуляція; символізація

Peculiarities of political propaganda technologies

Pavlov D. M., National metallurgical academy of Ukraine

Understanding the technological dimension of political propaganda is one of the main objectives of its research. It is this dimension that makes it possible to define propaganda as a system of methods, techniques and technologies aimed at forming the context of perception of political reality that is desirable for its subject. In the context of the Russian aggression on the Ukrainian lands, which is accompanied by unheard of propaganda influence on the consciousness and behavior of the citizens of our state, the study of political propaganda in the technological aspect is certainly useful and relevant. Propaganda technologies focus on the introduction into the mass consciousness of the necessary stereotypes, patterns, opinions and ideas aimed at consolidating and forming a sense of psychological unity. These technologies may involve various messages, including advertising or entertainment ones. At the same time, the central part of propaganda technologies is the creation of cognitive schemes that allow to impose a certain interpretation of events, and the main task of propaganda content is to diffuse ideas about political reality, focus on a certain mode of action. The subjects of political propaganda may be the state, political parties and movements, public organizations, as well as opinion leaders, but in any case these subjects must have certain resources of power in order to influence the objects of propaganda. The typology of propaganda technologies depends on the criteria chosen. So, in accordance with the basis of the method of action there can be identified technologies of direct or indirect effects. In the first case, there is a direct communication of the subject with the object of propaganda through the organization and conduct of mass events: meetings, demonstrations, pickets, meetings, concerts. In the second case, the presence of the mediator is mandatory. Its role can be played by various social actors – media, opinion leaders, public organizations, as well as other tools of mass communication. The main dominant feature of modern propaganda technologies is manipulation. Within the propaganda process, manipulation can be considered as the use of illegitimate influence by means of discourse: manipulators make others do what is in their interests and contrary to the interests of those who are objects of manipulation. Propaganda technologies are institutional in nature, they operate continuously and rely on propaganda mechanisms. If the propaganda technique is a simple reference to the culprit of a certain problem, a solution and a response, for example, in elections, any propaganda technology creates ideology, symbolism and imagination of interaction between the roles of the enemy, friend, their supporters and assistants. As a result of the propaganda technology another imaginary reality is created. The impact of technology is the creation of a special world. The author comprehends the peculiarities of such propaganda technologies: framing, priming, symbolization, ritualization, mythologization, political mocking, virtualization, image-making, public relations, psychological, value-mobilizing, norm-setting and manipulative ones.

Keywords: political propaganda; technologies; mythology; virtualization; manipulation; symbolization

Особенности технологий политической пропаганды

Павлов Д. Н., Национальная металлургическая академия Украины

Статья ставит проблему технологий политической пропаганды как эффективных инструментов ее осуществления. Благодаря применению технологического подхода автору удалось выделить и проанализировать основные технологии политической пропаганды. Автор доказывает, что технологии пропаганды выполняют важную роль в завоевании, удержании и реализации политической власти. Он обосновывает мысль, что технологии пропаганды бывают универсальными, которые могут быть эффективными в любой ситуации, и специфическими, что могут применяться в строго особых ситуациях, в частности, в условиях войны, выборов или подъема народного недовольства. На основе характера воздействия технологии пропаганды автор разделяет на жесткие и мягкие, исходя из ориентации влияния (на мышление или поведение человека) – на когнитивно-структурирующие и поведенческо-конституирующие. К когнитивно-структурирующим технологиям пропаганды он относит фрейминг,

праймінг, символізацію, ритуалізацію, міфологізацію, політичний моккінг, віртуалізацію. К поведенче-ски-конститууючим относятся такие технологии пропаганды как имиджмейкинг, паблик рилейшнз, ценностно-мобилизующие, нормоустанавливающие и манипулятивные технологии.

Ключевые слова: политическая пропаганда; технологии; мифологизация; виртуализация; манипуляция; символизация

Постановка проблеми.

Осмилення технологічного виміру політичної пропаганди є одним із основних завдань її дослідження. Саме цей вимір дозволяє визначити пропаганду як систему методів, технік та технологій, що спрямовані на формування бажаного для її суб'єкту контексту сприйняття політичної реальності. В умовах російської агресії на українські землі, що супроводжується нечуваним пропагандистським впливом на свідомість та поведінку громадян нашої держави, вивчення політичної пропаганди у технологічному аспекті є безумовно корисним та актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій.

Початок осмилення технік та технологій пропаганди був пов'язаний із діяльністю Інституту для аналізу пропаганди, що працював у США з 1937 по 1942 рр. [18]. Працівниками цього інституту було виявлено сім технік пропаганди:

- 1) навішування ярликів;
- 2) блискуче твердження (по суті, метафоризація або фреймінг);
- 3) перенесення (розповсюдження престижно-го, респектабельного на сумнівне);
- 4) рекомендація авторитету;
- 5) прості люди (переконання через апеляцію до згоди простих людей); 6) підтасування карт (вибіркове використання фактів для обґрунтування твердження);
- 7) оркестровий фургон (використання стадного інстинкту, переконування, що всі члени групи об'єкта пропаганди розділяють думку пропагандиста) [18, с. 23-25].

Технологічний підхід до пропаганди розвивали такі автори як Ч. Сіпман [17], О. Хакслі [15], Ж. Еллюль [14], Г. Консерва [13], М. Шабо [16], В. Соловей [10], О. Висоцький [2; 3]. Зокрема, О. Хакслі вважав, що є три основних технології пропаганди – це повторення, замовчування та раціоналізація [15, р. 348]. Пропагандист повторює твердження, які він бажає, щоб були сприйняті як правдиві, замовчує факти, які прагне, щоб були проігноровані, збуджує та раціоналізує почуття, які можуть бути використані в інтересах партії чи держави [15, р. 348].

Розгорнуте теоретичне обґрунтування технологічного підходу до пропаганди дав Ж. Еллюль. Теорія пропаганди Ж. Еллюля має значний інтерес в контексті розкриття механізмів та чинників ефективності пропаганди, оскільки вона розглядає її як тотальне явище. Технології нейролінгвістичного програмування, теорія нейрополітики, сучасний гіпноз мають багато спільного з концеп-

туальними положеннями Ж. Еллюля. Незважаючи на вагомий масив літератури, присвяченій пропагандистському виміру пропаганди, особливості технологій пропаганди залишаються недостатньо вивченими.

Метою дослідження є висвітлення специфіки технологій політичної пропаганди як важливих складових її ефективного здійснення.

Виклад основного матеріалу.

Структурно будь-яка технологія являє собою сукупність послідовно застосовуваних процедур, прийомів і способів діяльності, спрямованих на оптимальну та ефективну реалізацію цілей і завдань конкретного суб'єкта в певний час і в певному місці. Дослідники політичних технологій виділяють в їх структурі три елементи:

- технологічне знання, яке включає в себе знання таких суб'єктів, як технолог (аналізує політичні події і процеси), замовник (визначає конкретні цілі), виконавець (вирішує завдання оптимального застосування відповідних процедур, прийомів і способів впливу);

- процедури, прийоми та методики дії, які необхідно застосовувати в сукупності, а також з урахуванням специфіки політичної події і умов її протікання;

- технічне та ресурсне забезпечення [7, с. 40].

Якщо аналізувати структурні елементи стосовно технологій пропаганди, то у цьому випадку виробниками технологічного знання можуть виступати як відповідні підрозділи органів державної влади, що цілеспрямовано займаються пропагандистською діяльністю (в Україні це міністерство інформаційної політики), так і лідери рухів, а також політтехнологи, що виконують завдання ефективного застосування прийомів та методів переконання. Від учасників політичних процесів суб'єктів пропаганди відрізняє здатність свідомо ініціювати, керувати і зупиняти процес політичної мобілізації [7, с. 41].

Процедури, прийоми і методики пропагандистського впливу – другий елемент технологічної структури – також мають свою специфіку. Технології пропаганди, зорієнтовані на впровадження у масову свідомість потрібних стереотипів, шаблонів, думок та уявлень, мають на меті, як зазначає С. Володенков, консолідацію і формування відчуття психологічної єдності [4, с. 149]. Зазначені технології можуть включати різноманітні месиджі, зокрема рекламного чи розважального характеру. При цьому центральною ланкою технологій є створення когнітивних схем, які дозволяють нав'язати певну інтерпретацію подій, а головним завданням пропагандистського контен-

ту виступає трансляція уявлень про політичну реальність, що орієнтують на певний спосіб дії [4, с. 189].

С. Володенков зазначає, що когнітивні і комунікативні пропагандистські технології тісно пов'язані між собою. Якщо когнітивні технології дають уявлення про те, яким чином суб'єкти впливу обробляють інформацію про реальність для створення необхідних емоційних станів та інтерпретацій, то комунікативні технології задають ефективні способи трансляції мобілізуючого повідомлення в інформаційний простір [4, с. 189].

Характерною особливістю комунікативних технологій пропаганди є їх універсальність і можливість багаторазового застосування, що забезпечує їх присутність у всіх каналах масової комунікації – як в традиційних ЗМІ, так і в інтернет-просторі [7, с. 41-42].

Як зазначає В. Пугачов, «сучасні інформаційно-комунікаційні технології «роблять технічно можливими не тільки систематичну ідеологічну індоктринацію, тотальне «промивання мізків», а й управління індивідуальною і груповою, масовою свідомістю та поведінкою» [9, с. 54].

Третій елемент структури пропагандистських технологій – ресурси. Суб'єктами політичної пропаганди можуть виступати держава, політичні партії і рухи, громадські організації, а також лідери думок, але в будь-якому випадку названі суб'єкти повинні володіти певними ресурсами влади для того, щоб впливати на об'єкти пропаганди. При цьому ці ресурси можуть виступати в різних формах – від володіння інформаційними каналами до наявності збройних формувань [7, с. 42].

Типологія пропагандистських технологій може бути не менш різноманітною залежно від вибраних критеріїв. Так, відповідно підставі «спосіб дії» можна виділити технології безпосереднього та опосередкованого впливу. У першому випадку відбувається пряме спілкування суб'єкта з об'єктом пропаганди за допомогою організації і проведення масових заходів – мітингів, демонстрацій, пікетів, зборів, концертів і т. ін. Цінністю такого впливу є те, що в об'єкта виникає відчуття причетності загальнозначущим цілям, почуття можливості особистого впливу на динаміку соціальних процесів. У другому випадку обов'язковим є присутність посередника. Його роль можуть виконувати різні соціальні актори – ЗМІ, лідери думки, громадські організації, а також інші інструменти масової комунікації (стенди, листівки, плакати, буклети, нариси, книги, альбоми, програми, пам'ятки) [7, с. 42].

Форма комунікації в пропагандистських процесах – не менш значущий критерій. З цієї точки зору доцільно виділяти діалогові та монологічні технології. Головна перевага діалогових прийомів для суб'єкта пропаганди – прямий вплив на об'єктів пропаганди і висока ступінь контролю за їхньою реакцією. Разом із тим у монологічного

формату є свої переваги: можливість масштабного охоплення, що дозволяє забезпечити високий рівень розвитку засобів масової комунікації, а також сила впливу (звичайно ж за наявності ораторських здібностей комунікатора). ЗМІ взагалі беруть у пропагандистських процесах безпосередню участь, при цьому їх основна діяльність, інформаційна, заміщається політичною: вони пропагують ті установки і цінності, які розділяють їх власники. Таким чином, політична пропаганда не може відбутися без мас-медіа, оскільки саме вони визначають порядок денний, конструюють образи, поряд з іншими акторами формують громадську думку і артикують інтереси різних суб'єктів [7, с. 42].

У цілому можна класифікувати технології політичної пропаганди на ті, в основі яких лежить жорсткий механічний примус і матеріальні ресурси та ті, де робота йде в руслі технологій «м'якої сили» [7, с. 42].

Найбільш примітивним, але тим не менш досить ефективним, механізмом пропаганди можна вважати різні форми і види примусу. Пропагандистський примус практично повністю вкладається в схеми, які описав ще Е. Бернейс у своїй класичній роботі «Пропаганда». Сучасну пропаганду Бернейс представляв як спланований інформаційний вплив на масову свідомість з метою формування громадської думки. Технологічні можливості сучасного суспільства дозволяють посилити вплив на населення завдяки моментальному поширенню інформації, що є не завжди об'єктивною і достовірною, але емоційною, яка здатна мобілізувати суспільство на необдумані вчинки: викликати психоз, масове «божевілля», вихід на барикади і т. ін. [1, с. 50-51].

Головною домінантою сучасних пропагандистських технологій стає маніпуляція. Незважаючи на значну кількість визначень цього поняття, в межах пропагандистського процесу маніпуляція може розглядатися як використання нелегітимного впливу за допомогою механізмів дискурсу: маніпулятори змушують інших робити те, що відповідає їх інтересам та суперечить інтересам тих, на кого спрямована маніпуляція [6, с. 255]. В умовах простого переконання індивід здатний вірити і діяти на свій розсуд залежно від того, чи готовий він прийняти аргументи переконуючого; в ситуації маніпуляції люди виконують пасивну роль жертв маніпулювання. Подібна ситуація виникає у випадках, коли індивіди не володіють спеціальними знаннями, які могли б дозволити їм протистояти маніпулятивному впливу [7, с. 42].

У більш широкому семіотичному розумінні маніпуляції пропагандистський маніпулятивний вплив може також реалізовуватися через картини, фотографії, фільми та інші медіа. Очевидно, що багато форм сучасної комунікативної маніпуляції (наприклад, маніпуляції в ЗМІ і, зокрема, реклами) мають мультимодальний характер [6, с. 255].

Межа між маніпуляцією та переконанням досить примарна і може залежати від контексту: те, що є маніпуляцією для однієї людини, може не діяти на інших. Разом із тим у процесах політичної пропаганди найчастіше використовуються такі види маніпулятивних стратегій, як:

1) вплив на емоційну сферу цільових аудиторій для підвищення соціальної напруги та дестабілізації обстановки як у випадку консолідації прихильників протесту, так і для об'єднання всього суспільства в ситуації зовнішніх і внутрішніх загроз;

2) формування у цільових аудиторій потрібних політичних настанов і орієнтирів шляхом упродовження в суспільну свідомість контенту під виглядом об'єктивної інформації;

3) перефокусування суспільної уваги на вигідні для суб'єкта пропаганди теми;

4) підміна власних цілей об'єкта впливу цілями маніпулятора;

5) генералізація події, при якій подія, що мала вплив на ментальні моделі адресатів, виростає до рівня загальноприйнятих знань або відносин, а іноді й фундаментальних ідеологій. Прикладом такої генералізації є маніпулювання думкою американців та представників інших країн щодо тероризму після подій 11 вересня 2001 року, в ході якого ментальні моделі громадян зазнали генералізації до рівня більш загальних страхів, настанов та ідеологій, пов'язаних із тероризмом і тим, що його оточує. Маніпулятивна складова призвела до радикальних змін військових витрат, виправданню військової інтервенції, а також легітимізації законодавчих актів, які обмежують громадянські права і свободи (наприклад, «Патріотичний Акт») [7, с. 44].

Інший базовий тип технологій – це технології «м'якої сили». В основі цих технологій лежить переважно робота з ідеями, інформацією, робота з «розумом». Головними стратегіями застосування таких способів впливу є ідеологізація та індоктринація – поступова («м'яка») популяризація і впровадження у масову свідомість системи переконань, образів, настанов, стереотипів, вигідних суб'єкту пропаганди – уряду чи політичній організації. Технології «м'якої сили» зазвичай розглядаються як вкрай ефективні механізми політичної пропаганди. Одним із останніх кроків у цій галузі стала розробка в другій половині двадцятого століття теорії «соціальних мереж» [7, с. 45].

Соціальна мережа формується з певної кількості людей, які перебувають один із одним у постійному зв'язку. Зв'язок може бути не прямий, але досить тісний – учасників мережевого обміну можуть відокремлювати один від одного декілька рукостискань. Така структура забезпечує високу швидкість передачі ідей від одного члена мережі до іншого. Очевидно, однак, що крім тісноти контактів умовою успішної пропаганди є такі ідеї, які зможуть спровокувати необхідну реакцію у об'єк-

та пропаганди [7, с. 45].

В основі типового сценарію мережевої пропаганди лежить вже сформований алгоритм, особлива роль у якому належить людям, що мають велику кількість знайомств, так як через них зручніше здійснювати швидке поширення ідей. Мова йде про роботу з так званими лідерами думок, що беруть участь у формуванні публічного порядку денного, або тими, хто виступає в якості референтних груп для членів мережі. Щоб «підтягнути» можливих прибічників руху, писав ще Е. Люттвак, необхідний збір відомостей про ключових постатей, здатних зіграти важливу роль у протестному русі: їх кар'єрному шляху, їх оточенні, інтересах та ін. Саме завдяки виявленню лідерів думок та їх залученню можливо створити в процесі пропаганди ефект «снігового кома» або навіть «лавини» [8, с. 87].

Модель соціальних мереж демонструє, як у сучасному соціумі може бути досягнуто з високим ступенем імовірності успіху поширення пропагандистської інформації. В рамках даної теорії особливе місце відводиться державі, що як суб'єкт політичної пропаганди перебуває у вирашному становищі порівняно з іншими політичними факторами, так як в її розпорядженні різні державні установи, в межах яких відбувається соціалізація індивідів (школи, ЗВО, підприємства тощо) [7, с. 46].

Свідченням релевантності опису механізму процесів пропаганди, які відбуваються в суспільстві, є те, що саме в інтернет-середовищі теорія соціальних мереж отримала реальне втілення. Йдеться про такі популярні соціальні мережі як facebook та twitter. Подібний же принцип лежить в основі спілкування та консолідації значної кількості людей в інтернет-блогах [7, с. 46].

Не можна стверджувати, що доба застосування жорстких інформаційно-комунікаційних технологій пішла в минуле, а на зміну їй прийшли м'які інформаційні технології, що ставлять акцент на регулюванні інтенсивності розкручування теми, доборі сюжетів, на тих, хто готує матеріал або дає інтерв'ю, що виноситься на перший план. Використання м'яких технологій передбачає в першу чергу формування інформаційного порядку денного. Жорсткі комунікативні прийоми, що передбачають виражену агресивну тональність коментарів, образливі зауваження на адресу опонентів, відверті способи спрощення інформації, нав'язливе повторення, використовуються сьогодні досить інтенсивно, особливо на російських телевізійних каналах [7, с. 46-47].

Пропагандистським майданчиком стає Інтернет. З одного боку, залучаючи все більшу кількість користувачів у вивчення планів та діяльності уряду, обговорення різних публікацій, Інтернет дає можливість спілкування з обраними посадовими особами, одержання матеріалів передвиборних кампаній і будь-якої іншої інформації,

що суттєво полегшує активну участь у політиці. Ідеї прозорості, відкритості стосунків між різними політичними акторами стають домінантами безлічі сучасних концепцій. З іншого боку, в ході досліджень нових способів і засобів комунікації виявляється своєрідний парадокс: виявляється, що в онлайн-просторі досить інтенсивно використовуються комунікаційні технології пропагандистського впливу на суспільну свідомість. Нові медіа здатні об'єднати однодумців зі всього світу, відповідно зростають і можливості здійснення зовнішньої пропаганди, розширюється маніпулятивний потенціал онлайн-ресурсів у зв'язку з появою можливості безпосереднього спілкування з адресатом. Пропаганда в інтернет-просторі має комплексний характер: для здійснення постійного та інтенсивного пропагандистського впливу використовуються всі наявні інтернет-ресурси. При цьому пропагандистські повідомлення набувають різних форм – від «витоку інформації» до анімаційних фільмів та демотиваторів [7, с. 47].

В. Соловійов виділяє два способи створення політичних технологій – суб'єктивний і аналітичний [11, с. 427-428]. Перший базується на суб'єктивному (волюнтаристському) підході, заснованому на принципах прагматики: здоровому глузді, практичному досвіді суб'єкта, його інтуїції, симпатії, культурних стереотипах, звичках та інших особистісних особливостях світосприйняття. Без цих складових практично неможливо оцінити поставлені цілі і визначити методи консолідації ресурсів для їх досягнення. У той же час у цього підходу є суттєві обмеження, пов'язані, насамперед, із досить довільною інтерпретацією, а значить і з можливим спотворенням інформації, що в ряді випадків веде до неефективного застосування технологій. Другий, аналітичний, спосіб конструювання технологій пов'язаний із використанням спеціальних методів і процедур, що визначають основні параметри та умови досягнення цілей. Роль аналітичних методів полягає у створенні своєрідного «синергетичного ефекту, що посилює результативність інтуїтивно-дослідної діагностики при визначенні цілей і засобів їх досягнення. У цьому випадку суб'єкт отримує можливість точніше усвідомити наслідки вжитих ним дій у рамках існуючого соціального (політичного) ладу. До технологій, конструйованих таким чином, зараховують public relations (PR), рекламні і маркетингові технології, що є системою інформаційно-аналітичних дій, принципом яких є забезпечення реалізації політичних цілей [11, с. 427-428].

Важливо наголосити, що багато сучасних феноменів, які за суттю та функціями є політичною пропагандою, отримали інші назви в науковому дискурсі внаслідок конкретизації особливостей пропагандистського впливу. До таких феноменів, безумовно, належать інформаційні операції, які є сучасною рецепцією пропаганди, її напрямом. Як відомо, зміст поняття «інформаційні опера-

ції» охоплює інформаційний вплив на масову свідомість (як на ворожу, так і на дружню), вплив на інформацію, доступну супротивникові та необхідну йому для прийняття рішень, а також на інформаційно-аналітичні системи противника [5, с. 5]. Виходячи з вищеведеного, інформаційні операції можна вважати модусом пропагандистських операцій. Це означає, що в багатьох контекстах (зокрема, в контексті суспільно-політичної реальності) ці поняття є взаємозамінними.

Фундаментом технологій сучасних пропагандистських операцій є принципи синергетики, концепції емерджентності, урахування «системних ефектів». Передбачається, що запущені в результаті спеціальних кампаній інформаційні впливи повинні саморозвиватися, лавиноподібно розширюватися, приводячи їхніх ініціаторів до бажаних результатів. Синергетичні підходи базуються на розгляді суспільства як надзвичайно складної системи, кожен елемент якої має багато ступенів свободи, тому ці підходи гарантують коректність результатів моделювання лише на якісному рівні. Пропагандистські операції дуже різні та найчастіше вельми складні за своєю природою, тому важко піддаються моделюванню й аналізу, що, серед іншого, пов'язане із двома групами факторів:

1) суб'єктивними, пов'язаними зі свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей, які беруть участь в пропагандистських операціях;

2) об'єктивними, пов'язаними з тим, що в соціальній системі, яка складається з великої кількості елементів, діють «системні ефекти», статистичні закономірності.

У соціальних системах серед багатьох інших характеристик найбільш чітко проявляється цілісність, тобто наявність таких властивостей, які не притаманні жодному елементу, що складають систему, узятую окремо. Ця властивість, яку називають «емерджентністю», є результатом виникнення між елементами системи особливих синергетичних зв'язків. Під терміном «емерджентність» розуміється те, що у фізичних системах ціле є найчастіше більшим, ніж сума частин, тобто на кожному рівні складності виникають нові, часто непередбачені якості, які не властиві окремим складовим. Наприклад, якщо в якості системи розглядати годинник, прилад, що показує поточний час, то жодна з його деталей час показувати не зможе. Вона не може показувати, образно кажучи, навіть «частину часу» [5, с. 9]. Властивість показувати час з'являється в усіх деталей разом, причому після того, як вони будуть певним чином зібрані в єдиний комплекс і, тим самим, вступають один із одним у певну взаємодію [12, с. 6].

Емерджентність соціальної системи не дає можливості обмежитися вивченням її елементів і зв'язків між ними, а припускає цілісний аналіз усієї системи. До кінця ХХ століття при аналізі складних, зокрема й соціальних систем, в основному використовувався редукціоністський підхід,

що мав на меті пояснити множину властивостей складних систем властивостями їхніх елементів – «атомів» або «молекул». Унаслідок розвитку системного аналізу, появи науки про складність, завдяки технологічному прориву в обчислювальних можливостях ситуація різко змінилася. Нині набули розвитку такі напрямки, як теорії хаосу, складних мереж, нелінійних систем і систем, що самоорганізуються. Виявилося, що багато властивостей складних систем не можуть бути виведені із заздалегідь визначеного набору динамічних рівнянь. Навпаки, рівняння можуть бути отримані тільки в результаті чисельного моделювання. Разом із тим очевидно, що неможливо розробити й застосувати на практиці деяку універсальну методику моделювання пропагандистських операцій. Це в першу чергу пов'язане зі слабкою формалізацією багатьох понять і факторів, насамперед суб'єктивних. У кожному окремому випадку доводиться довіряти поінформованості та інтуїції аналітиків, що професійно займаються питаннями аналізу пропагандистських операцій. Іноді їм вдається точно прогнозувати окремі закономірності процесів, параметри, які чітко проявляються на рівні суспільної практики. З об'єктивними факторами зовсім інакше. Вони цілком піддаються аналізу на статистичному рівні й допускають кількісні оцінки, які можуть використовуватися для побудови обґрунтованих прогнозів. Сучасні методи прикладної статистики, аналізу часових рядів включають великий арсенал детально розроблених та апробованих методів. Однак, статистика дає змогу описувати лише формальні аспекти явищ, які вивчаються, залишаючи за бортом змістовні аспекти. Тому існує необхідність розширення набору інструментальних засобів, що використовуються при аналізі та моделюванні пропагандистських операцій [5, с. 9-10].

Важливим питанням теорії пропаганди є співвідношення технік та технологій пропаганди. Варто відзначити, що техніки пропаганди – це своєрідні хитрощі, прийоми. Вони дають нестійкий ефект, мають риторично-психологічну природу, застосовуються ситуативно та спорадично. Технології пропаганди мають інституціональну природу, вони діють постійно та спираються на механізми пропаганди. Наприклад, існує відомий міфологічний механізм дуалізації світу, його поділу на дві протилежні частини: добро-зло, біле-чорне, друг-ворог. Якщо техніка пропаганди передбачає просте вказування на винуватця певної проблеми, рішення та отримання відповідної реакції, скажімо, на виборах, то технологія пропаганди створює ідеологію, символіку та уяву взаємодії ролей ворога, друга, їх прибічників і помічників. У результаті дії пропагандистської технології створюється інша уявна реальність. Вплив технології – це створення особливого світу.

Візьмемо технологію іміджмейкінгу. Це не просто створення іміджу політика чи певної сили

на основі привабливого архетипу. Це створення нарративу за допомогою образів, через який реципієнту пропонується сприймати світ політичного. Це творчість висловлювання через формування та розвиток образів. На відміну від техніки, яка просто вказує, вводить в оману, символізує, технологія формує свідомість та поведінку відповідно до бажань пропагандиста. Або візьмемо технологію «м'якої влади». Це стратегія зваби, здобуття друзів, союзників, яка спрямована на сталий ефект.

Відзначимо, що технології пропаганди бувають універсальними, які можуть бути ефективними в будь-якій ситуації, та специфічними, що можуть застосовуватися в строго особливих ситуаціях, наприклад, в умовах війни, виборів чи піднесення народного невдоволення.

Технології пропаганди різноманітні. Їх можна класифікувати за принципом впливу на аудиторію, що передбачається відповідним механізмом. Немає механізму – немає технології. Почнемо з когнітивно-детермінуючих механізмів. Символічні механізми передбачають символічні технології пропаганди. Символ – це завжди субститут реальності, її заміна та одночасно її позначення, яке запускає уяву реципієнта. Символи візуалізують владу та приховують насилля, структурують політичний світ та підпорядковують його тому, хто може управляти символами в своїх інтересах. Так, символізація політиків певної ідеології чи табору як ворогів може привести до їх знищення (якщо не фізичного, то політичного).

З символами пов'язані давні архаїчні вірування людини. Насамперед фетишизм. Маса схильні пов'язувати політичні процеси та успіхи з певними символами, які стають предметами поклоніння та віри. Недарма революції передбачають захоплення адміністративних будівель, які символізують владу. З обранням певної людини на посаду президента в менш демократично розвинутих країнах маса схильні пов'язувати радикальні зміни в політичній та економічній структурі країни. Відбувається процес «символічного обоження лідера», фетишизація його манер, жестів, намірів, тембру голосу, що, звичайно, є наслідком відповідної пропаганди, яка за допомогою різноманітних символів перетворює політичний суб'єкт у символ майбутньої кращої влади. Тут можна говорити про таку технологію пропаганди, як владна символізація, що ґрунтується на трансформації потреб суспільства в символічну систему функціонування лідера чи партії. При цьому для владної символізації важливо так репрезентувати політичного суб'єкта, щоб у більшості (чи значної частини) суспільства не залишилось сумнівів, що цей суб'єкт здатен до реалізації найбільш важливих потреб суспільства. Як зазначає, наприклад, Е. Бернейс, «нерідко стверджують, що пропаганда підносить президента США до такої міри, що з глави держави він перетворюється в живе уособлення ідеї

героїзму, щоб не сказати – в божество» [1, с. 112].

О. Висоцький вказує на ефективність такої символічної технології пропаганди, як політичний моккінг, що є маніпуляцією з фальшивим об'єктом із метою зміни символічного чи реального порядку речей. Український дослідник стверджує, що головним завданням пропагандиста є створення мокк-об'єкта, використовуючи інституційні лакуни суспільно-політичної структури. Первісно вироблений як символічний, мокк-об'єкт має реальні наслідки, об'єктивуючи до цього моменту сплячі у несвідомому бажання та потреби значних суспільних груп та надаючи їм статус інтересів, що також втілюються в уявному порядку речей у вигляді процесу реалізації ідеального майбутнього. При цьому мокк-об'єкт створюється не для інституційного регулювання потреб та бажань, а для підпорядкування за його рахунок уявного та реального політичного порядку, для фактичного переструктурування режиму влади, зміни співвідношення позицій владних гравців. У результаті реалізації політичного моккінгу влада одних агентів посилюється, а інших – послаблюється [2, с. 11].

До символічних технологій, безумовно, належить політична ритуалізація, що покликана унормувати й інституалізувати політичну реальність та саму поведінку політичних суб'єктів вписати в певний порядок. Хитрість політичної інституалізації полягає в тому, що вона діє непомітно, вона нав'язує зразки політичної поведінки, навіть форми реакції. Наприклад, ритуальні вітання нацистів при зустрічі. Разом із цим треба відзначити, що ініціювання ритуалів вказує на волю, рішучість, здатність до владарювання, керування масами. Організувати та очолити ходу, демонстрацію, встати, щоб ініціювати хвилину мовчання, почати співати гімн.

Міфологізація як технологія пропаганди в своїх незлічених варіаціях пронизує пропаганду майже в усіх її впливах. Міфологізація як технологія діє за принципом «викраденої мови». Вона присвоює будь-який історичний символ, звільняє його від багатозначності, перетворюючи його лише у форму, в індекс, іконічний знак, який наповнює бажаним значенням. Наприклад, пропагандист бере зі словника західної політичної думки поняття демократії або правової держави, пропонуючи їх як магістральні цілі для українського суспільства. Або більш широке гасло, яке дозволяє будь-кому наповнювати його за власною уявою, наприклад, «Жити по-новому!». Але головне для технології міфологізації не вдала вербалізація реальності сама по собі, а її вдале структурування з поділом на дві частини з метою драматизації та захоплення фантазії мас. У міфологічній реальності Верховна рада не займається «кнопкодавством», «дерібаном» бюджету на користь олігархів, поділом міністерських портфелів, а ухвалює важливі для країни закони, бореться з економічними труднощами та дає належну відповідь агресору.

Політична ідеологізація як технологія пропаганди є не менш важливою, ніж політична міфологізація. Справа в тому, що саме ідеї змушують суспільство по-іншому сприймати політичну реальність. Ідеологія, що розповсюджується пропагандистами, пронизує все суспільство, спрямовуючи його увагу на ті питання та проблеми, які потрібні пропагандисту. Причому не лише спрямовується увага реципієнтів. Ідеї мають велику пояснювальну силу, вони говорять людині, про що думати, що саме думати, та як реагувати, щоб змінити наявну проблемну ситуацію. Будь-яка ідея не лише ставить проблему, а одночасно відволікає від інших ідей. Наприклад, ідея про тотальний перехід в усіх сферах життя України на українську мову як ідея про звільнення від імперськості та російської агресії спрощує пошук виходу із тяжкої ситуації в Українській державі, одночасно відволікаючи масову свідомість від наростання соціального розшарування в українському суспільстві, демодернізації, повернення до аграрно-економічного укладу.

Політична віртуалізація як технологія пропаганди побудована на впливі образів, які швидше та наочніше порівняно з наративами демонструють здатність до переконання мас. Видовищність, емоційна інтенсивність, зрозумілість, доступність, впізнаваність, правдоподібність (краще один раз побачити, ніж сім разів почути), повторюваність завдяки принципам роботи ЗМІ, міфологічність завдяки їх контекстуальній включеності. Виходячи з особливостей сприйняття реципієнтами реальності, вона на рівні масової свідомості краще осмислюється за допомогою образів, ніж слів та розповідей. Наративи можуть доповнювати образ політичної реальності, але не замінювати його. Пропагандистська технологія віртуальності перетворює політику в гіперреальність, реальність симулякрів, які сприяють змішуванню фантазії з реальністю. Технологія віртуальності перетворює політику на виставу, де політики лише актори, що грають для своїх виборців. При цьому справжня політика постійно вислизає від уваги реципієнтів, яким не обов'язково знати про родинні, дружні, комерційні, партнерські відносини політиків із різних, протилежних та навіть ворожих політичних таборів.

Психологічні технології посідають чільне місце серед технологій пропаганди. Без задіяння психологічного чинника жодна інформація не може вплинути ані на свідомість, ані на поведінку індивіда, групи чи суспільства. Пропаганда має змусити відчувати, співпереживати, спровокувати виправити ситуацію. До речі, однією із важливих психологічних технологій пропаганди є технологія провокації. Вона є сукупністю інструментів впливу, що виражає намір адресанта скорегувати поведінку об'єкта та викликати в ньому психологічний стан, який не відповідає актуальному світосприйняттю реципієнта провокування.

До психологічних технологій також належить технологія залякування та подолання страху. Вона орієнтована на виклик страху в реципієнта пропаганди, якому пропонується шлях до подолання страху у вигляді пропозиції здійснити правильне рішення, вибір певної політичної сили чи політика.

Висновки. Отже, технології пропаганди виконують важливу роль у здобутті, утриманні та реалізації політичної влади. На основі характеру впливу технології пропаганди поділяються на жорсткі

та м'які, за орієнтацією впливу (на мислення чи поведінку людини) – когнітивно-структуруючі та поведінково-конститууючі. До когнітивно-структуруючих технологій пропаганди зараховують фреймінг, праймінг, символізацію, ритуалізацію, міфологізацію, політичний моккінг, віртуалізацію. До поведінково-конститууючих належать такі технології пропаганди, як іміджмейкінг, паблік рілейшнз, психологічні, ціннісно-мобілізуєчі, нормоутворюєчі та маніпулятивні технології.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бернейс Э. Пропаганда / Э. Бернейс. – М.: Hippo Publishing, 2010. – 176 с.
2. Висоцький О. Ю. Політичний моккінг як технологія пропаганди / О. Ю. Висоцький // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Ч. I. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотник», 2017. – С. 10-12.
3. Висоцький О. Ю. Стратегії фокусування та дефокусування уваги як інструменти пропаганди / О. Ю. Висоцький // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. 14 грудня 2017 р., м. Дніпро, ДОІППО. Ч. I. – Дніпро, 2018. – С. 110-113.
4. Володенков С. В. Інтернет-комунікації в глобальному просторі сучасного політичного управління / С. В. Володенков. – М.: Изд-во Моск. ун-та; Проспект, 2015. – 272 с.
5. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В. П. Горбулін, О. Г. Додонов, Д. В. Ланде. – Київ: Інтертехнологія, 2009. – 164 с.
6. Дейк ван Тён А. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / А. ван Тён Дейк. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 344 с.
7. Коммуникативные технологии в процессах политической мобилизации : колл. монография / науч. ред. В. А. Ачкасова., Г. С. Мельник. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 248 с.
8. Люттвак Э. Государственный переворот: Практическое пособие / Э. Люттвак. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – 320 с.
9. Пугачев В. П. Информационный тоталитаризм как перспектива либеральной демократии XX века / В. П. Пугачев // На рубеже веков. – 1997. – № 4. – С. 45-54.
10. Соловей В. Д. Абсолютное оружие. Основы психологической войны и медиаманипулирования / В. Д. Соловей. – М.: Издательство «Э», 2016. – 320 с.
11. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
12. Фурашев В. Н. Моделирование информационно-электоральных процессов: Монография / В. Н. Фурашев, Д. В. Ландэ, С. М. Брайчевский. – Киев: НИЦПИ АгрН України, 2007. – 182 с.
13. Conserva H. T. Propaganda Techniques / Henry T. Conserva. – NY.: 1stBooks, 2003. – 120 p.
14. Ellul J. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes / Jacques Ellul; Trans. Konrad Kellen. – New York: Vintage, 1973. – 320 p.
15. Huxley A. Propaganda in a democratic society / Aldous Huxley // R. M. Christenson (ed.). Voice of the people; readings in public opinion and propaganda. – New York: McGraw-Hill, 1962. – P. 344-348.
16. Shabo M. Techniques of Propaganda and Persuasion / Magedah E. Shabo. – Prestwick House, Inc., 2008. – 160 p.
17. Siepman Ch. A. Propaganda techniques / Ch. A. Siepman // R. M. Christenson (ed.). Voice of the people; readings in public opinion and propaganda. – New York: McGraw-Hill, 1962. – P. 332-340.
18. The fine art of propaganda; a study of Father Coughlin's speeches / Alfred McClung Lee, Elizabeth Briant Lee (eds.) // Institute for Propaganda Analysis. – New York: Harcourt, Brace and Co, 1939. – 140 p.

REFERENCES

1. Berneis, E. (2010). *Propaganda [Propaganda]*. Moscow: Hippo Publishing [in Russian].
2. Vysotskyi, O.Yu. (2017). Politychnyi mokkinh yak tekhnolohiia propahandy [Political mocking as a technology of propaganda]. *Sotsialno-humanitarni nauky ta suchasni vyklyky. Materialy II Vseukrainskoi naukovoї konferentsii. May 26-27, 2017, Dnipro. Part I.* (Ed. O.Yu. Vysotskyi.), (pp. 10-12). Dnipro: SPD «Okhotnik» [in Ukrainian].
3. Vysotskyi, O.Yu. (2018). Stratehii fokusuvannia ta defokusuvannia uvahy yak instrumenty propahandy [The strategy of focusing and defocusing attention as instruments of propaganda]. *Filosofia, teoriia ta praktyka vyperedzhaiuchoi osvity dlia staloho rozvytku: Materialy III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* December 14, 2017, Dnipro, DOIPPO. Part I (pp. 110-113). Dnipro [in Ukrainian].

4. Volodenkov, C.V. (2015). *Internet-kommunikatsii v globalnom prostranstve sovremennogo politicheskogo upravleniia* [Internet communications in the global space of modern political management], Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta; Prospekt. [in Russian].
5. Horbulin, V.P., Dodonov, O.H., & Lande, D.V. (2009). *Informatsiini operatsii ta bezpeka suspilstva: zahrozy, protydiia, modeliuvannia* [Information operations and safety of society: threats, counteraction, modeling]. Kyiv: Intertekhnologhija [in Ukrainian].
6. Deik van Ten, A. (2013). *Diskurs i vlast: Reprezentatsiia dominirovaniia v iazyke i komunikatsii* [Discourse and power: Representation of domination in language and communication]. Moscow: Knizhnyi dom «LIBROKOM» [in Russian].
7. *Kommunikativnye tekhnologii v protsessakh politicheskoi mobilizatsii* [Communicative technologies in the processes of political mobilization]. (2016). Moscow: FLINTA : Nauka. [in Russian].
8. Liutvak, E. (2012). *Gosudarstvennyi perevorot* [Coup d'Etat]. Moscow: Universitet Dmitriia Pozharskogo [in Russian].
9. Pugachev, V.P. (1997). Informatcionnyi totalitarizm kak perspektiva liberalnoi demokratii XX veka [Informational totalitarianism as the prospect of liberal democracy of the twentieth century]. *Na rubezhe vekov*, 4, 45-54 [in Russian].
10. Solovei, V.D. (2016). *Absoluitnoe oruzhie. Osnovy psikhologicheskoi voiny i mediamanipulirovaniia* [Ultimate weapon. Basics of psychological warfare and media manipulation]. Moscow: Izdatelstvo «E» [in Russian].
11. Solovev A.I. (2003). *Politologiya: Politicheskaiia teoriia, politicheskie tekhnologii: Uchebnik dlia studentov vuzov* [Political science: Political theory, political technologies: Textbook for university students]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
12. Furashev V.N., Lande D.V., & Braichevskii S.M. (2007). *Modelirovanie informatcionno-elektoralnykh protsessov* [Modeling of information and electoral processes]. Kyiv: NITCPI AprN Ukrainy [in Russian].
13. Conserva, H.T. (2003). *Propaganda Techniques*. NY: 1stBooks.
14. Ellul, J. (1973). *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. NY: Vintage, 1973.
15. Huxley, A. (1962). Propaganda in a democratic society. *Voice of the people; readings in public opinion and propaganda* (Ed. Christenson, R. M.), (pp. 344-348). New York, McGraw-Hill.
16. Shabo, M. (2008). *Techniques of Propaganda and Persuasion*. Prestwick House, Inc.
17. Siermann, Ch.A. (1962). Propaganda in a democratic society. *Voice of the people; readings in public opinion and propaganda* (Ed. Christenson, R. M.), (pp. 332-340). New York, McGraw-Hill.
18. The fine art of propaganda; a study of Father Coughlin's speeches (1939). Eds. Alfred McClung Lee & Elizabeth Briant Lee. *Institute for Propaganda Analysis*. New York: Harcourt, Brace and Co.

Павлов Дмитро Миколайович

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології
Металургійна академія України
49600, м. Дніпро, пр.Гагаріна, 4

Pavlov Dmytro

PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science
National metallurgical academy of Ukraine
4, Gagarina avenue, 49600, Dnipro, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4410-9588   Email: dnepr_smru@ukr.net

Цитування: Павлов Д. М. Особливості технологій політичної пропаганди / Д. М. Павлов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 141-149.

Citation: Pavlov, D. M. (2018). Особливості технологій політичної пропаганди [Peculiarities of political propaganda technologies]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 141-149.

Філософія у вишах: питання праксису

Шевцов С. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Надана розмітка некласичних умов викладання філософії в університеті у вигляді комунікативного трикутника: викладач – предмет – студенти, де одним з ключових та об'єднуючих виступає поняття суб'єктності. З'ясовані основні концептуальні проблемні поля викладання філософії в університеті, а саме: а) некласичний та постнекласичний стани присутності філософії у вищій освіті; б) межі самовизначення філософії о двох напрямках – перехід від охоронця місця до інтерпретатора (Ю. Габермас) та перехід від «сови Мінерви, яка вилітає у північ» до «жайворонка» (М. Епштейн); с) відповідальність філософії за гуманітарну складову освіти у концептуальному, інтенціональному, загальнонауковому, критичному, мнемонічному, комунікативному аспектах.

Обґрунтована необхідність змістовної реорганізації викладання філософії в університеті через розуміння важливості прaxeологічного виміру філософського знання як такого, що встановлює певні схеми мислення. Показані певні аспекти риторичної підготовки студентів через застосування дихальної гімнастики О. Стрельнікової, скоромовок, біомеханіки В. Мейерхольда, темпоральної організації монологічних та діалогічних виступів на семінарах. Показані деякі аспекти розвитку методологічних навичок у таких складових методології як дескрипція, структуралізм, компаративістика, повільне читання тощо.

Запропоноване власне бачення інституту кураторства як певної наукової майстерні або комунікативного простору в якому відбувається оволодіння загальнонауковою і спеціально-філософською професійною культурою.

Ключові слова: методологія; комунікація; знання; навички; вміння; схема мислення

Philosophy in Universities: problems of praxis

Shevtsov S. V., Oles Honchar Dnipro National University

The aim of the article is articulation of conceptual and praxeological aspects of teaching of philosophy in universities, because of philosophy can attach to culture of thinking, its constituents (orderliness, differentiation, systematic, integrity etc.) and has an influence on becoming of personal world outlook. Teaching of philosophy is based on subjectivity of threefold: subjectivity of a teacher as his professional and human capital, personal knowledge (M. Polanyi), subjectivity of students as their professional and personal expectations and requests, subjectivity of a subject as its implicit and explicit schemes of thinking. Schemes of thinking exist only during articulations in real studies as a point of intersection of a teacher, students and a subject (philosophy in our case). This implies several problem fields. The first problem field is specific of presence of philosophy in universities, where the most important is dynamic condition – mastering knowledge through its generation. It demands conditions for total immersion in a subject. The process of intensification of mastering knowledge needs non-classical forms of teaching: problem-oriented education, creating of a specific communicative space favorable for dialogues, brainstorming etc., decentralization of a teacher: his position should be a kind of Socrates or coach – a person who can problematize of a educating situation. The second problem field is boundaries of self-determination of philosophy. There are two main horizons: a) transition of philosophy from 'guardian of place' to 'interpreter' (J. Habermas); b) transition of philosophy from 'the owl of Minerva spreads its wings only with the falling of the dusk' (G.W.F. Hegel) to 'skylark' (M. Epstein) or other words – it's a transition from reflection on the world to semiotic creation of the world. Really, in contemporary time IT-industry has professional request for specialists in humanitarian sphere. The third problem field is responsibility of philosophy for humanitarian measuring of education at all: a) conceptual moment – articulation non-classical and post-non-classical ontologies of thinking; b) intentional moment – movement from results of knowledge to origins of it; c) general scientific moment – skills for note-taking, abstracting, academic writing, reading scientific texts; d) critical moment – mastering of skills of critical thinking as researching of limits of knowledge (I. Kant); e) mnemonic moment – development of memory as a lively dialogue with a tradition; f) communicative moment – development of communicative skills, working in small groups, taking a responsibility.

Keywords: methodology, communication, knowledge, skills, scheme of thinking

Философия в вузах: вопрос праксиса

Шевцов С. В., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Предоставлена разметка неклассических условий преподавания философии в университете в виде коммуникативного треугольника: преподаватель – предмет – студенты, где одним из ключевых и объединяющих выступает понятие субъектности. Выявлены основные концептуальные проблемные поля преподавания философии в университете, а именно:

- а) неклассическое и постнеклассическое состояния присутствия философии в высшем образовании;
- б) границы самоопределения философии в двух направлениях – переход от охранника места в интерпретатора (Ю. Хабермас) и переход от «совы Минервы, которая вылетает в полночь» в «жайворонка» (М. Эпштейн)
- с) ответственность философии за гуманитарную составляющую образования в концептуальном, интенциональном, общенаучном, критическом, мнемоническом, коммуникативном аспектах.

Обоснована необхідність содержательной реорганизации преподавания философии в университете через понимание важности прагматологического измерения философского знания как такового, устанавлюющего определенные схемы мышления. Показаны некоторые аспекты риторической подготовки студентов путем применения дыхательной гимнастики А. Стрельниковой, скороговорок, биомеханики В. Мейерхольда, темпоральной организации монологических и диалогических выступлений на семинарах. Показаны некоторые аспекты развития методологических навыков в таких составляющих методологии, как дескрипция, структурализм, компаративистика, медленное чтение и тому подобное.

Предложено собственное видение института кураторства как определенной научной мастерской или коммуникативного пространства, в котором происходит овладение общенаучной и специально-философской профессиональной культурой.

Ключевые слова: методология; коммуникация; знания; навыки; умения; схема мышления

Актуальність.

Питання прагматологічної спрямованості філософського знання вважаю одним із найважливіших, і це не питання прагматизування сфери філософського знання, скоріше, питання самоусвідомлення філософського знання у сучасному світі і того, як у філософії народжуються та працюють певні схеми мислення. Я не намагаюсь тут висловлювати певні узагальнення. Мене цікавить сам процес породження філософського знання і те, як він відбувається у конкретних умовах.

Стан наукової розробленості проблеми.

Теоретичну базу дослідження, насамперед, складають праці, в яких осмислюється ідея університету (Ж. Дерріда, Х. Ортега-і-Гассет, Б. Рідінгс, М. Гайдеггер, Г. Хаймпель тощо). У вітчизняній філософії феномену університету і його покликанню приділяють увагу М. Попович, В. Горський, С. Пролесєв, А. Ермоленко, М. Мінаков, О. Гомілко, А. Кулаков, М. Симчич, М. Богачевська-Хомяк тощо. Безпосередньо проблематику викладання філософії розглядають Л. Губерський, І. Зязюн, Є. Зеленов, О. Кулик, А. Тихолаз, В. Даренський тощо.

Повинен відмітити, що саме ця тема викладання філософії в університеті була предметом численних дискусій з колегами у межах програми «Structuring Cooperation in Doctoral Research, Transferrable Skills Training, and Academic Writing Instruction in Ukraine's Regions / DocHub /», і тут я хотів би висловити подяку С. Калашніковій, С. Оковитому, Л. Криворучко, О. Кулику за зацікавленість та те, що можна назвати напруженою дискусією.

Мета статті – артикуляція концептуальних і прагматологічних аспектів викладання філософії в університеті.

Викладання основного матеріалу.

Як відомо, філософія здатна долучати до певної культури мислення, яка у низці інших факторів має вплив на становлення особистісного бачення світу. Риси цієї культури: упорядкованість, диференційованість, системність, цілісність тощо. Це близько до того, що Е. Гуссерль називав установкою – звично сталій стиль вольового життя з заданістю стремління, інтересів, кінцевих цілей і зусиль творчості, загальний стиль якого також є

визначеним [1, с. 111], а В. М. Розін – схемологією мислення, оскільки, на його думку, схеми будуються як попередні умови пізнання, тому що вони дозволяють визначити основні характеристики об'єкта дослідження [2, с. 17].

З 1991 р. викладання філософії зазнало певних змін. І справа не лише в елімінації ідеологічної складової як невід'ємної частини історичного та діалектичного матеріалізму. Відомо, що на місце першого прийшла історія філософії, а на місце другого – теорія філософії. І тут, з одного боку, виникла можливість охоплювати більш широкі горизонти й проблемні поля, а з іншого – враховуючи обмеженість аудиторного часу, такий підхід нагадує певний похід до музею, де викладач виконує функцію екскурсовода. Тут все цікаво: і динаміка мислення від досократиків до постструктуралістів, і такі величезні ментальні матерії, як онтологія, гносеологія, етика, соціальна філософія, антропологія, естетика тощо. Але подібна об'ємність ускладнює розуміння механізмів мислення, які філософія відкриває і артикулює. Ж. Дельоз якось порівняв сучасний стан культури із серфінгом – це ковзання по поверхні. Тоді, як для розуміння механізмів мислення потрібен дайвінг, тобто занурення всередину, не швидкість, а повільність, увага до деталей, а це певне ставлення до занять, певна дисципліна, певна їх організація. Справа у тому, що викладання не лише філософії, а будь-якої дисципліни є процесом не стільки суб'єктивним, скільки суб'єктивним. Ця суб'єктивність троякого роду, це певний трикутник: викладач – предмет – студенти. Суб'єктивність викладача – це, безумовно, його професійний і людський капітал, масштаб його особистісного знання (М. Поланьї). Суб'єктивність студентів визначається тими професійними, особистісними запитамі, які стоять перед молоддю у конкретних історичних умовах. Суб'єктивність предмета визначається індукованими у ньому схемами мислення (класичними, некласичними, постнекласичними). Особливість схем мислення полягає у тому, що вони починають працювати у разі звернення до них. Це як у тому класичному прикладі, коли людина має величезну бібліотеку, але не прочитала жодної книжки з неї. Тому позначу низку проблемних полів, які стосуються відносин у цьому трикутнику: викладач – предмет – студенти.

Перше проблемне поле стосується специфіки присутності наукового і філософського знання в університеті. На відміну від обґрунтованої статичності знання у середній освіті, вища освіта – це динамічний стан знання. Тобто це оволодіння знанням через їх породження, через пропускання кризь себе. Ось чому сам характер перебування в університетах бачиться ближчим до такої структури, яка здатна створювати умови для тотального занурення у предмет. Тобто це простір, що навчає власним укладом життя. Те, що сьогодні відбувається, а саме скорочення академічних годин і вивільнення часу на самостійну підготовку лише тоді є виправданим, коли для цього побудована необхідна інфраструктура, яка відповідає сучасним вимогам. Але тут не місце розвивати саме цю проблему.

В університеті повинна бути інтенсифікація оволодіння знанням, а це потребує пошуку нових, неklasичних форм подання знання, які передбачають, по-перше, концептуально – проблемне-орієнтовне навчання, по-друге, організаційно – створення комунікативного простору, по-третє, персоналістично – децентрацію викладача, де його позиція на кшталт Сократа або коучу, тобто людини, яка вміє проблематизувати ситуацію.

Друге проблемне поле – межа самовизначення філософії. Тут можна виділити два топоси, взаємодія між якими – тема окремого дослідження.

Перший топос задається переходом філософії від «охоронця місця» до «інтерпретатора» (Ю. Габермас). Німецький філософ уважав, що місце окремого суб'єкта, який спрямовується до предметів і в рефлексії здійснює предметом самого себе, займається у сучасному світі не лише ідеєю пізнання, яка є опосередкованою мовним виразом і співвіднесеною з дією, але сукупним взаємозв'язком повсякденної практики і повсякденних комунікацій, в якій вбудовані інтерсуб'єктивні у своїх витоках та водночас досягнуті у співпраці пізнавальні результати» [3, с. 19].

Другий топос визначається переходом філософії як «сови Мінерви, що вилітає у сутінках» (Г. В. Ф. Гегель) до «жайворонка» (М. Епштейн). На думку останнього, раніше, коли у нашому розпорядженні був один-єдиний світ, філософія мимоволі була умоглядною, відстороненою наукою, але ж із розвитком комп'ютерної техніки, фізичним відкриттям паралельних всесвітів відкривається можливість інших світів, і тоді філософія надтехнологією нового дня творіння, тому якщо раніше філософ казав останнє слово про світ, зараз він сповіщає світанок, вимовляє перше слово про те, чого ніколи не було раніше» [4, с. 60–61]. Ці слова М. Епштейна можна підкріпити тими обставинами, що ІТ-індустрія має серйозний запит на гуманітаріїв. Тобто замість STEM-спеціалістів (science, technology, engineering, mathematics) виникла необхідність у STEAM-спеціалістах (science, technology, engineering, arts, mathematics).

За даними Forbes вихованці гуманітарних факультетів потіснили програмістів і інженерів у якості основної робочої сили в Кремнієвій долині. І це стосується не лише окремих ІТ-стартапів, але й таких лідерів, як Google, Apple, Facebook, Uber, Slack тощо. Президент Ірландії М. Гігінс вважає саме філософію основою освіти майбутнього, оскільки у світі технологій саме гуманітарна наука дозволяє формулювати ідеї, виносити зважені судження, виконувати ті завдання, які поки що не підвладні роботам.

Третє проблемне поле визначається тим, що філософія є відповідальною за гуманітарний вимір освіти, який включає кілька моментів. Перший – концептуальний. Артикуляція неklasичних онтологій мислення (психоаналіз, екзистенціалізм, герменевтика тощо) показує включеність людини у структуру дослідження. Це те, про що казав М. Мамардашвілі, що розуміння законів світу є елементом світу, закони якого розуміються. На цьому ж наполягав і Ю. Габермас. Установка розуміння як основа комунікативного розуму передбачає наявність Іншого та його сутнісну співвіднесеність із дослідником. І таким чином у процесі пізнання відбувається взаємне розкриття один одного. Таке положення справ перш за все передбачає наявність певних вимог до викладача – суб'єктності, заглибленості у предмет. У сучасному світі справжня, щира, захоплена позиція багато чого варта. Другий момент – інтенціальний. Відштовхуючись від ідеї М. Епштейна про зміну вектора спрямованості філософії, викладання філософії в університеті повинно рухатись від ознайомлення з наявними результатами до тих структур, які здійснюють породження нового знання. Третій момент – загальнонауковий. Так чи інакше з філософією пов'язується і загальнонаукова культура студентів: уміння конспектувати, реферувати, писати тези, читати наукові тексти. Інакше кажучи, працювати з інформацією. Четвертий момент – критичний. Важливість засвоєння критичного мислення у кантівському розумінні як дослідження меж знання, існування того чи іншого феномена (метафізичного, соціокультурного тощо). П'ятий момент – мнемонічний. Розвиток пам'яті не як механічного засвоєння різних масивів інформації, а як розширення власного творчого резервуару, живого діалогу з традицією. Нарешті, шостий момент – комунікативний. Оволодіння філософією пов'язане з розвитком комунікативних навичок студентів, здатністю працювати у малих групах, умінням брати на себе відповідальність у прийнятті рішень.

Виходячи із зазначеної перспективи, хотів би поділитись певними власними напрацюваннями, які виникають і продовжують виникати у процесі безпосереднього спілкування зі студентською аудиторією у якості викладача і куратора водночас. Не можу назвати себе автором підходів, про які йдеться далі, скоріше, інтерпретатором та актив-

ним користувачем. Тобто я звертаюсь до існуючої скарбниці методологічної культури з надією підвищення і власного ККД, і ККД своїх студентів.

На мій погляд, одне із значних упущень вищої освіти – формальність інституту кураторства. Вважається, що вищий навчальний заклад – період дорослого, самостійного життя. З одного боку, це дійсно так. Але з іншого, специфіка вищої освіти – наука, яка передбачає не лише чуттєвість свідомості до певних проблем, але й грамотний розвиток знань, навичок, умінь. Тут є доречною наступна аналогія: чим вищий клас спортсмена, тим більше йому потрібен тренер, чим вищий клас музиканта або актора, тим більш йому потрібен той, хто зможе допомогти побудувати малюнок гри, її драматургію (диригент, режисер). З цієї точки зору куратор повинен вести цілеспрямовану систематичну роботу з розвитку навичок наукового дослідження, оволодіння різноманітними методами (deskриптивний, аналітичний, компаративний, структуралістський, герменевтичний, повільне читання тощо). Під час праці зі студентами мені близька ідея майстерні, витоки якої – художня майстерня, майстерня з виготовлення музичних інструментів, театральна майстерня. Це той простір, у якому, скажімо, протягом бакалавріату вигострюються фундаментальні навички наукового дослідження. Поряд із часом, відведеним на викладання власних академічних дисциплін, використовую час організаційно-виховної роботи. І тут ми займаємось розвитком трьох видів гуманітарної практики: мови, письма, читання.

Впевнений, що повноцінна підготовка гуманітарія неможлива поза розвитком риторичних навичок. Звідси комплексна робота з постановки діафрагмального дихання і техніки мови (дихальна гімнастика О. Стрельнікової, скоромовки тощо). При цьому розвиток риторичних навичок потребує певного комунікативного середовища. На мене велике враження справила ідея С. Аверінцева, що Платонівські діалоги спочатку були призначені для декламації, і процес промовляння був невід'ємним від процесу породження смислу.

Читання вголос діалогів Платона організовано кількома мовами, що надає поштовх до наступної порівняльної праці, яка дозволяє схоплювати не лише стилістичні, але й семантичні нюанси текстів. Водночас виявляється відсутність внутрішньої взаємодії між учасниками діалогу під час читання. Для цього є низка причин: недостатнє знайомство один із одним, відсутність подібної практики роботи, власні психологічні комплекси тощо. Це потребує використання динамічних технік. Одна з них – елементи біомеханіки В. Мейерхольда, де фізична дія передуює породженню смислу. Це низка ігор на взаємодію з використанням тенісних м'ячів, гімнастичних предметів тощо.

У межах розвитку риторичних і діалогічних навичок достатньо багато уваги приділяється фактору часу. Цю методику вперше побачив під

час Всеукраїнської олімпіади з філософії та релігієзнавства у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка у 2014 р. Семінар передбачав кілька змістовних блоків. Перший блок – публічні виступи всіх присутніх протягом 1-2 хв. Другий блок – постановка питань як індивідуальних, так і загальних у межах від 30 сек. до 1 хв. Третій блок – відповіді у межах 1-2 хвилин. І, нарешті, якщо вистачає часу, четвертий блок – підведення підсумків, своєрідна рефлексія над тим, що відбулось. За такою ж схемою були організовані і дискусії. Це надає мисленню структурованості, спрямованості до точності.

Паралельно з цим здійснюється розвиток навичок наукового письма і читання. Невеличкі філософські тексти навчаємось конспектувати різноманітними способами (текстуальний, тематичний конспект), реферувати (інформативний та індикативний реферати), писати тези (до постановки проблеми, результати дослідження тощо), читати шляхом виділення головних та другорядних ідей, переказу власними реченнями тощо. У цьому ж контексті йде закладання основ написання курсової роботи як такої, що стоїть в одному ряду з такими кваліфікаційними роботами, як дипломна бакалаврська робота, випускна магістерська, дисертація (PhD).

Особливе місце займає оволодіння філософською методологією. Базовою тут вважаю deskрипцію, саме їй достатньо уваги приділялось на першому курсі. Описання – той фундаментальний рівень, поза яким неможлива наукова робота як така, тому що саме завдяки описанню будуються смислові горизонти дослідження і через описання можливо рухатись далі за допомогою більш складних методів. На другому курсі приділялась увага, по-перше, структуралістській методології: тут і пошук у текстах бінарних опозицій, і побудова актантних моделей, по-друге, розпочата робота з компаративного аналізу – тут особлива увага приділяється технології вибору критеріїв порівняння, які для кожного окремого дослідження повинні бути індивідуальними. І нарешті, ми також на другому курсі почали апробувати техніку повільного читання. У першій половині третього курсу, завдяки курсу «Німецька класична філософія», багато уваги приділялось трансцендентальному методу як конструюванню певної моделі за допомогою понять, а також діалектичному методу в таких його різних варіантах, як діалектика І. Г. Фіхте, діалектика Ф. В. Й. Шеллінга, діалектика Г. В. Ф. Гегеля.

Робота триває. І якщо підбити певні підсумки, то хотів би виділити наступне. Праця педагога, викладача, куратора має сингулярний характер, це ключ без права передачі і його шукаєш окремо для кожної групи, кожного студента, кожної лекції, кожного семінарського заняття. Майбутнє вищої освіти я бачу в інтенсифікації самого процесу наукової освіти, яка передбачає цілий комплекс

речей – не лише наукових, але й персоналістичних, комунікативних, етичних, екзистенціальних тощо. Враховуючи сучасний стан світу, методологічна підготовка повинна бути однією з основних, оскільки метод – це той інструмент, за допомогою якого можна дослідити той чи інший феномен.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Эдмунд Гуссерль. Философия как строгая наука. – Новочеркасск : Сагуна, 1994. – 357 с.
2. Розин В. М. Введение в схемологию: Схемы в философии, культуре, науке, проектировании / Вадим Маркович Розин. – М. : Либроком, 2011. – 256 с.
3. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
4. Эпштейн М. Н. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук / Михаил Николаевич Эпштейн. – М. : Нов. лит. обозр., 2004. – 864 с.

REFERENCES

1. Gusserl, E. (1994). Krizis evropeiskogo chelovechestva i filozofia [The crisis of European humanity and philosophy]. *Filozofia kak stroгая nauka* (pp. 101-126). Novocherkassk: Saguna [in Russian].
2. Rozin, V.M. (2011). *Vvedenie v shemologiyu: Shemy v filozofii, kul'ture, nauke, proektirovanii* [Introduction to schemology: Schemes in philosophy, culture, science, design]. Moscow: Librokom [in Russian].
3. Habermas, Yu. (2000). *Moral'noe soznanie i kommunikativnoe deistvie* [Moral consciousness and communicative action]. St. Petersburg: Nauka [in Russian].
4. Epshtein, M.N. (2004). *Znak probela: O budushchem gumanitarnykh nauk* [Spatial Mark: On the Future of Humanities]. Moscow: Nov. lit. obozr [in Russian].

Шевцов Сергій Вікторович

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Shevtsov Sergiy

Doctor of Philosophy, Professor, Department of Philosophy
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: ulysses1967@gmail.com

Цитування: Шевцов С. В. Філософія у вишах: питання праксису / С. В. Шевцов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 150-154.

Citation: Shevtsov, S.V. (2018). Філософія у вишах: питання праксису [Philosophy in Universities: problems of praxis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(2)*, 150-154.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 18.02.2018

Соціокультурний вимір майбутнього (від людських якостей до соціальної джастифікації)

Форкош С. М., Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Глобальні проблеми сьогодення, їх комплексний характер примушують дослідників не тільки якимось чином вирішувати їх зараз, а й пропонувати сценарії майбутнього. Концепція А. Печчеї має ту особливість, що виходячи з цілком конкретних проблем економічного характеру, побачених у глобальних масштабах, втілює в собі положення, які вказують на необхідність включення соціокультурних чинників для вирішення проблем, пов'язаних із творенням допустимого майбутнього. Людські якості визначають події реальності, і тому головним завданням стає не оптимізація економічних відносин, а розкриття в людині здібностей і схильностей, спрямованих на творче перетворення дійсності. Таким чином, важливими стають не речі і їх отримання, володіння ними, а те, хто ми і ким можемо стати. Реальна ж ситуація сьогодення визначається розривом між знанням та дією, між бажанням і вірою в зміни, маргінальністю та відходом від проблем реальності в порожні мрії. Так окреслилася необхідність подолати подібні розриви, оскільки конструктивна діяльність творчого перетворення як соціальних відносин, так і відносин людина-природа можлива лише при спільній концентрації як інтелектуальних, так і творчих сил людства. Застосовуючи потенціал поняття джастифікації, можна сформулювати модель, на підставі якої можливі необхідні соціальні консенсуси, оскільки при такому підході враховуються різноманітні культурні інтенції різних соціальних груп, фокусуючи увагу на спільних цілях людства. Таким чином, слід усвідомити, що якісні зміни можливі не за рахунок техніко-технологічних ресурсів, а шляхом зміни культурних пріоритетів.

Ключові слова: майбутнє; джастифікація; культура; культурні цінності; софтизація; соціокультурні трансформації; людські якості

Sociocultural dimension of the future (from human qualities to social justification)

Forkosh S. M., T. Shevchenko national university of Kyiv

The global problems of the present, their complex nature, make researchers not only to somehow solve the problems of the present, but also to offer scenarios for the future. The concept of A. Peccei has the peculiarity based on very specific economic problems seen on a global scale, embodied the provisions that indicate the need to include socio-cultural factors to solve problems associated with the problems of an acceptable future. Human qualities determine the events of reality, and therefore the main task is not the optimization of economic relations, but the disclosure in a person of dozing in him abilities and inclinations aimed at the creative transformation of reality. Thus, it is not important to get things and get them, to own them, but who we are and who we can become. The real situation of the present is determined by the gap between knowledge and action, between desire and belief in change and marginality and the escape from reality problems into empty dreams. This is how the need to overcome such gaps has become evident, since the constructive activity of the creative transformation of both social relations and human-nature relations is possible only with the joint concentration of both the intellectual and the creative forces of mankind. Applying the potential of the concept of justification, it is possible to develop a model on the basis of which the necessary social consensus is possible, since this approach takes into account the diverse cultural intentions of different social groups, focusing on the common goals of mankind. The justification concept fixes the procedures of justification and justification for ensuring beliefs in communities through argumentation of a special kind. The predominant among them are: the influence of tradition, the factor of mentality, the fusion with the spirit of the people and the like. In fact, the factor of justification allows us to derive from the reconstruction of the socio-cultural process the elements of randomness; revelation and insight; irrational inclusions. Thus, it should be realized that qualitative changes in the world are possible not through technical and technological resources, but by changing cultural priorities.

Keywords: future; justification; culture; cultural values; softization; sociocultural transformations; human qualities

Социокультурное измерение будущего (от человеческих качеств к социальной джастификации)

Форкош С. М., Киевский национальный университет им. Т. Шевченка

Глобальные проблемы настоящего, их комплексный характер принуждают исследователей не только каким-то образом решать проблемы настоящего, но и предлагать сценарии будущего. Концепция А. Печчеи обладает той особенностью что, исходя из вполне конкретных проблем экономического характера, увиденных в глобальных масштабах, воплотила в себе положения, которые указывают на необходимость включения социокультурных факторов для решения проблем, связанных с проблемами допустимого будущего. Человеческие качества определяют события реальности, и поэтому главной задачей становится не оптимизация экономических отношений, а раскрытие в человеке дремавших в нем способностей и склонностей, направленных на творческое преобразование действительности. Таким образом, важным становятся не вещи и их получение, владение ими, а то, кто мы и кем

можем стать. Реальная же ситуация настоящего определяется разрывом между знанием и действием, между желанием и верой в перемены, маргинальностью и уходом от проблем реальности в пустые мечтания. Так обозначилась необходимость преодолеть подобные разрывы, поскольку конструктивная деятельность творческого преобразования как социальных отношений, так и отношений человек-природа возможна лишь при совместной концентрации как интеллектуальных, так и творческих сил человечества. Применяя потенциал понятия джастификации можно выработать модель, на основании которой возможны необходимые социальные консенсусы, поскольку при таком подходе учитываются разнообразные культурные интенции разных социальных групп, фокусируя внимание на общих целях человечества. Таким образом, следует осознать, что качественные изменения в мире возможны не за счет технико-технологических ресурсов, а путем изменения культурных приоритетов.

Ключевые слова: будущее; джастификация; культура; культурные ценности; софтизация; социокультурные трансформации; человеческие качества

Постановка проблем і аналіз публікацій.

Сучасне суспільство усвідомлює необхідність змін, але в умовах глобалізації втрачає розуміння вектору зрушень. Складність соціокультурних процесів сьогодення та хаотичне усвідомлення контурів майбутнього орієнтують ретроспективний підхід до розуміння їхнього зв'язку. Це означає, що необхідно розглянути, як формувалися уявлення про необхідні радикальні зрушення виробничої системи, культурної спадщини та інших сфер. У тенденції глобалізації, яка визначає сучасні риси людської спільноти, були свої провідники, адепти та критики. І перш ніж глобалізація набула статусу розвинутої концепції, вона у формі ідеї, а потім підходу, формувала теоретичні та прагматичні особливості світосприйняття провідних груп суспільства. Цей процес відбувався через усвідомлення і подолання сукупності проблем, а також потребував відмови від деяких ідеалів та традицій.

Серед політичних лідерів, «просвітників», які визнали необхідність нового підходу до розгляду місця людини в системі світобудови в рамках глобальної екологічної кризи та економічних хвиль, одне з провідних місць по праву належить видатному італійському менеджеру, суспільному діячу, засновнику Римського клубу Ауреліо Печчеї, який, на відміну від багатьох інших, став не лише генератором ідей, але й організатором, що втілював ці ідеї в практику. Процвітаючий бізнесмен, менеджер найбільших італійських та міжнародних компаній («Фіат», «Оліветті» та «Італконсульт»), він зумів усвідомити, яка небезпека криється у низці глобальних проблем.

За сукупністю соціально-економічних та техніко-технологічних зрушень «... вперше в історії з'явився новий могутній чинник – величезна всезростаюча матеріальна могутність самої людини. Ця могутність зростає по експоненті, рік за роком акумулюючи сили для подальшого росту. Однак, розвиток цей у найвищій мірі сумнівний і не однозначний, оскільки він може слугувати на благо людини тільки прирозумному й стриманому до нього ставленні, при безрозсудному ж його використанні людям загрожує не виправна катастрофа» [1, с. 35].

Усвідомлення ситуації і пошук адекватних заходів формує особливі вимоги до провідників

нової ідеї. В історії людства не раз бувало, коли в періоди глибоких соціальних та політичних потрясінь у середовищі інтелігенції виникали нові ідейні рухи, які формували суспільну думку. Спроможність «глобального руху» помітно відіграти свою роль в історії залежала від розуму і соціальної відповідальності його учасників. Те, що на чолі цього руху став менеджер, представник практичної професії, було вимогою часу.

У справах фірм Печчеї їздив по всьому світу і на власні очі бачив жахливу дійсність відсталіх регіонів. Будучи мислителем із широким світоглядом і практиком, він не тільки бачив та переживав побачене, але й зумів узагальнити факти, намагався діяти. У подорожах, спілкуванні з провідними фахівцями, роздумах формулюються вимоги встановлення неформальної організації, яка була б спрямована на усвідомлення основних рис майбутньої соціальної реальності. І ці риси дослідник шукав перш за все в людських стосунках та якостях. У своїх прагматичних дослідженнях йому вдалося поєднувати дві ідеї в межах конкретної структури – Римського клубу. Перша ідея, від якої залежить сенс майбутнього, пов'язана з людськими якостями. Тобто виключно важливість отримують притаманні «всім людям планети внутрішні людські якості, їх виявлення та розвиток у мешканців будь-яких кутків світу» [1, с. 5]. Друга ідея полягає у проясненні смислів майбутнього існування людства і постає практичним завданням для інтелектуальних пасієнаріїв. Для поєднання ідей потрібна структура особливого порядку, яка перебуває за межами відомої ієрархії і здатна сформулювати та поширювати життєві цілі. Тому «смысл, структура і спільнота – це пов'язані між собою передумови створення нормального майбутнього» [2, с. 335]. Того майбутнього, яке відповідає сподіванням сучасної людини, тобто визначається цінностями доби глобалізації. Це означає, що на зміну цінностям попередньої «економічної людини» недалекого минулого прийшли цінності «техніко-технологічної людини» сьогодення. «Економічна людина» орієнтується в житті на чотири основні комплекси цінностей: чуттєві величини, де цінність предметів та явищ визначається рідкісними параметрами; швидкість руху; бажання нового, яке збуджує зацікавленість у силу того, що воно нове, небувале, сенсаційне;

почуття могутності як можливість продемонструвати власну зверхність над іншими» [3, с. 135-136]. Ідея домінування як у суспільстві, так і над природним середовищем не знаходить надалі виправдання дійсності. Формується потяг до інших пріоритетів, і розрізнена група пасіонаріїв починає пошук адекватних цілей. Для такої діяльності потрібні матеріальні та духовні ресурси. Першоджерелами всього кращого, як і поганого, на думку А. Печчеї, виявляються перш за все самі люди, а отже саме вони і є творцями свого власного розвитку або нерозвитку, який би конкретний смисл не надавався цьому терміну. У них самих і в їхніх потребах криється вся сутність цієї проблеми, тільки вони, і ніхто інший, можуть забезпечити її вирішення, оскільки виступають єдиним джерелом, з якого черпають кошти, необхідні для вдоволення всіх потреб та запитів. Так що, якщо дивитися на розвиток в істинному світлі, то він, як і будь-яке інше людське досягнення, може бути тільки таким, яким здатні зробити його самі люди, застосувавши всі свої багатогранні потаємні можливості, всі свої духовні сили, розум, знання, винахідництво, майстерність, дар взаєморозуміння і любові до ближнього, всю свою здатність відчувати прекрасне, поезію життя, всі свої артистичні та естетичні схильності [1, с. 224].

Все це існує в людях як певний потенціал, і проблема полягає в тому, як його в повному обсязі усвідомити, які форми та способи його реалізації потрібно впроваджувати. Справа в тому, що людина не знає, як вести себе, щоб бути та почуватися по-справжньому сучасною людиною. Тобто настав час виявити й звільнити дремаючу в кожній людині здатність бачити, розуміти та творити, направити моральну енергію на те, щоб вони самі створювали гідне їх спільне майбутнє [1, с. 8].

Метою дослідження є систематизація основних положень та аналіз концепції «людських якостей» А. Пиччеї, а також доповнення даної концепції поняттям джастифікації у контексті сучасних запитів щодо соціокультурних змін та проблем формування сценаріїв майбутнього.

Основний матеріал.

Для вирішення наявних протиріч необхідні зрушення в людській свідомості. Зміни в людській самосвідомості, безумовно, важливі для вирішення глобальних проблем. Вони мають певну спрямованість. Основний акцент повинен переміститися з того, що людина хоче мати, і як вона може цього досягнути, на те, хто вона є і ким може стати. Саме в таких змінах формується те, що в наступному буде усвідомлено в якості соціокультурних трансформацій. І культурна складова цих процесів виходить на перший план. Незважаючи на різницю регіональних культур, необхідно виходити на узгоджений рівень сприйняття кон-

цепції, що «пов'язує в одну особистість людство і всі взаємодіючі елементи та чинники світової системи, яка поєднує теперішнє і майбутнє» [1, с. 185], тобто поєднує дії та їх кінцеві результати. Усвідомлення та реалізація завдань такого рівня стикається з низкою економіко-політичних та соціо-культурних перешкод. Першою з них, на думку дослідника, виступає національна держава та національний суверенітет, які протидіють інтегративним тенденціям. Друга перешкода пов'язана з поширенням діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК), потенціал яких має глобальний характер, а реалізується головним чином у вузькому національному чи регіональному контексті, з точки зору прагматичних цілей, критеріїв виживання та економічних чинників. Протиріччя полягає в тому, що ТНК зорієнтовані на економічні тенденції, а сучасна «надсимволічна економіка проростає з культури, що її постійно стимулюють нові, часто розбіжні ідеї, зокрема й політичні» [4, с. 443]. Таким чином, культурна складова об'єктивно виходить на перший план, але суб'єктивно без культурологічних досліджень, орієнтованих на майбутнє, трансформується в довгострокову перешкоду. Оскільки виявилось, що «ніхто не тільки не проявив бажання виділити на благо майбутнього всього людства хоч будь-яку частину свого часу, грошей або суспільного престижу та впливу, але навіть, можливо, і не вірив, що подібні жертви з їхнього боку можуть привести хоч до якихось позитивних результатів» [1, с. 99]. Подолання перешкод потребує не тільки часу, а й концентрованої енергії пасіонарної групи. Умовами продуктивних дій виступають потреба розуміння майбутнього та побудова адекватних йому сценаріїв. Відносно сценарію майбутнього, який видобувається в сучасних прогнозах, то «він дещо більше, ніж простий перелік можливостей, але менше, ніж сама майбутня історія» [5, с. 129]. Тому прогностичні доповіді Римського клубу – це окремі зрізи близького майбутнього, але не його загальний контур. Вони спонукають спільноту припинити «заглядати в майбутнє» і почати «створювати» його. В межах підходу А. Печчеї, для цього потрібно кожній сучасній людині отримати особливі знання, щоб створити відповідне підґрунтя для життя і подальшого розвитку. Для реалізації цієї програми дослідник формує «шість цілей для людства». Ці шість цілей, або місій, які не тільки повинні, згідно з його задумом, вести до створення нових структур глобального суспільного буття через систематичний розвиток людства, а й створювати методологічну схему, яка може стати регулятивом продуктивної діяльності кількох поколінь. Основні методологічні особливості, які втілюються в головних цілях людства, зафіксовані в таблиці 1.

Таблиця 1

Шість цілей для людства (А. Печчеї)

№	Назва цілей	Проблема підґрунтя	Шлях досягнення
1	Зовнішні межі	Скінченність природних ресурсів, незворотність процесів, які визначають майбутнє	Досягнення гармонії з природою через соціальну аскезу
2	Внутрішні межі	Відсутність рівноваги між прогресом і культурою людини; неадекватна адаптація до умов природного і штучного світу	Оптимальне використання психологічно-інтелектуального потенціалу
3	Культурна спадщина	Протиріччя конструктивної і деконструктивної діяльності; недостатня повага до минулих та майбутніх поколінь	Рятування культурної спадщини
4	Світова спільнота	Невідповідність адміністративних структур рівню організацій; неадекватність концепції національної держави викликам доби	Соціальне самооновлення на всіх рівнях організації
5	Людське житло	Демографічний аспект розташування; неузгодженість підходів до вирішення екологічно-урбаністичних питань	Розробка і реалізація якісних екологічних програм
6	Виборча система	Незгоди й відмови економічної системи; неможливість оптимальної реалізації фінансового капіталу	Територіальне розташування і реалізація світового виробничого істеблшменту

Через кілька десятиліть після виходу праці А. Печчеї «Людські якості», де він маніфестував свої «шість цілей», з'явився цікавий матеріал Ф. Фукуяма [6]. У ньому він визначає чотири напрями (рівні), які забезпечать шлях людства в майбутнє. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що+ в дослідників співпадає тільки одна позиція, яка стосується культури. Мова йде не про загальне розуміння зрушень у культурі, а про вирішення конкретних завдань.

Перше з цих завдань – рятування культурної спадщини – полягає у тому, щоб «негайно застосувати найсерйозніші та активні заходи для спасіння культурної спадщини людства, які повинні охопити всі без виключення області людської діяльності, використати досягнення всіх наукових дисциплін» [1, с. 270].

Друге завдання – постійна увага до культурних особливостей – усвідомлюється як захист та збереження культурних особливостей народів та націй і цілком справедливо визнане, особливо в останні роки, вирішальною миттю людського прогресу та самовираження» [1, с. 269].

Третє завдання – оптимізація інструментарію – пов'язане з тим, що «унікальним притулком у всіх надзвичайних обставинах стала для нас культурна винахідливість та культурна адаптація, а втім це, по суті, єдиний засіб, який нам зараз доступний» [1, с. 205].

Конструктивний підхід до потенціалу культури викликав зміну пріоритетів сучасних людських учинків. У цьому аспекті слід звернути увагу на проект Е. Ласло «Цілі для глобального суспільства». В той час, як значна частина доповідей Римського клубу була пов'язана з протистоянням реальним загрозам, група Ласло зосередилась на тому, що мотивувала поведінку, орієнтовану на позитивні цілі; тоді будь-які досягнення розглядаються не просто як прагнення уникнути нещастя, а як перемога [7].

Фактично, мова йде про те, щоб у нових умовах підняти дух людини, тобто знайти необхідні ідеали, в які вона дійсно може вірити, заради яких треба жити та боротися, а, за необхідності, й померти.

Впевненість у тому, що такі зусилля не марні, «а цілі принципово реалізовані, дає змогу раціоналізувати проєктивну діяльність щодо перетворення «сьогодні» на «завтра», увійти до майбутнього на доступних для людського інтелекту засадах» [8, с. 105].

Головною особливістю такого процесу перетворення виступає його культурна складова, яка визначає не тільки образ та стиль життя багатьох поколінь, які йдуть за ними, а й тенденції розвитку самого життя. І багато буде залежати від того, які складатимуться моральні норми для забезпечення тієї атмосфери, в якій можна вирішувати реальні проблеми.

На сьогодні вирішення багатьох проблем пов'язують з економічними системами якісно нового технологічного рівня, в якому головна роль належить інтелектуальному ресурсу. На його підставі формується новітні тенденції:

- хайтеграція – інтенсивний обмін високими технологіями, а не їх продаж;
- сервізація – відображає падіння долі економічно активного населення у виробничій сфері;
- софтизація – розвиток нематеріальних чинників виробничої діяльності.

Особливу увагу у соціокультурному аспекті привертає комплекс дії, за якими закріпилася назва «софтизація економіки». Явище софтизації в західних моделях модернізації економіки розпо- рошено до рівня специфічних дій та окремих операцій у межах різних концепції менеджменту. В той же час в економіці розвинутих країн східної Азії зберігається системний характер феномену та усвідомлюється його потенціал. Софтизація за своєю суттю постає як новий ресурс творчої

діяльності, який усвідомлюється в добу глобалізації і суттєво визначає продуктивність моделі інноваційного розвитку. Як соціально-економічне явище софтизація пов'язана зі зростанням ролі нематеріальних ресурсів у забезпеченні суспільного виробництва.

Софтизація дозволяє позбутися стереотипів діяльності, які трактувалися як диктат економічних орієнтирів. Мова йде не про послаблення економічного законодавства, а про суттєву «інверсію думки», з якої розглядаються цілі підприємницької діяльності та засоби їх досягнення. Досвід вказує на те, що цілі усвідомлені та органічно пов'язуються злими цінностями людського буття. Украплення софтизації виконують функції своєрідного мастила між твердими елементами суспільного виробництва, якими перевантажена економіка внаслідок її ускладнення.

У софтизації втілюються ті переваги та особливості суспільного життя, які сучасною спільнотою ототожнюються з постіндустріальним суспільством, наслідками «третьої хвилі», реаліями буття інформаційної доби. Софтизація як довгострокова тенденція реалізується не в загальних гаслах, а в конкретних організаційно конструктивних закладах. Подібні заходи, з одного боку, орієнтовані на безпосередні потреби громад, а з іншого – забезпечують перехід до креативного типу діяльності. В цілому усвідомлення потенціалу софтизації орієнтує на перегляд передньої системи цінностей, які освячували економічний імператив.

Сукупність доповідей-проектів Римського клубу поступово формувала в глобальному людському просторі потребу в іншому імперативі. Саме на це звертав увагу А. Печчеї. «Доля всього людства визначається врешті-решт саме тим, наскільки нам вдається встановити та підтримувати відповідність із дійсністю, в яку всі ми занурені, і, що вельми важливо, в той же самий час оцінювати та мудро регулювати зміни, які ми самі в неї привносимо» [1, с. 205]. Це означає, що контури майбутнього можна буде зрозуміти з позиції екологічного імперативу, який починають використовувати деякі з найбільш розвинутих країн.

Суспільству дуже важко усвідомити, що піднятися до практичної дії нового імперативу можна не за рахунок техніко-технологічних ресурсів, а шляхом зміни культурних пріоритетів. Саме таким чином відбуваються зрушення, які спільнота усвідомлює як людські якості.

Це означає, що в сучасному глобальному суспільстві складаються розрізнені пасіонарні групи, цінності та пріоритети яких (феномен Ікара) не співпадають з раціональним поступом суспільного життя (мудрість Дедала). Виникає така ситуація, яку неможливо інтерпретувати через непо-

розуміння поколінь, протистояння консерваторів та постмодерністів, організованої Півночі та стихійного Півдня. В суспільстві виникає запит на загальноприйнятий критерій реальних трансформацій, який дозволить оцінювати дії та довіряти проектам.

В методологічному аспекті мова йде про положення, на підставі якого визначається сенс результатів цілеспрямованої діяльності. В науці до таких відомих положень араховують верифікацію (підтвердження) та фальсифікацію (спростування). В гуманітарній сфері ефективність цих положень значно скорочується, оскільки доводиться діяти не в експериментальному або теоретичному полі, а в творчо-креативному середовищі. Тобто в такому, де проблема не в демаркації (наукового знання і псевдонаукових побудов) або приєднанні (перевірці та стандартизації нового) до масиву звання.

Тому новий запит охоплює ситуації, коли дослідники соціокультурних та культуротворчих процесів звертаються до потенціалу джастифікації. Поняття джастифікації фіксує процедури виправдання і обґрунтування з метою забезпечення переконань у спільнотах через аргументацію особливого виду. Переважаючими серед них постають: вплив традиції, фактор менталітету, злиття з духом народу тощо. Фактично фактор джастифікації дозволяє виводити з реконструкції соціокультурного процесу елементи випадковості, одкровення і осяння, ірраціональні включення. Фіксуючи стійке налаштування внутрішнього світу людей, в якому культурна складова не просто цементує зв'язки в соціальних групах та орієнтує спільноти, а й формує умови усвідомлення ролі соціальної джастифікації, необхідно зрозуміти складність кроків у майбутнє.

Висновки.

Таким чином, запропонована сорок років тому А. Печчеї концепція людських якостей, яка мала орієнтацію на формування контурних уявлень про сприйнятне майбутнє, в її конструктивному варіанті на сьогодні має втілення через свій соціокультурний потенціал. Цей процес відбувається у конкретних формах на відповідних рівнях:

- індивідуальному (концентрація зусиль та якостей на діях, що наближають гідне майбутнє);
- місцевих громад (пріоритет програм з урахуванням можливостей софтизації);
- суспільства в цілому (усвідомлення та використання конструктивності соціальної джастифікації).

Саме мережа таких кроків наближає бажане майбутнє. А це означає, що узагальнена теза «майбутнє через знання» або, у версії Е. Тоффлера, «сила – багатство – знання» переростає у практичні дії сьогодення, які трансформуються в сприйнятне «завтра».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Печчеи А. Человеческие качества / А. Паччеи. – М.: «Прогресс», 1985. – 312 с.
2. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. – Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
3. Зомбарт В. Буржуа : этюды по истории духовного развития современного экономического человека : пер. с нем. / В. Зомбарт. – М.: Наука, 1994. – 443 с.
4. Тоффлер Е. Нова парадигма влади: знання, багатство й сила : пер. с англ. / Е. Тоффлер. – Київ: Акта, 2003. – 685 с.
5. Шахназаров Г. Куда идет человечество: Критические очерки немарксистских концепций будущего // Г. Шахназаров. – М.: «Мысль», 1985. – 192 с.
6. Фукуяма Ф. Главенство культуры / Ф. Фукуяма. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/journal/peresmot/97-07-14/fuku.htm>
7. Laszlo E. Goals for global Society / E. Laszlo. – Main Currents in Modern Thought. – 1975. – Vol. 31. – № 5. – p. 138-144.
8. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – Київ: Видавець ПАРАПАН, 2003. – 240с.

REFERENCES

1. Pechchei, A. (1985). *Chelovecheskie kachestva [Human qualities]*. Moscow: Progress [in Russian].
2. Toffler, E. (2000). *Tretja hvylja [Third wave]*. Kyiv: Vyd. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].
3. Sombart, W. (1994). *Burzhuia: jetjudy po ictorii duchownogo raswitija covremennogo jekonomitsheckogo tscheloweka [Bourgeois: Studies on the history of the spiritual development of modern economic man]*. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Toffler, E. (2003). *Nova paradygma vlydy: znannja, bagatstvo j syla [New paradigm of power: knowledge, wealth and power]*. Kyiv: Akta [in Ukrainian].
5. Shahnazarov, G. (1985). *Kuda idet chelovechestvo: Kriticheskie ocherki nemarksistskih koncepcij budushhego [Where mankind goes: critical sketches of non-marxist concepts of the future]*. Moscow: «Mysl» [in Russian].
6. Fukujama, F. *Glavenstvo kul'tury [The primacy of culture]*. Retrieved from: <http://old.russ.ru/journal/peresmot/97-07-14/fuku.htm>. [in Russian].
7. Laszlo, E. (1975). Goals for global Society. *Main Currents in Modern Thought*, 31(5), 138-144.
8. Kryms'kyj, S. (2003). *Zapyty filosofov'kyh smysliv [Requests for philosophical meanings]*. Kyiv: vydavets PARAPAN [in Ukrainian].

Форкош Сергій Михайлович

Кандидат філософських наук
Київський національний університет ім. Т. Шевченка
01033, Київ, ул. Владимирская, 60

Forkosh Serhey

PhD in philosophy
Taras Shevchenko Kyiv National University
60, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7878-0957   Email: sergey.forkosh@gmail.com

Цитування: Форкош С. М. Соціокультурний вимір майбутнього (від людських якостей до соціальної джастифікації) / С. М. Форкош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 155-160.

Citation: Forkosh, S. M. (2018). Sotsiokulturnyi vymir maibutnoho (vid liudskykh yakostei do sotsialnoi dzhastyfikatsii) [Sociocultural dimension of the future (from human qualities to social justification)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 155-160.

Деструктивний характер релігійного вчення Саїда Кутба

Несправа М. В., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

В результаті дослідження книги Кутба «Віхи на шляху до Аллаха» було виділено та проаналізовано п'ять свідчень того, що вчення Саїда Кутба є деструктивним. По-перше, це вчення спрямоване на досягнення світового панування військовим шляхом. По-друге, воно розпалює ненависть щодо величезних мас людей за релігійною ознакою. По-третє, воно виправдовує релігійні війни. По-четверте, вчення Кутба агітує за встановлення тоталітарного суспільства. По-п'яте, дане вчення пропонує техніки підготовки релігійних екстремістів. Виявлено, що головним засобом досягнення своїх цілей Кутб проголошує наступальний військовий джихад. Причому, на його думку, цей джихад має вестися як стосовно всіх не мусульманських держав, так і всіх сучасних йому мусульманських держав, оскільки, на переконання Кутба, там живуть «несправжні мусульмани». Встановлено три причини неспроможності вчення С. Кутба. По-перше, це вчення засноване на маніпуляціях, наведенні вирваних з контексту цитат Корану та видавані бажаного за дійсне. По-друге, дане вчення оголошує війну всьому світові, що невідворотно призведе до поразки спроб його втілення у життя. По-третє, воно прагне примусити людей XXI століття жити у суворій відповідності до норм життя VII століття, що є утопією.

Ключові слова: Салафізм; релігійний екстремізм; іслам; джихад

The dangerous nature of Sayyid Qutb's religious doctrine

Nesprava M. V., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The research of the Sayyid Qutb's book "Milestones Along the Way" argued that Qutb's doctrine is dangerous. Firstly, this doctrine aims to achieve world domination by military means. Secondly, it incites religious hatred against the huge masses of people. Thirdly, this doctrine justifies religious wars. Fourthly, it agitates for the establishment of a totalitarian society. Fifthly, it offers training techniques for religious extremists. Sayyid Qutb proclaims an offensive military jihad as the main mean to achieve his goals. Sayyid Qutb emphasizes that the jihad has to subjugate the whole world and captured peoples have either to become Muslims, or to pay tributes (jizya) during all life. Moreover, the study found the three causes of the failure of Sayyid Qutb's doctrine. Firstly, this doctrine is based on manipulations and quoting Muhammad's words out of their context. Secondly, Sayyid Qutb's doctrine declares the war toward the whole world and attempts to implement this idea will inevitably lead to defeat. Thirdly, it seeks to force the 21st century people live according to the norms of the seventh century people and it obviously is a utopia. Also, the study argued that Qutb's ideas are dangerous not only to non-Muslim people, but also to Muslims. Firstly, Sayyid Qutb offers Muslims to fight against their own Muslim states. This idea would provoke civic, fratricidal wars in Muslim countries. Secondly, Qutb opposes the classic Islam doctrine, offering his own understanding of Islam instead. Well-known Muslim scholars criticize points of Qutb's understanding. Thirdly, radical attempts to implement Sayyid Qutb's doctrine set people from different countries against Islam, because these radicals hide behind the name of Islam. Sayyid Qutb regards our time as an arena for the relapse of the events that took place in the seventh century, when salafs (the first Muslims) increased the Islamic theocratic state ownership from one oasis in the desert to vast areas stretching from India to the Atlantic Ocean. Qutb believes that all the twentieth century counties without exception (both non-Muslim counties and Muslim ones) are in the state of pagan ignorance now. He emphasizes that this state requires immediate relapse of the events of more than a thousand years ago - when Muslim warriors carried Islam by sword in all the land which they were able to conquer.

Keywords: Salafism; religious extremism; Islam; jihad

Деструктивный характер религиозного учения Саида Кутба

Несправа Н. В., Днепропетровский государственный университет внутренних дел

В результате исследования книги Кутба «Вехи на пути к Аллаху» было выделено и проанализировано пять свидетельств того, что учение Саида Кутба является деструктивным. Во-первых, данное учение направлено на достижение мирового господства военным путём. Во-вторых, оно разжигает ненависть относительно огромных масс людей по религиозному признаку. В-третьих, оно оправдывает религиозные войны. В-четвёртых, учение Кутба агитирует за установление тоталитарного общества. В-пятых, данное учение предлагает техники подготовки религиозных экстремистов. Выявлено, что главным средством достижения своих целей Кутб провозглашает наступательный военный джихад. Причём, по его мнению, этот джихад должен вестись как относительно всех немусульманских государств, так и относительно всех современных ему мусульманских государств, поскольку, по убеждению Кутба, там живут «ненастоящие мусульмане». Установлено три причины несостоятельности учения С. Кутба. Во-первых, это учение основано на манипуляциях, приведении вырванных из контекста цитат Корана и выдаче желаемого за действительное. Во-вторых, это учение объявляет войну всему миру, что неизбежно приведёт к поражению попыток его воплощения в жизнь. В-третьих, оно стремится заставить людей XXI столетия жить в строжайшем соответствии с нормами VII столетия, что является утопией.

Ключевые слова: Салафизм; религиозный экстремизм; ислам; джихад

Постановка проблеми

Саїд Кутб як і чимало інших ідеологів радикальних салафітів мислить сучасність в якості свого роду арени для повторення подій, які мали місце у VII столітті, коли салафи, тобто перші мусульмани, військовим шляхом фантастично збільшили володіння ісламської теократичної держави з одного оазису в пустелі до величезних просторів, які простягнулися від Індії до Атлантичного океану. Кутб вважає, що всі без виключення держави XX століття, як не мусульманські, так і мусульманські, знаходяться в тому самому стані, що передував проповіді Мухаммада – в стані джахілії (язичницького невігластва), що потребує негайного повторення подій більш ніж тисячолітньої давнини – коли мусульманські воїни несли мечем іслам у всі землі, які змогли завоювати. Звісно, це деструктивна ідея, яка викликає обурення як з боку людей Заходу, так і з боку представників поміркованих напрямків в ісламі, однак екстремістські джихадійські угруповання використовують вчення Кутба для виправдання своєї екстремістської діяльності та для рекрутування нових adeptів. Тому необхідно з усією очевидністю показати неспроможність та деструктивний характер теоретичних побудов Саїда Кутба.

Аналіз досліджень і публікацій

Серед авторів, які аналізували вчення Саїда Кутба, можна назвати таких дослідників, як Г. Кіссинджер [11], Д. Беньямін та С. Саймон [10], Й.-Е. Лейн [12], Дж. Тот [13], І. П. Добаєв [2], Т.Б. Мамитов [4], Д. С. Рязанов [6], А. В. Сараб'єв [7], А.Н. Старостін [8], Л. Н. Ямпольська [9] тощо. В цих дослідженнях показано значення, специфіку, вплив та сутність релігійного вчення С. Кутба. Однак серед розглянутих питань не було приділено окремої уваги систематичній критиці, яка обґрунтовує деструктивний характер та неспроможність вчення, викладеного в книзі «Віхи на шляху».

Мета дослідження

Мета даної статті полягає в критичному аналізі викладеного Саїдом Кутбом у книзі «Віхи на шляху» вчення та обґрунтуванні його деструктивного характеру та неспроможності.

Виклад основного матеріалу

У своїй найвідомішій праці «Віхи на шляху Аллаха» (вперше видана у 1964 році), яку Генрі Кіссинджер називає «основою сучасного ісламізму» [11, с. 130], Саїд Кутб чітко та однозначно формулює мету свого вчення. Це – світове панування. Критикуючи всі наявні типи суспільства, Кутб заявляє: «Людство потребує нового керівництва» [3, с. 3]. Кутб наголошує, що прагнення його вчення стосуються не лише традиційно мусульманських країн, а населення всієї землі: «Темою цієї декларації є людина взагалі, рід людський, а сферою її застосування є земля, вся земля» [3, с. 29]. Дійсно, іслам не є національною релігією, а проголошує власну відкритість до всього людства, однак Кутб маніпулює з цим, видаючи можливість, що

є у кожній людині стати мусульманином, за необхідність ісламу поширити своє панування на всю землю.

С. Кутб багато слів у своїх книжках присвячує критиці сучасного світу за те, що в ньому є приклади поневолення людини людиною. Звісно, всім відомо, що в світі чимало несправедливостей і з ними необхідно боротися. Чимало людей пішли за вченням Кутба саме тому, що він увів їх в оману тим, що нібито він пропонує шлях до звільнення людства від поневолення. Але, якщо проаналізувати, що саме Кутб пропонує в якості «звільнення», то відразу стає зрозумілим, що він прагне ще гіршого, чим те, що є. Він пропонує заснувати тоталітарне суспільство, де люди не зможуть діяти на власний розсуд, більше того – їм взагалі буде заборонено мати самостійні судження як такі. У тій державі, яку він пропонує побудувати, «люди не за яким питанням і не за яким аспектом свого життя не діють на підставі власного судження» [3, с. 23]. В уявній державі Кутба всі сфери життя людини повністю та без виключення мають контролюватися на предмет відповідності шаріату: «Люди повинні зробити шаріат Аллаха всесильним стосовно будь-якого з життєвих питань» [3, с. 22].

Кутб не припускає думки, що релігійні уявлення можуть співіснувати зі світськими проявами життя. Він підкреслює, що смисл релігії ширше смислу віровчення, і цей смисл повинен охоплювати буквально все. На його думку, у людей не повинно бути жодної можливості жити на власний розсуд – навіть у сфері сім'ї, мистецтві, одязі, зовнішньому вигляді, кулінарних вподобаннях тощо. Будь-які відхилення від шаріатських норм мають розцінюватися, з точки зору Кутба, як страшний злочин – як бунт проти Аллаха, як посягання на його владу. Причому, Кутб вважає сучасні трактування шаріату в арабських країнах недостатньо суворими, на його думку вони мають бути приведені у повну відповідність з нормами, які діяли у мешканців арабських пустель сьомого століття.

Серед ознак сучасного світу, найбільшу ненависть викликає у Кутба той факт, що мешканці держав світу живуть за законами, які вони самостійно встановили. Цю тезу важко зрозуміти – мабуть, для майже всіх людей виглядає цілком логічним та природним, що в кожній країні люди самостійно розробляють та встановлюють закони, за якими вони планують жити. Але Кутб переконаний, що всі наявні у світі держави необхідно знищити саме тому, що їхні закони сформовані громадянами даних держав. На його думку, це самоуправство та злочин, оскільки в усіх містах та селах планети мають бути тільки ті закони, що запроваджені Аллахом. Цей аргумент Кутба здається абсолютно неймовірним для людини християнського світу, адже однією з ідей християнства є те, що «кесарю кесарево, а Богу Боже», однак в ісламі владне панування розглядається як один з атрибутів божественності Аллаха і спроби людей

жити за самостійно створеними законами справді нерідко розглядається як посягання на вищевказаний атрибут. Кутб, доводячи цю тезу до пароксизму, прямо закликає до повалення політичного ладу в усіх без виключення країнах світу: «Кожен, хто оголосив себе мусульманином, повинні позбавитися від політичних, соціальних та інших форм керівництва з боку язичницького суспільства» [3, с. 24].

Цілком очевидно, що вищенаведена теза Кутба є абсолютно неприйнятною, і ніякі спроби захисників Кутба виправдати цю тезу тим, що вона викладена в рамках релігійного вчення, не є спроможними, адже посилення на свободу віросповідань ні до чого, коли йдеться про деструктивне релігійне вчення, яке каже не про духовність, а про захоплення політичної влади. Саїд Кутб абсолютно відверто каже про саме політичні амбіції свого вчення: «Оголошення панування Аллаха над мешканцями цього світу означає, що у всіх видах, формах і системах людської влади відбулася всезагальна революція, всезагальний бунт усюди на планеті, де у тій чи іншій формі влада належить людям». Кутб обіцяє, що після повалення всіх політичних режимів на планеті буде володарювати Аллах, але ж, звісно, це обман - у кутбовій уявній планетарній державі халіфом, чиновниками, суддями були б не Аллах, а люди, які, прикриваючись ім'ям Аллаха, насолоджувалися б повною та нічим не обмеженою владою. За допомогою посилення на волю Аллаха Кутб намагається обґрунтувати можливість застосування сили заради встановлення політичної гегемонії.

Розглянемо як саме Кутб пропонує досягти побудови свого тоталітарного суспільства. По-перше, Саїд Кутб вказує, що його вчення не несе мир: «Наше завдання полягає не в тому, щоб миритися з реальністю язичницького суспільства, і не в тому, щоб проявляти до нього лояльність та вірність» [3, с. 10]. Кутб розуміє, що досягти поставлених ним цілей неможливо шляхом пропаганди поглядів – звісно, люди не захочуть добровільно відмовитися від законів та звичаїв своїй країні. Тому він хоче розпалити війну. Виправдати цю війну він намагається за допомогою принципу «мета виправдовує засоби»: «Коли на шляху постають перешкоди і з'являються фактори матеріального впливу, то виникає необхідність знищити їх насамперед силою, з тим, щоб отримати можливість звертатися з проповіддю до серця людини і його розуму, до людини, яка вільна від усіх цих кайданів» [3, с. 31]. Тобто, Кутб не вважає свідченням неспроможності його ідей той факт, що людство не бажає жити за його вченням за доброю волею. Він вигадує причини нав'язати своє вчення всупереч волі: «Хто прогресивно розуміє природу ісламської релігії, розуміє невідворотність динамічного просування до ісламу у вигляді джихаду з використанням меча і поруч з джихадом, з використанням роз'яснення» [3, с. 31].

Намагаючись переконати своїх adeptів у необхідності цієї війни, Кутб використовує класичний прийом «розлюднення» ворога. Він пише таке: «Немусульмани - не люди, поки вони живуть джахілістським життям» [3, с. 74]. Звісно, тут ми бачимо яскраве підтвердження, що вчення Кутба - це деструктивне вчення, яке не може мати ніяких виправдань. Тому всі гучні заяви Кутба про те, що Захід є винуватим в расизмі, колоніалізмі та інших злочинах проти мусульман, насправді є тільки ширмою, за якою він намагається протягнути власний войовничий шовінізм.

Своїх adeptів Кутб готує до жертв, але, звісно, як і ідеологи інших деструктивних релігійних вчень, він заздалегідь оголошує винуватими в цих жертвах тих людей, на яких вони хочуть нападати: «На цьому шляху ми зіткнемося зі складностями та неприємностями, нам будуть нав'язані великі жертви, але у нас, якщо хочете, немає альтернативи шляху для просування вперед, окрім шляху, яким йшли представники першого покоління мусульман» [3, с. 10]. Нагадаємо, що саме має на увазі Кутб під словами щодо шляху перших мусульман: протягом першого століття від дня свого заснування ісламська держава захопила військовим шляхом території Близького Сходу, Середньої Азії, північно-західної Індії, Північної Африки, Іспанії, Південної Італії, Сицилію тощо. Цього разу, на думку Кутба, правовірним необхідно піти ще далі – завоювати увесь світ. Як ми бачимо, Кутб пропонує відродити середньовічну практику релігійної війни та силового сценарію розширення території держави. Генрі Кіссинджер цілком справедливо назвав цю книгу Кутба «декларацією війни проти наявного світового порядку» [11, с. 130].

Як відомо, чимало ісламських вчених критикують заклики радикальних салафітів до джихаду, вказуючи, що ті викривляють мусульманське вчення про джихад. Наприклад, муфтії Р. Гайнутдін стверджує, що ідея джихаду, яку використовують радикальні салафіти, витлумачена ними неправильно, за його словами, джихад не є закликом до терору [1, с. 535]. Ще коли Кутб писав свою книгу, він стикався з критикою своїх поглядів з боку ісламських знавців мусульманського права та Корану, однак він не зважав на їхню думку. Кутб називає мусульманських критиків його вчення «теоретичними мусульманами» та «живими клітинами язичницького суспільства», які постачають цьому суспільству елементи збереження та розвитку, «замість того, щоб їх діяльність була спрямована на його руйнацію» [3, с. 23]. Він пише, що «у цих нащадків мусульман від ісламу тільки і залишилося, що одна назва» [3, с. 28] і каже, що немає ніякої доброї справи в їхніх устремліннях до миру, адже єдино праведний шлях - це війна до переможного кінця, поки не будь знищені всі перешкоди до поклоніння всіх людей на планеті тільки одному Аллаху. Він відкидає аргументи мусульманських

вчених: «Вони намагаються звести джихад в ісламі до того, що називають зараз «оборонна війна». Джихад в ісламі – це зовсім інша справа».

Необхідно наголосити, що вчення Кутба не можна ототожнювати з усім ісламом. Кутб запропонував радикальне тлумачення мусульманського вчення, яке в багатьох пунктах суперечить традиційному ісламу. Кутб в своїх книгах часто наводить цитування слів Мухаммада, однак дослідники (наприклад, І. Добаєв) ґрунтовно довели, що ці цитування вирвані з контексту Корану чи Сунни [2, с. 129].

С. Кутб наголошує, що ті, хто каже про оборонний джихад, принижує значення ісламської релігії. За його концепцією, джихад має не захищати мусульманські країни від нападів, а має покорити весь мир, причому, захоплені народи мають або стати мусульманами, або поголовно платити данину у вигляді джизьї, військового податку («Іслам заявить про своє примирення з ними лише у тому випадку, коли вони заявлять про підкорення його владі, про згоду виплачувати джизьєю» [3, с. 38]). До того ж Кутб вважає, що мусульманам не потрібно навіть знаходити підставу для нападу, нападати на весь світ їм нібито необхідно навіть тоді, коли ніхто не загрожує їхній безпеці: «Джихад не обмежується філософсько-теоретичними роз'ясненнями, незалежно від того, чи знаходиться ісламська батьківщина, а якщо сказати правильно з мусульманської точки зору – світ ісламу, в безпеці чи під загрозою з боку сусідів» [3, с. 32]. З наведених цитувань стає абсолютно зрозумілим, що у вченні Кутба йдеться саме про військову агресію, а не про оборону, тому спроби його прихильників виправдати вчення Кутба потребами захисту мусульман є безпідставними. Він не каже про захист, він каже про напад.

Критикуючи екстремістські наміри радикальних палафітів, ісламські вчені посилаються на місце в Корані, де Мухаммад закликає до миру. Кутб, не маючи змоги проігнорувати цитати Корану, винайшов, як обійти цей аргумент поміркованих мусульман. Він каже, що слова про мир були військовою хитрістю Мухаммада, якою він намагався приспати уважність оточуючих народів: «Якщо Аллах колись протягом певного часу і забороняв ісламській спільноті вести джихад, то це було питанням тактики, а не питанням принципу» [3, с. 39]. Кутб пише, що в цілях збереження первинної спільноти істинно віруючих спочатку дійсно необхідно справляти враження людей, які хочуть миру, кажучи, що їхня справа – лише мирно переконувати, під прикриттям чого необхідно вербувати нових членів та готуватись до силових акцій. Коли ж станеться нагода розпочати військові напади, пише Кутб, необхідно постійно нарощувати їхній масштаб.

Кутб ділить планету на землю ісламу та землю війни. Він пише, що мусульмани лише в обителі ісламу (дар аль-іслам), тобто тільки між собою

мають бути гуманними. «Будь-який інший світ – це територія війни (дар аль-харб). Ставлення мусульманина до нього – або ведення боротьби з ним, або укладання перемир'я за умови гарантії безпеки для мусульман на підставі договору. Однак разом з тим, ця територія не вважається обителлю ісламу і не може бути і мови про лояльні стосунки між населенням цих територій і мусульманами» [3, с. 64].

Певною перешкодою для вчення Кутба є пряма заборона на насильницьке навернення в іслам, яка міститься в Корані. На неї теж часто вказують ісламські вчені. Не маючи змоги повністю не зважати на цю заборону, Кутб придумав, як її формально обійти. Він цинічно вказує, що його вчення не порушує цю норму, адже навернення всіх людей землі в іслам, про яке він мріє, має відбуватися не через пряму загрозу вбивства, а через «вільний вибір»: «через надавання їм свободи прийняття цього вчення після руйнування правлячих політичних систем або шляхом примушення їх платити військовий податок. Люди заявляють про свою покірність та смирення, і в умовах повної свободи вирішують – приймати чи не приймати це віровчення. Людина сама повинна вирішити, чи сприймати за власною волею це віровчення або не сприймати, але не повинна чинити йому спротив чи виступати проти нього зі зброєю в руках. Якщо хтось вчинить інакше, прибічники ісламського світогляду повинні воювати з ним до тих пір, поки не вб'ють його або поки він не заявить о своїй покірності» [3, с. 28]. Вбивати людей за спробу захищати від нападників свої держави та свою віру – ось що пропонує Саїд Кутб. Це ще одне свідчення того, що його вчення є абсолютно деструктивним. Не дивно, що, як доводять дослідники, настанови Кутба лягли в основу проповідей та терактів Осамі бен Ладена [12] і представників ІДІЛ [8, с. 55].

Кутб розуміє, що знайти виконавців для втілення у життя його програми буде непросто. Тому він пропонує методику виховання адептів, які будуть здатні вбивати заради його ідей. Цілком у відповідності до настанов інших деструктивних релігійних вчень, Кутб пише про необхідність ізолювати адептів від контакту з реальністю, колишнім оточенням, знаннями, звичаями та традиціями свого народу. Тут він знову звертається до Корану за прикладами. Він каже про те, що досягнення асхабів (сподвижників Мухаммада) стали можливими завдяки тому, що ці люди черпали свої уявлення лише з Корану. А невдачі послідовних мусульманських поколінь Кутб пояснює тим, що вони допустили до себе інші культурні впливи. Тому Кутб закликає адептів його вчення відмовитися від усього, окрім його трактування Корану, включаючи відмову навіть від мусульманської культури: «В наші дні ми живимо в умовах язичницького невігластва, подібно тому, яке існувало на світанку ісламу, а може і ще більш похмуро-

го. Все, що навколо нас - джахілістське. Навіть на багатьом з того, що ми вважаємо ісламською культурою, ісламськими інститутами, ісламською філософією та ісламським мисленням стоїть печатка язичницького невігластва» [3, с. 9]. Окремо він закликає своїх послідовників стерегтися найменшого впливу західних філософських міркувань. За його словами, «найменшої частки таких міркувань достатньо для того, щоб отруїти кристально чисте ісламське джерело». Звісно, коли десь утримувати групу молодих людей, відрізвавши їх від спілкування з рідними, рідної культури, обіравши усі зв'язки з зовнішнім світом та промиваючи їм мозки читанням книги Кутба, можна виховати фанатиків, які будуть вважати, що їхнє призначення завоювати весь світ. Але ж це цілком сектантський підхід, який відверто вказує на його приреченість на поразку. Тим не менш відмітимо, що у Кутба знайшлося чимало послідовників, які почали втілювати його пропозиції у життя: «Глибоко радикальні ідеї Кутба мотивували ісламістських фундаменталістів всередині та ззовні Єгипту, які стали домінувати в мечетях, тренувальних таборах і на вебсайтах» [13, с. 11]

Зазначимо, що, аналізуючи вчення Кутба, як і будь-яке інше деструктивне вчення, важливо уважно ставитися до трактування термінів. Наприклад, у Кутба є термін «динамічний закон ісламської релігії». Звучить цілком прийнятно та ніби навіть на філософський манер, але під цим терміном Кутб насправді має на увазі абсолютно неприйнятний зміст. Він каже, що даним законом ісламу є постійне військове захоплення світу, яке не повинно припинятися допоки вся влада на планеті не буде в руках послідовників його тлумачення ісламу [3, с. 26-27]. Ще один термін, який використовує Кутб – це «мир». Як за Орвелом, у Кутба мир означає війну. Коли Кутб каже про мир, він має на увазі не безпеку від нападу, не мирне життя. Він має на увазі прагнення знищити все, що є альтернативою його розумінню ісламу: «Іслам, прагнучи миру, не має на увазі той дешевий мир, сутність якого зводиться лише до того, що убезпечити територію, на якій проживає населення, яке сприйняло ісламське віровчення. Іслам бажає такого миру, у затінку якого вся релігія повністю належала б Аллаху, тобто щоби люди, всі люди у затінку цього миру поклонялися Аллаху» [3, с. 32]. Ще один з прикладів перекручення змісту слів є використання Кутбом понять «відсталій» та «цивілізований». Кутб пише, що сучасні країни Заходу є відсталими, а справді цивілізованим було середньовічне суспільство салафів й те суспільство, яке він хоче побудувати. І таких прикладів у вченні Кутба більш ніж достатньо.

Окремо зупинимось на аргументації нашої тези, що вчення Кутба є небезпечним та деструктивним не тільки щодо населення не мусульманських країн, але і щодо мусульман як таких. По-перше, Кутб вимагає від мусульман воювати

проти своїх країн. Обґрунтовує він це тим, що підмінює поняття, кажучи, що справжньою батьківщиною мусульман є не та земля, де знаходяться їхні домівки та родини, а «обитель ісламу», де панує шаріат Аллаха. В якості підтвердження своїй тезі Кутб посилається на приклади з Корану: «ось так і воював Мухаммад проти Мекки, де він народився, де були його рід та сім'я, де був його дім та дома його сподвижників, їхнє майно, яке вони залишили». Те, що подібна війна у наш час буде війною громадянською, братовбивчою та спрямованою проти представників своєї ж релігії, Кутба не зупиняє. Він намагається оголосити цю війну священною та цинічно додає, що в такій війні свого життя мусульманину жаліти не варто.

Кутб оголошує сучасні йому мусульманські країни такими, що не є мусульманськими насправді («з усієї землі зникло правління за законом Аллаха» [3, с. 4]) і закликає мусульман зі зброєю в руках воювати проти влади в своїх країнах. Критикуючи радикальні настанови салафізму, шейх Рамадан Аль-Буті констатує, що радикальний салафізм «побудував своє буття виключно на розмежуванні мусульман на два табори» [5, с. 116] та провокує постійні конфлікти.

По-друге, серед представників джахілії, тобто язичницького невігластва, Кутб перелічує не тільки атеїстів, політеїстів, представників «релігій Книги», тобто християн та іудеїв, але й мусульман сучасного йому світу. Кажучи, що справжніми мусульманами були лише салафи, Кутб переконує, що мешканці сучасних мусульманських країн не є справжніми мусульманами, навіть якщо вони «здійснюють молитву, постяться, відвідують святі мусульманські місця». Судячи з усього, єдиною ознакою належності до джахілії є невідповідність поведінки людини тому, що особисто Кутб вважає правильним. У своїй книзі Кутб пише: «У відповідності до об'єктивного стану під рубрику «джахалістське суспільство» потрапляють всі фактично існуючі на землі сучасні суспільства» [3, с. 42]. Перед нам відверто сектантський погляд на світ, коли вчення однієї людини протиставляється всьому світові.

По-третє, Кутб виступає проти ісламського вчення як такого, пропонуючи замість нього своє власне розуміння ісламу. Чимало визнаних в ісламському світі мусульманських вчених вказували, що тези, які висувують радикальні салафіти, є помилковими та такими, що викривляють справжнє значення мусульманського вчення. Кутб намагається не просто вигадати якийсь новий мазхаб, він оголошує не мусульманськими взагалі всі наявні мусульманські мазхаби.

По-четверте, втілення у життя вчення Кутба невідворотно ударить по самим мусульманам. Адже групи джихадійських екстремістів, які, керуючись настановами Кутба, оголосили війну всьому світу, заявляють, що вони - мусульмани і що їхнє вчення та дії – це є ніщо інше як вимоги

ісламу. У відповідь, звісно, в усьому світі зростає ісламофобія, адже люди переносять своє негативне ставлення до джихадійських терористів на всіх мусульман, іменем та релігією яких прикривають свої дії ці екстремісти.

Отже, що пропонує Кутб мусульманам? Він хоче, щоб вся планета занурилася у війну, щоб мусульмани воювали зі своїми урядами та між собою, як з «язичниками», щоб вони воювали також і з Заходом та всіма іншими країнами, які не захочуть мирно прийняти іслам. На його думку, це пряма дорога до миру та щастя, коли не буде «розтління», «невігластва» та переважання матеріального над духовним. «Ви перебуваєте в горі, нещасті та важкому становищі, і Аллах хоче полегшити вашу долю, надіслати вам своє милосердя та ошчасливити вас» - пише Кутб. І війну цю необхідно продовжувати безкінечно: «Ми не повинні залишати людей у спокої, поки вони не зрозуміють, що іслам - це не якась соціальна концепція місцевого значення» [3, с. 71].

Нам здається, що мусульмани перші мають оголошувати у розшук таких людей, як Кутб, та саджати їх у в'язницю, адже їхнє вчення є загрозою в першу чергу для самих мусульман. У мусульманських країнах це розуміють, прикладом чого є доля самого Саїда Кутба, якого у 1966 року повісив уряд Єгипту, затримавши за підготовку замаху на чинного тоді президента цієї країни.

Нажаль, вчення Кутба не може бути забутим - Д. Беньямін та С. Саймон цілком справедливо пишуть, що книга Кутба «Віхи на шляху» стала однією з найвпливовіших написаних арабською мовою книг останніх п'ятдесяти років [10, с. 63]. У цих умовах завдання дослідників - показувати деструктивний характер тез вчення Кутба, щоб протидіяти їхньому впливу на все нові маси населення. Тому нам здаються незрозумілими спроби ледь не героїзувати Кутба з боку деяких західних дослідників. Так, Деніел Беньямін та Стівен Саймон пишуть про складності життя Кутба у в'язниці та порівнюють його книгу з творами інших знаменитих в'язнів ХХ століття: «У столітті, в якому частка найбільш важливих творів вийшли зі в'язниць, Кутб, добре це чи погано, є відповіддю Ісламського світу Солженицину, Сартру і Гавелу і його легко порівняти з ними у впливі» [10, с. 62]. Але ж це порівняння цілком недоречне та некоректне. Кутба не можна порівнювати з вищезазначеними мислителями, адже у в'язницю його

привели не прагнення свободи та миру, а пропаганда війни та його спроби організувати вбивства політичних опонентів.

Висновки

Вчення Кутба, викладене в його книзі «Віхи на шляху до Аллаха», є деструктивним. Адже воно, по-перше, спрямоване на досягнення світового панування військовим шляхом, по-друге, розпалює ненависть щодо величезних мас людей за релігійною ознакою, по-третє, виправдовує релігійні війни, по-четверте, агітує за встановлення тоталітарного суспільства, по-п'яте, пропонує техніку підготовки релігійних екстремістів.

Головним засобом досягнення своїх цілей Кутб проголошує наступальний військовий джихад. Причому вестися він, на його думку, має як стосовно всіх не мусульманських держав, та і всіх сучасних йому мусульманських держав, оскільки там живуть «несправжні мусульмани». Результатом цієї війни, на думку Кутба, має стати підкорення всього світу, причому, захоплені народи мають або стати мусульманами, або поголовно платити данину у вигляді джизья, військового податку.

Також ми навели три причини неспроможності вчення С. Кутба. По-перше, це вчення засноване на маніпуляціях, наведенні вирваних з контексту цитат та видавані бажаного за дійсне. По-друге, дане вчення оголошує війну всьому світові, що невідворотно призведе до поразки спроб його втілення у життя. По-третє, воно прагне примусити людей ХХІ століття жити у суворій відповідності до норм життя людей у VII столітті, що є утопією.

Окремо ми аргументували, що вчення Кутба є небезпечним та деструктивним не тільки щодо населення не мусульманських країн, але і щодо мусульман як таких. Як ми показали, по-перше, Кутб вимагає від мусульман воювати проти своїх країн. Тобто він провокує громадянські, братовбивчі та спрямовані проти представників своєї ж релігії війни. По-друге, по суті Кутб виступає проти ісламського вчення як такого, пропонуючи замість нього своє власне розуміння ісламу, тези якого критикують знані мусульманські вчені. По-третє, спроби радикалів втілити у життя настанови Кутба налаштовують населення різних країн світу проти ісламу як такого, іменем якого прикриваються джихадійські екстремісти, влаштовуючи свої теракти по всьому світові.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гайнутдин Р. Умеренный ислам – важнейший путь профилактики экстремизма / Р. Гайнутдин // Ислам: Ответ на вызовы времени: выступления, статьи, интервью, документы. – 2011. – Москва: Эксмо. – С. 523-538.
2. Добаев И. П. Идеологические конструкции радикального исламизма / И. П. Добаев // Гуманитарий Юга России. – 2015. – №1. – С. 121-129.
3. Кутб С. Вехи на пути Аллаха. – 1993. – Режим доступа: www.islamnuri.com/Russ/knigi/Vekhi%20na%20puti%20Allakha.doc
4. Мамытов Т. Б. Теория и практика глобального джихада / Т. Б. Мамытов // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – № 16. – С. 130-133.

5. Рамадан аль-Бути. – 2008. – Салафия: Ансар.
6. Рязанов Д. С. «Исламское государство» в творчестве Маудуди и Кутба: сходства и различия / Д. С. Рязанов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2011. – № 7 (13). – С. 176–180.
7. Сарабьев А. В. Халифатисты versus «национально-ориентированные» исламисты: к постановке проблемы / А. В. Сарабьев // Уральское востоковедение : международный альманах. – 2015. – № 6. – С. 176-189.
8. Старостин А. Н. Идеологические истоки ИГИЛ, практики агитации и методы информационного противодействия радикалам / А. Н. Старостин // Мусульманский мир. – 2015. – № 4. – С. 55-66.
9. Ямпольская Л. Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л. Н. Ямпольская // Псковский военно-исторический вестник. – 2015. – №1. – С. 183–188.
10. Benjamin D. The Age of Sacred Terror / Benjamin D. Simon S. – New York: Random House Publishing Group, 2002. – 536 p.
11. Kissinger H. World Order / H. Kissinger. – Penguin, 2014. – 432 p.
12. Lane J-E. Rise of Radical Islamic Fundamentalism: Mawdudi, Qutb and Faraj / J-E. Lane // The Journal of Social Sciences Research. – 2016. – № 2. – P. 34-43.
13. Toth J. Sayyid Qutb: The Life and Legacy of a Radical Islamic Intellectual / J. Toth. – OUP USA, 2013. – 392 p.

REFERENCES

1. Gaynetdin, R. (2011). Umerennyj islam – vazhnejshij put' profilaktiki jekstremizma [Moderate Islam is the most important way of preventing extremism]. Islam: Otvet na vyzovy vremeni: vystuplenija, stat'i, interv'ju, dokumenty (pp. 523-538). Moscow: Jeksmo [in Russian].
2. Dobaev, I.P. (2015). Ideologicheskie konstrukty radikal'nogo islamizma [Ideological constructs of radical Islamism]. Gumanitarij Juga Rossii, 1, 121-129 [in Russian].
3. Qutb, S. (1993). Vehi na puti Allaha [Milestones Along the Way]. Retrieved from: www.islamnuri.com/Russ/knigi/Vekhi%20na%20puti%20Allakha.doc [in Russian].
4. Mamytov, T. B. (2016). Teorija i praktika global'nogo dzhihada [The theory and practice of global jihad]. Problemy sovremennoj nauki i obrazovanija, 16, 130-133 [in Russian].
5. Ramadan Al-Bouti (2008). Salaf. Ansar [in Russian].
6. Rjazanov, D. S. (2011). «Islamskoe gosudarstvo» v tvorchestve Maududi i Kutba: shodstva i razlichija [«Islamic state» in the works of Maududi and Qutb: similarities and differences.]. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki, 7 (13), 176-180 [in Russian].
7. Sarab'ev, A. V. (2015). Halifatisty versus «nacional'no-orientirovannye» islamisty: k postanovke problemy [Caliphatists versus «nationally-oriented» Islamists: the formulation of the problem]. Ural'skoe vostokovedenie : mezhdunarodnyj al'manah. Ekaterinburg, Izd-vo Ural. un-ta, 6, 176-189 [in Russian].
8. Starostin, A.N. (2015). Ideologicheskie istoki IGIL, praktiki agitacii i metody informacionnogo protivodejstvija radikalnam [Ideological origin of ISIL, agitation practices and methods of information counteraction to radicals]. Musul'manskij mir, 4, 55-66 [in Russian].
9. Jampol'skaja, L. N. (2015). Konceptcija dzhihada v islamskoj tradicii [The concept of jihad in the Islamic tradition]. Pskovskij voenno-istoricheskij vestnik, 1, 183-188 [in Russian].
10. Benjamin, D., & Simon, S. (2002). The Age of Sacred Terror. New York: Random House Publishing Group.
11. Kissinger, H. (2014). World Order. Penguin.
12. Lane, J-E. (2016). Rise of Radical Islamic Fundamentalism: Mawdudi, Qutb and Faraj. The Journal of Social Sciences Research, 2, 34-43.
13. Toth, J. (2013). Sayyid Qutb: The Life and Legacy of a Radical Islamic Intellectual. OUP USA.

Несправа Микола Вікторович

Кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26

Nesprava Mykola

PhD in Philosophy, Associate professor
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin ave., 49005, Dnipro, Ukraine

ORCID: 0000-0003-0415-1837   Email: n.nesprava@gmail.com

Цитування: Несправа М. В. Деструктивний характер релігійного вчення Саїда Кутба / М. В. Несправа // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 2. – С. 161-167.

Citation: Nesprava, M. V. (2018). Destruktyvnyi kharakter relihiinoho vchennia Saida Kutba [The dangerous nature of Sayyid Qutb's religious doctrine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(2), 161-167.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2018

Віктору Георгійовичу Городяненку – 80 років!

Демичева А. В.

14 лютого 2018 року відзначив свій 80-тирічний ювілей доктор історичних наук, професор, визнаний соціологічною спільнотою фахівець Віктор Георгійович Городяненко.

Важливими віхами в його біографії є навчання у Дніпровському державному університеті за спеціальністю «Історія», який В. Г. Городяненко закінчив у 1969 р., виконання обов'язків керівника соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу (1969-1973) і багатолітня робота у Дніпровському університеті: з 1977 року й по теперішній час. У 1977 р. Віктор Георгійович захистив кандидатську дисертацію на тему «Соціальна активність молоді», а в 1990 р. – докторську дисертацію на тему «Трудящі України в управлінні виробництвом: досвід, проблеми, тенденції розвитку». Обидві за спеціальністю «Історія».

Саме завдяки зусиллям професора В. Г. Городяненка у 1991 році розпочалася підготовка фахівців із соціології у Дніпровському державному університеті. 29 квітня була створена відповідна кафедра, завідувачем якої й став Віктор Георгійович (на цій посаді він пропрацював 20 років!), а вже у вересні того ж року відбувся перший набір

студентів за фахом «Соціологія». Його натхненна та наполеглива праця зі створення дніпровської соціологічної школи у 2003 р. була відзначена званням «Заслужений працівник освіти України» за особистий внесок у розвиток соціологічної освіти. Активна позиція, порядність, сміливість, прагнення до вдосконалення В. Г. Городяненка інколи робили його «незручним», проте саме вони сформували особливий «стиль Городяненка», що відрізняється якістю та надійністю.

Для багатьох студентів знайомство з соціологією розпочалось із курсу «Вступ до спеціальності», який довгий час викладав професор В. Г. Городяненко, відкриваючи для молоді можливості цієї яскравої науки. Віктор Георгійович також читав такі знакові для майбутніх соціологів навчальні курси, як «Зарубіжні соціологічні теорії ХХ століття», «Методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін», «Методологія та організація наукових досліджень». Він наполегливо працює зі студентами під час підготовки ними курсових і дипломних робіт, проходження практик. За його науковим керівництвом (консультуванням) підготовлено 17 кандидатів соціологічних наук і 1 доктора соціологічних наук.

Сферою наукових інтересів професора В. Г. Городяненка є історіографія та джерелознавство соціології, трансформаційні процеси в пострадянських суспільствах, проблеми молоді тощо. Він є автором понад 250 наукових, навчально-методичних, публіцистичних праць, зокрема й більш ніж 20 монографій, підручників, навчальних посібників. В. Г. Городяненко вперше в незалежній Україні організував підготовку видання «Соціологічна енциклопедія» (К.: Академвидав, 2008). З самого початку він є членом редколегії альманаху «Грані» і своїми порадами допомагає робити часопис сучасним, академічним, інтелектуальним.

Вірний своєму покликанню, соціології, кафедрі, на якій працює і сьогодні, Городяненко – мудра людина. Те, що він казав багато років тому, ми починаємо чути лише зараз.

Колектив кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, студенти-соціологи, численні випускники вітають професора В. Г. Городяненка з ювілеєм та бажають здоров'я, бадьорості й оптимізму. Нехай не згасає його наукова думка, енергія, зацікавленість та жага до життя!

Історик-полоніст (професору Євгену Сінкевичу – 60!)

Іваненко В. В.

У нашому життєвому повсякденні нерідко зустрічаються люди, самотність, неординарність яких помітна, що називається, неозброєним оком. Тим паче, коли йдеться про високопробне інтелектуальне середовище, вчених різного фахового профілю, особистостей, чие професійне й людське обличчя слугує своєрідним індикатором наукової сумлінності, відданості обраній справі, честі, порядності. Їхня потужна енергетика завжди приваблює оточуючих, особливо молодь, заряджає ентузіазмом, новаторством, спонукає до натхненної творчої праці, зміцнює віру в свої сили. Саме такі люди в усі часи визначали й визначають магістральні вектори вітчизняного суспільного поступу, принаймні в тому секторі фахових координат, яким, власне, й опікується науковець.

І серед них – відомий український історик, полоніст, доктор історичних наук, професор Черноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) Євген Григорович Сінкевич, якому виповнилося шістьдесят років. Це ім'я міцно увійшло в площину сучасного історіографічного процесу України, Польщі та інших країн передусім вагомими здобутками у науковій діяльності, численними працями, ініціативними кроками в організації резонансних наукових форумів міжнародного та національного рівня.

Давня й плідна співпраця пов'язує історика з Дніпром, щонайперше, звісно, з історичним факультетом класичного університету, де його добре знають як авторитетного дослідника й організатора науки, надійного партнера в реалізації низки спільних науково важливих і соціально значущих проєктів. Особливо тісні контакти мають із ним професори А. Г. Болєбрух, С. І. Світленко, О. І. Журба, В. С. Савчук, автор цих рядків та інші.

Тож зовсім не випадково і ми, дніпровські історики, маємо всі підстави й слушну нагоду публічно привітати колегу з ювілеєм на шпальтах знаного гуманітарного часопису – альманаху «Грані», співзасновником якого є наш університет.

Народився Євген Сінкевич 14 січня 1958 р. в селі Микулинці Снятинського району Станіславської (нині – Івано-Франківської) області в родині селян. Батько – Григорій Васильович Сінкевич (1929-2010), інженер-аграрій, українець з польським корінням. Мама – Богдана Володимирівна Сінкевич, у дівочтві Стригун (1938), нащадок запорожців, що після 1775 р. перебралися на Покуття. Шкільні та юнацькі роки Євгена пройшли у місті Рогатин тієї ж області, де він закінчив середню школу № 1 (1975) і працював в ній лаборантом до призову в лави Збройних сил СРСР у листопаді 1976 р. Після звільнення в запас деякий час працював контролером-монтером у Рогатинському відділенні виробничого об'єднання Львівенерго (1978-1979).

Проте вже невдовзі його життєва стратегія круто змінилася. Як пригадає ювіляр, ще під час служби в армії, перебуваючи у відрядженні в Харкові й побачивши споруду місцевого університету, він заявив своєму товаришу-військовику О. Карандашову, що обов'язково буде в ньому навчатись. І свого слова дотримав. Спочатку (1979) став слухачем підготовчого відділення, а потім (1980) і студентом історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького, який закінчив у 1985-му. Незвичним був і мотив фахового вибору: за словами Євгена Григоровича, він вирішив стати істориком, бо хотів власноруч, так би мовити, доторкнутися до карної справи свого діда Стригуна Володимира Дмитровича (1912-1941), замордованого органами НКВС у катівні Станіслава за участь в оунівському русі. Мрія його збулася, але лише у минулому році, коли отримав справу.

У 1987-1990 рр. Євген Сінкевич продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського держуніверситету під керівництвом професора Ю. Й. Журавського. Загалом харківський період у його житті був часом напруженого осягнення різнобарвних картин вітчизняного і зарубіжного минулого, усвідомлення радісних миттєвостей від занурення в таїни наукової творчості, від перших публікацій, виступів на конференціях, семінарах. Примітний штрих: схильність до наукового пошуку в ньому помітили ще в студентські роки, коли довірили очолювати студентське наукове товариство історичного факультету (1983-1985).

Назавжди запам'яталася Євгену його перша наукова робота на четвертому курсі про вплив географічного чинника на економічний розвиток Харкова у 1861-1990 р., депонована в ІНИОН СРСР у Москві (1984). Або хіба забудеться доповідь «Одноденні переписи населення міста Хар-

кова як історичне джерело», зроблена того ж року на «дорослій» науковій конференції та ще й де – в Московському державному університеті імені Л. В. Ломоносова (на кафедрі джерелознавства, яку очолював академік І. Д. Ковальченко).

Незабутні враження у ювіляра залишилися від безпосереднього спілкування з плеядою маститих харківських істориків тієї пори (В. М. Довгопол, І. К. Рибалка, С. М. Куделко, І. Л. Шерман, Б. А. Шрамко, Ю. Г. Літвіненко та ін.), під благотворним впливом яких відбувалося формування світоглядно-духовної та професійної парадигми молодого дослідника. Віншувала ж його тодішні студії кандидатська дисертація на тему «Петро Іванович Лященко – дослідник історії народного господарства СРСР», успішно захищена у 1990 р. в Харківському університеті за двома спеціальностями: «Історія СРСР» та «Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження».

Науковий ступінь кандидата історичних наук був присуджений 27 березня 1991 р., а вчене звання доцента присвоєно у 1993 р.

Понад два десятиліття трудової діяльності Є. Г. Сінкевича (1985-1987, 1990-2008) пов'язані з Херсонським державним університетом (до 1998 р. – педагогічний інститут, у 1998-2002 рр. – педуніверситет), де він пройшов майже всі сходинки кар'єрного росту від старшого лаборанта кафедри філософії та політекономії, викладача кафедри історії КІПС (1985-1987) до завідувача кафедри історії України (1994-2006), декана історичного (до 1998 р. – історико-правознавчого) факультету (1995-2004). Напевно, не буде перебільшенням стверджувати, що саме тут, до того ж в непростих умовах всеохопної і глибокої трансформації українського суспільства, зокрема докорінної перебудови історичної освіти і науки в пострадянський період, різкого падіння добробуту людей, Євген Григорович сформувався як самодостатній, високоінтелектуальний, всебічно ґрунтований фахівець, скрупульозний дослідник і визнаний в Україні та за її межами університетський мейнстрім, на долю якого випала нелегка місія модернізації освітнього процесу на історичному факультеті ХДУ відповідно до сучасних вимог та стандартів.

Схоже, однак, що на початку 2000-х років Є. Г. Сінкевича дедалі більше захоплювала наукова робота в царині історичної полоністики, точніше, в осмисленні та переосмисленні місця і ролі краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX – початку XXI століття, оскільки, на думку самого дослідника, в дискусіях навколо цієї проблеми на той час так і не

було поставлено крапку в історичному середовищі Польщі. Більше того, наприкінці 1990-х рр. була здійснена спроба піддати сумніву історіографічну спадщину представників краківської школи і навіть довести, що такої школи нібито взагалі не існувало. Тому, задля практичної реалізації ідеї і головно, щоб з'ясувати нарешті всі спірні питання, він у 2004 р. вступає до докторантури в своєму освітньому закладі й розгортає цілеспрямовані та інтенсивні евристичні дослідження, насамперед у бібліотечних і архівних фондах Варшави, Кракова, Вроцлава, Ченстохова, Перемишля. Кінцевому успіху науковця, безумовно, сприяло вільне володіння польською мовою, тривале перебування в країні на дослідницьких стипендіях Фондації Ю. Мянвського (2004-2005), Міністерства освіти і спорту Республіки Польща (2004-2005), Краківського відділення Фондації «Wspolnota Polska» (2007).

Концентрованим підсумком проведених досліджень стали численні авторські виступи на наукових конференціях і публікації у провідних польських та українських історичних часописах, збірках, вихід у світ двох видань монографії¹, а також успішний захист докторської дисертації у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (11 травня 2011 р.)².

Ось деякі фрагменти відгуків на дисертацію та автореферат із атестаційної справи здобувача, що зберігається в архіві Дніпровського (з 2016 р.) університету.

Науковий консультант, директор Інституту методології, історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша (Польща), професор Т. Сроґош вважає, що дисертанту на основі ретельного вивчення праць попередників, широкого залучення нових масивів архівних документів вдалося переконливо довести, що «краковская историческая школа была и остается достоянием европейской исторической науки»³.

Офіційний опонент професор О. І. Журба (ДНУ імені Олеся Гончара) констатує, що автор, глибоко проаналізувавши діяльність краківської історичної школи, «встановив її роль і місце в польському історіографічному процесі, виявив основні тенденції й характерні риси польської історичної науки другої половини XIX – початку XX ст., становлення і розвиток польської історіографічної думки до початку XXI ст.»⁴.

Офіційний опонент професор Л. О. Зашкільняк (Львівський національний університет імені Івана Франка) наголошує, що «дисертаційне дослідження розкриває важливу проблему еволюції

¹ Сінкевич Є.Г. *Краківська історична школа в польській історіографії* /Є.Г. Сінкевич. – Миколаїв, 2010. – 332 с.; вид. 2-ге випр. та доп. – Миколаїв, 2010. – 360 с.

² Сінкевич Є.Г. *Краківська історична школа в польській історіографії другої половини XIX – початку XXI століття: Автореф. дис. .... д-ра іст.наук. 07.00.06* /Є.Г. Сінкевич. – Д., 2011. – 40 с.

³ *Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (далі АДНУ).* – Ф.1. – Оп. 13. – Спр. 2839. – Арк. 128.

⁴ *Так само.* – Арк. 134.

історичної думки та свідомості у XIX і XX століттях на прикладі особливого феномену краківської історичної школи».

Позитивні оцінки докторської роботи та опублікованих праць Є. Г. Сінкевича містяться також у відгуках академіка НАН України П. Т. Тронька, професорів Я. С. Калакури (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), С. І. Посохова (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), В. В. Масненка (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького), С. Р. Ляха (Запорізький національний університет), В. М. Хмарського (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), А. А. Непомняшого (Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського), польських учених О. Смолінського (Університет імені Миколи Коперника в Торуні), Я. Мокляка (Ягелонський університет, м. Краків), Р. Дрозда (Поморська академія, м. Слупськ) та ін.⁵

Науковий ступінь доктора історичних наук Є. Г. Сінкевичу був присуджений 22 грудня 2011 р. Цікаво, що вчене звання професора він отримав ще напередодні захисту дисертації – у квітні того ж року, чим Міністерство освіти і науки України, на наш погляд, відзначило його адміністративно-дидактичні заслуги в системі вищої історичної освіти.

До речі, це був час, коли ювіляр уже працював в іншому ВНЗ – Чорноморському національному університеті імені Петра Могили (ЧНУ, м. Миколаїв), куди його запросили у 2008 р. на посаду професора кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики і де він у тому році очолив Науково-дослідний інститут політики. Крім того, у 2003-2010 рр. Євген Григорович працював на засадах сумісництва провідним науковим співробітником відділу дослідження та публікації іноземних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Восени 2017 р. під час наукового стажування у College of Europe (Варшава) він узяв участь в конкурсі на заміщення вакантної посади професора в Університеті м. Перемишль і переміг (було 5 претендентів, із них 4 – з України). Так що новий навчальний рік (із жовтня 2018 р.) стане для нього дебютним на новому місці роботи, хоча і в Миколаєві він продовжить працювати професором-сумісником (на 0,5 ставки).

Такий вибір Євгена Григоровича видається цілком логічним з огляду на його родове коріння і фахові зацікавленості, головним пріоритетом яких є історична політологія. Та й у Польщі його знають як серйозного науковця, чудового лектора, методиста, просто цікаву, комунікабельну, порядну особистість. Не випадково вчений був обраний закордонним членом Польського історичного товариства (2003), почесним професором (*honis causa*) Академії імені Яна Длугоша в м. Ченстохів, де до того ж у 2015 і 2017 роках читав спецкурс

у якості закордонного професора, є членом наукових рад кількох збірників наукових праць.

Разом із тим ім'я Є. Г. Сінкевича не є таким собі «*Terra incognita*» і в інших країнах. Досить згадати, що він став ініціатором та організатором 20 міжнародних наукових конференцій, які пройшли у Миколаєві, Севастополі, Харкові, Херсоні та Ялті за участю вчених України, Білорусії, Латвії, Молдови, Німеччини, Польщі, Російської Федерації, Словаччини, Словенії, США, Угорщини.

Водночас Євгена Григоровича знають в Україні й за кордоном як редактора і члена редколегій низки фахових наукових збірників, таких, зокрема, як «Південний архів. Історичні науки» (Херсон), «Історичний архів. Наукові студії», «Черноморський літопис» (Миколаїв), «Харківський історіографічний збірник», «*Czestochowski teki historyczne. Rocznik Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddziału w Czestochowie*», «*Rocznik Polsko-Ukrainski. Prace naukowe*» та «*Zeszyty historyczne. Prace naukowe*» (Польща) та ін.

Сумарний друкований доробок професора перевищує дві сотні позицій, включаючи монографії, навчальні посібники та інші видання. Переважно це наукові й навчально-методичні праці в галузі української і польської історії, історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства, міжнародних відносин тощо. Нерідко на них посиляються вітчизняні та зарубіжні науковці, засвідчуючи їх високий фаховий рівень і затребуваність у відповідних історичних колах.

Є. Г. Сінкевич бере активну участь у підготовці кадрів істориків вищої кваліфікації. Під його науковим керівництвом захищено вісім кандидатських дисертацій. Він є також членом докторських спеціалізованих учених рад з історичних наук ЧНУ імені Петра Могили, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, кандидатської з політичних наук (ЧНУ). Систематично виступає офіційним опонентом на захистах дисертаційних досліджень.

Звичайно, Євген Григорович, як і всі ми, історики, зазнав помітних впливів новітньої української доби, зумовлених здобуттям довгоочікуваної незалежності нашої держави й отриманням реальної свободи творчості, доступу до багатьох засекречених раніше інформаційних ресурсів архівосховищ. Проте, як і будь-який самодостатній дослідник, Є. Г. Сінкевич не пішов шляхом сумнозвісної зміни акцентів – плюсів на мінуси і навпаки, чим часто-густо грішать деякі політично чи ідеологічно заангажовані, кон'юнктурні історики, а залишився самим собою, вірним основоположним теоретико-методологічним принципам пізнання минулого, вдвляючись у нього очима власного, українського світу й сприяючи таким чином відтворенню та інтерпретації максимально правдивих сторінок нашої і польської історії, історіографічного процесу. А це дорогого вартує в наш суперконтроверсійний час, позначений

⁵ *Так само.* – Арк. 140-170.

запеклою ідейною боротьбою на ниві історичного світосприйняття.

Євген Григорович постійно і з задоволенням займається громадськими справами, демонструючи свою активну професійну та життєву позицію. Він був головою Херсонської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (1995-2016), членом Правління Спілки і делегатом кількох її з'їздів, керівником Центру польської мови та культури Херсонського держуніверситету (2003-2007). З 2003 р. очолює Південний осередок (із 2015 р. – відділення) Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, з 2016 р. – віце-президент Академії соціальних наук України.

А ще Є. Г. Сінкевич справжній український патріот. Із початком неоголошеної «гібридної» війни Росії на сході України розгорнув енергійну волонтерську діяльність, залучаючи своїх студентів, учнів, колег-науковців у рух допомоги військовим ЗСУ. Командуванням в/ч А1495, з якою здебільшого співпрацює ювіляр, він нагороджений медаллю «За гідність та патріотизм», а громадською організацією «Всеукраїнське об'єднання громадян «КРАЇНА» – орденом «За розбудову України» (2015).

Не залишилися не поміченими його діяння й на державному рівні. За вагомих внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну науково-педагогічну та громадську діяльність Є. Г. Сінкевич відзначений Міністерством освіти і науки України нагрудними знаками «Відмінник освіти України» (1997) і «За наукові та освітні досягнення» (2017), почесними грамотами регіонального рівня. Пишається ювіляр і тим, що став лауреатом Капітули імені Івана Виговського (2017), урочиста церемонія з нагоди вручення якої відбувається під патронатом президента Польщі.

Успішній професійній та громадській діяльності Євгена Григоровича сприяє надійний тил близьких людей: дружина Ірина Юріївна Сінкевич – теж історик, працює в Державному архіві Херсонської області, доньки Катерина (філолог) і Олеся (політолог), онучки Ярослава, Тереза і Меланія.

На моє запитання стосовно хобі ювіляр відповів лаконічно – всі робочі професії (за винятком різки скла і газозварювання).

Щиро вітаючи нашого друга, професора Є. Г. Сінкевича зі 60-річчям, хочеться побажати йому міцного здоров'я, щастя, благополуччя, родинного тепла і затишку, нових інтелектуальних здобутків на ниві української вищої школи.